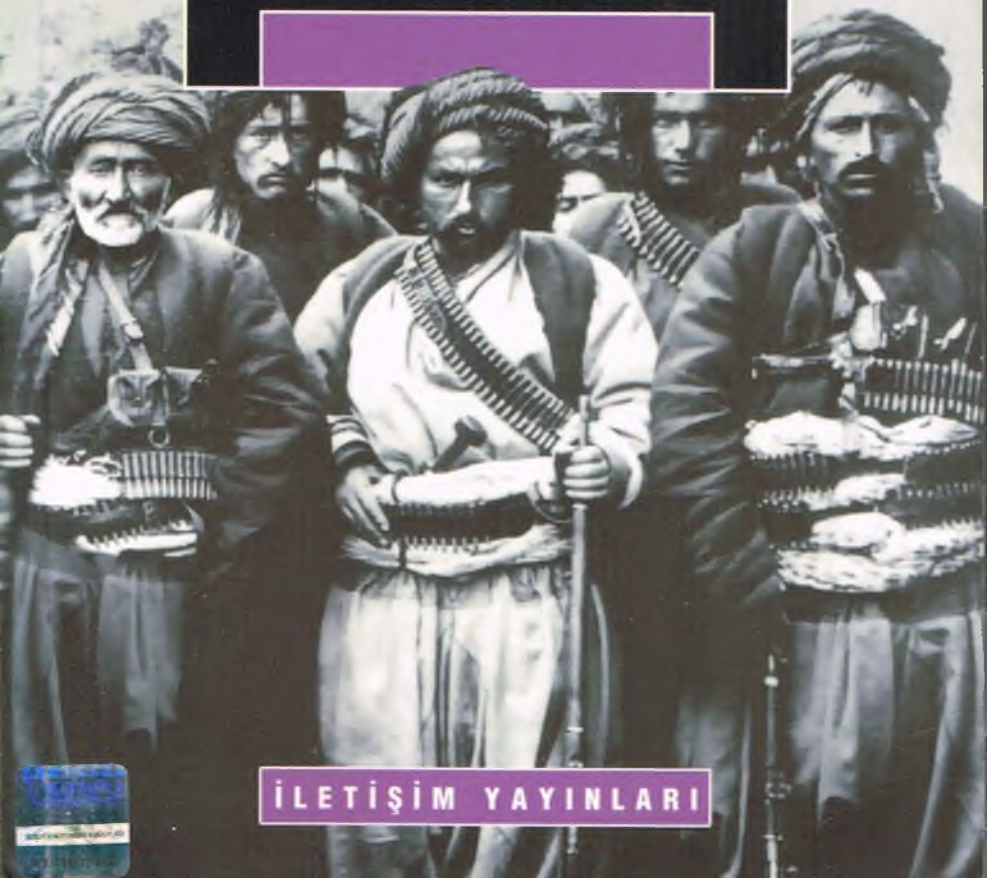

Der.: Erik Jan Zürcher

İmparatorluktan
Cumhuriyete
Türkiye'de
Etnik
Çatışma

İLETİŞİM YAYINLARI

İncisim Erik Jan Zürcher • TÜRKİYE'DE ETNİK ÇATIŞMA

Der. ERİK JAN ZÜRCHER
Türkiye’de Etnik Çatışma

ERIK JAN ZÜRCHER 1953'te Leiden'de doğdu. Leiden Üniversitesi'nde öğrenimini tamamlayan Zürcher, aynı üniversitenin Türkiye Etütleri Bölümü başkanıdır ve öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Prof. Zürcher'in şu kitapları bulunmaktadır: *The Unionist Factor 1905-1926*, E.J. Brill, 1984 (*Milli Mücadelede İttihatçılık*, Türkçe'deki ilk baskısı, 1987; İletişim Yayınları, 2003), *The Progressive Party 1924-1925*, E.J. Brill, 1991 (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçe'deki ilk baskısı, 1992; İletişim Yayınları, 2003), *Turkey, A Modern History*, I.B. Tauris, 1993, (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 1995), *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, I.B. Tauris, 1999 (derleme, *Devletin Silahlanması: Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik 1775-1925*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), Donald Quataert ile birlikte derlediği *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, I.B. Tauris, 1995, (*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, 1998) ve Willem van Schendel ile birlikte derlediği *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*, I.B. Tauris, 2001 (*Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları*, İletişim Yayınları 2004).

İletişim Yayınları 1055 • Araştırma-İnceleme Dizisi 174

ISBN 975-05-0296-5

© 2005 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2005, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Tansel Güney

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FİLMİ 4 Nokta Grafik

DİZGİ Maraton Dizgievi

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Elçin Gen

MONTAJ Şahin Eyilmez

BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Der. ERIK JAN ZÜRCHER

İmparatorluktan
Cumhuriyete

Türkiye'de Etnik Çatışma

i l e t i ş i m

İÇİNDEKİLER

Giriş	
ERIK JAN ZÜRCHER	9
Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi	
FIKRET ADANIR	19
Kendini Yeniden Kurmak, Ötekini Reddetmek: Pantürkizm ve İran Milliyetçiliği	
TOURAJ ATABAKI	27
Sevr ve Lozan'ın Başka Tarihi	
TANER AKÇAM	51
Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya 1919-1925	
HAMİT BOZARSLAN	89
1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları	
HILMAR KAISER	123
Türklük ve Osmanlı Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de "Milliyet" Arayışları ya da "Anasır Meselesi"	
NESİM ŞEKER	157

Türkiye toplumu yakın tarihini ilgilendiren birçok önemli konuda bilgilenmeden fikir sahibi olma alışkanlığını giderek terk ediyor. Resmî ve tek bir tarih anlatısının egemen olmadığı, tarihin farklı yorumlarının herkesin bilgisine açık olduğu bir toplum olma yolunda ilerliyor. Bir toplumun demokratikleşmesi, aynı zamanda kendi tarihiyle hem olaylar hem de bunların farklı yorumları olarak yüzleşmesiyle mümkündür. Kendi tarihi konusunda farklı yaklaşımları serinkanlılıkla değerlendirerek, tabular, korkular ve çarpıtmalarla biçimlenmiş bir tarih bilincinin esiri olmaktan kurtulmak, ergin ve sorumlu bir yurttaşlığın olmazsa olmaz bir boyutudur.

İletişim Yayınları, Türkiye toplumunun üyelerinin, özellikle kendi tarihlerini ilgilendiren konularda Türkiye’de ve yurtdışında yapılan araştırmalardan, yayımlanan çalışmalardan yarım yamalak ve çarpıtılmış biçimde haberdar olmak değil, bunları okuyabilmek ve özgür düşüncesiyle değerlendirmek hakkına sahip olduğu inancındadır. Bilgilenme hakkı, insanların bir konuda her türlü görüşe ulaşabilmesi, bunların değerlendirilmesi ışığında kendi görüşünü oluşturabilmesi hakkı demektir. Düşünce hak ve özgürlüklerinin ayrılmaz bir parçası bilgilenme hakkıdır. Yerleşmiş kana-

atlere veya oluşmuş tabulara aykırı gözüken bilgilerin, yorumların yasaklanması, yok varsayılması bilgilenme hakkının engellenmesidir; temel bir hakkın ihlalidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ermenilerin maruz kaldıkları mezalim, bazı tarihçiler tarafından bir soykırım girişimi olarak yorumlanmaktadır. Türkiyelilerin bu iddiaların dayandığı bilgilere ulaşabilmek, bunları karşı yöndeki yorum ve bilgilerle karşılaştırmak ve bunun sonucunda kendi kanaatini oluşturmak hakkıdır. Resmî tarihçiliğin çizdiği sınırlar esas olarak bu nedenle kabul edilemez. Bu nedenle, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma" başlıklı derlemenin Türkçe çevirisini yayımlamayı, bilgilenme temel hakkını kullanan, sorumlu ve bilinçli yurttaşlar Türkiye'si yolunda atılmış küçük bir adım olduğuna inanıyoruz.

GİRİŞ: DEMOGRAFİ MÜHENDİSLİĞİ VE MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

ERİK JAN ZÜRCHER

1850-1950 yılları arasındaki 100 yılın Avrupa'da demografi mühendisliği asrı olduğunu söylemek kesinlikle abartılı değildir. Büyük insan kitleleri atalarının topraklarından kovuldular, tehcir edildiler, iskân edildiler veya katledildiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan deneyim, bu genel tabloya uygun düşmektedir. Türk okuru, Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlerin yazgısını nispeten yakından biliyor olabilir. Buna karşılık, bu yazgıyı demografi mühendisliği sonuçlarının diğer örnekleriyle karşılaştırmak belki de aydınlatıcı olacaktır.

Güç siyasetinin hesaplarıyla birleşen dinsel önyargı, demografi mühendisliğinin erken dönem örneklerinin altında yatan nedendir. Bunun en kayda değer örneği Rus İmparatorluğu'nda "Pale"nin* kurulmasıdır. Ortaçağ ve erken modern dönem Rusyası'nda Yahudilerin yerleşmesi yasaklanmıştı, fakat 18. yüzyılın sonlarında Büyük Katerina döne-

(*) Kendisini çevreleyen ülkeden belirli sınırlarla veya farklı bir idarî ve hukuk sistemiyle ayırt edilen iskân bölgesi. Rusça'da *Cherta Osedlosti* – ç.n.

minde, Rusya'nın batı ve güneybatıya genişlemesi sonucunda, büyük Yahudi toplulukları Rusya sınırları içinde kaldı. Litvanya'dan Karadeniz'e uzanan, içinde Yahudi topluluklarının hoş görülecekleri bir bölge kuruldu, ama 19. yüzyılın ilk yarısında karma köylerden ve kentlerden Yahudilerin sürekli biçimde kovulması sürecine tanık olundu. Sonuç olarak, Yahudilerin yerleşmiş olduğu Pale kısımları giderek yoksullaştı ve kalabalıklaştı. Çar Aleksandr'ın 1881'de öldürülmesinden sonra, devletin göz yumduğu ve bazen teşvik ettiği Yahudi katliamları, Pale'deki yaşamın sıradan bir özelliği oldu. Aşırı kalabalık, yoksulluk ve güvensizlik, en sonunda, esas olarak Amerika'ya yapılan kitlesel göçe neden oldu.

Dinsel önyargıyla devletin yeni ele geçirilen topraklarda tam kontrolü sağlama isteğinin bir araya gelmesi, Müslümanların kitleler halinde, Karadeniz kıyısından (1828'den sonra), Kırım'dan (1853-1854 Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında) ve Kafkasya'dan (1860'ların ilk dönemlerinde) kovulmasına veya dayanılmaz baskı altında göç etmelerine yol açmıştır. Bu bölgelerin çoğu, Osmanlı nüfuz alanına dahildi ve yerinden sürülenler ve göç edenler için tek anlamlı seçenek, Osmanlı topraklarında yerleşmektir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu kitlesel göç ve iskân süreçlerini yoğun bir şekilde yaşadı.

19. yüzyılın sonlarına yaklaştıkça, milliyetçilik demografi mühendisliğinin ardındaki hâkim itici güç haline geldi. Özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlar'da ortaya çıkan yeni ulusal devletler, Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama) siyasetinin yarattığı elverişli konjonktörü kullanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak koparan romantik milliyetçi hareketlerin ürünüydüler. Sırp, Yunan, Bulgar veya Rumen olsun bütün bu milliyetçi hareketlerde, ulusal devletlerin kurulmasından sonra kendilerini birbirle-

rine karşı getiren güçlü irredantist akımlar mevcuttu, fakat millî kimliklerini esas olarak Osmanlı yönetimine karşı tanımladılar. Balkan milliyetçi hareketlerinin tümü, ulus tanımında güçlü bir dinsel öğeye sahipti. Bu, Balkanlar'daki Müslüman nüfusa yönelik kısımlara yol açtı. (Kimi zaman bu kısımlar, Bulgaristan'da 1877-1878'de görüldüğü gibi, bölgede iskân edilmiş olan Müslüman muhacirlerin giriştiği şiddet eylemlerine karşılık yapılmıştır.) Bunlar, en sonunda, Müslümanların büyük çoğunluğunu göç etmek zorunda bıraktı. Balkan Savaşlarından sonra Balkanlar'da sınırların yeniden çizilmesi üzerine, devletler arasında nüfus mübadelesiyle ilgili ilk antlaşmalar yapıldı. Bu antlaşmalar, hem yeni büyüyen ulusal devletlerin nüfuslarını homojenleştirmeye yönelik birer girişimdi, hem de etnik ve dinsel gerginliklerin her ülkede azınlıkların konumunu sürekli tehlikede kılacak kadar büyümüş olduğunun kabul edilmesi anlamına geliyordu.

Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirlerin yazgısı, Anadolu'daki durumu doğrudan etkiledi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Ege sahilinde bulunan Rum nüfusun önemli bir kısmı ülke dışına gitmeye zorlandı; çünkü pek çok Rum Ortodoks'un Helen devletine olan sempatisini gizlemediği Balkan Savaşlarından sonra Rumlar, artık imparatorluğun sadık vatandaşları olarak görülüyordu. Sürecin doruğu, tabii ki, Anadolu'daki Ermeni cemaatlerine yapılan zulüm ve onların kısmî imhası oldu. 1915-1916'da İttihat ve Terakki, kendi Ermeni vatandaşlarının 800.000'e kadar varan bir kısmının ölmesine neden olan katliamları örgütledi ve teşvik etti. Zulümlerde muhacirler (özellikle Çerkezler) sadece öncü bir rol oynamakla kalmadı, Ermenilerin tehciri muhacir Müslüman ailelerin iskânı için de kullanıldı. Bu anlamda zincirleme bir tepkinin söz konusu olduğunu saptayabiliriz.

Güneydoğu Avrupa'da demografi mühendisliği sürecindeki son aşama, 1923'te Türkiye ile Yunanistan'ın, üzerinde anlaşmaya vardığı mübadeleydi. Bu antlaşma bir yönüyle, gerçekleşmiş olan nüfus hareketlerine onay veren resmî mührü vurdu; diğer yönüyle de, göç etmeye niyeti olmayan insanları yaşadıkları topraklardan kopmaya zorladı. Zorunlu özelliği, geniş alanı ve geçmişe dönük uygulanması (Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşlarından itibaren olan bütün göçü yasallaştırdı) dolayısıyla emsalsizdi.

Orta ve Doğu Avrupa'nın tamamında, Brest-Litovsk, Trianon ve Versailles antlaşmalarının çizmiş olduğu yeni sınırlar, ulusların kendi kaderlerini belirlemesi ilkesine (en azından son iki antlaşmada) dayandırılmaya yönelikti. Bununla birlikte, yeni ulus-devletlerin hepsinde, iki dünya savaşı arası dönemde bir hoşnutsuzluk ve istikrarsızlık kaynağı oluşturacak büyük etnik azınlıklar (Polonya ve Bohemya'da Almanlar, Romanya ve Slovakya'da Macarlar vs.) vardı. Almanca konuşan azınlıklara karşı yeni ulus-devletlerin hoşnutsuz politikaları, Almanya'daki Nasyonal Sosyalistlere malzeme sağladı ve "Heim ins Reich" (imparatorluğa geri dönün) sloganının üretilmesinde kullanıldı. Daha sonra, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman işgalleri, holokost kıyımları, altı milyondan fazla Yahudi'nin örgütlü bir şekilde katledilmesi ve kitleler halinde Rusların öldürülmesi için zemin oluşturdu. Bu, tabii ki, esas olarak ırkçılık sonucu oldu; fakat Doğu Avrupa'nın geniş alanlarının Almanlara "yaşam alanı" (Lebensraum) yaratmak için istenilmeyenlerce boşaltılması düşüncesi de önemli bir rol oynadı.

Avrupa'da demografi mühendisliği –veya daha bilinen terimleri kullanırsak– kıyım, soykırım ve tehcir tarihindeki son olay 1850-1950 döneminin sonlarına doğru meydana geldi. Sayıları on milyonu aşkın Alman, Polonya ve Çekoslovakya'daki ata topraklarından kovuldu. 1945 Beneş ka-

rarları, Çekoslovakya nüfusunun dörtte birini bir kalemde vatandaşlıktan çıkardı.

Bu kısa özet bile, modern Avrupa tarihinde nüfus homojenleştirmenin vahşi sürecinin olağanüstü önemini göstermektedir. Bu özet, aynı zamanda, Osmanlı topraklarının bu süreçte oynadığı merkezî rolü de ortaya koymaktadır. Leiden Üniversitesi'nde üç yıl önce Nesim Şeker tarafından düzenlenen küçük bir seminerin sonucu olan bu kitabın iki amacı bulunmaktadır. Bir yandan, yazarlar ulus inşası sürecinin sonucu olan etnik politikaların mantık ve işleyişlerini daha iyi anlamak için çaba sarf etmektedir. Öte yandan bize, Türkiye Cumhuriyeti'nin, pek çok açıdan nasıl da 1912-1922 yılları arasında görülen etnik politikaların ve etnik çatışmaların ürünü olduğunu anlamamıza yardım eden, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarıyla ilgili tarihsel detaylar sağlamaktalar.

Fikret Adanır'ın Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye arasında yapılan nüfus mübadeleleri üzerine olan makalesi, Balkanlar'da gelişen milliyetçiliğin kendine özgü yanları olup olmadığı sorusunu sormaktadır. Yazarın işaret ettiği üzere, 1990'larda Bosna ve Kosova'da görülen etnik çatışmaların ortaya çıkardığı bir soru bu. Gerçekte, Avrupalılara göre İkinci Dünya Savaşı sonrası barış ve refah ortamının ürünü olan Yugoslavya'nın parçalanmasının yol açtığı çatışmaların yarattığı vahşet ve hoşgörüsüzlük, bir önceki çağa geri dönüş gibi göründü. Bununla birlikte, yukarıda Doğu ve Orta Avrupa'dan verilen örnekler, özel bir durum olarak Balkanlar'ın değil, romantik milliyetçiliğin kendisinin sorumlu olduğuna işaret etmektedir. Bu, somut bir ulus inşası programıyla birleştiği zaman, azınlıkların ait olmadıkları ve hiçbir zaman olamayacakları şekilde bir grubun dışında, değiştirilmesi imkânsız olarak sınıflandırılmasına neden olan, kültür ve tarihe dayalı, ilksel [*primordial*] ulusun görüşüdür.

Bu homojenleştirme mantığının kaçınılmaz olup olmadığı, ilginç ve çok önemli bir sorudur. Farklı yollarla hem Nesim Şeker'in hem de Taner Akçam'ın makalesi bu soruyu ele almaktadır. Şeker'in 1919'da Osmanlı basınında ve parlamentosundaki etnisite tartışmalarına yönelik analizi, açık bir şekilde tanımlanabilecek birbirine zıt iki eğilimin olduğunu göstermektedir. Biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etnik politikalarıyla arasına mesafe koymaya çalışan ve imparatorluğu ortak vatandaşlık ve farklı etnik unsurlar arasındaki hoşgörü temelinde yeniden inşa etmeyi isteyen eğilimdir. Diğer de, geçen on yılda yaşanan çatışmaların yol açtığı vahşetin, imparatorluğun Müslümanları ile Hıristiyanları arasında çok büyük bir uçurum açtığını, bir arada yaşama isteğinin ortadan kalkmış olduğunu ve tek hayatta kalma şansının, Müslüman Osmanlıların dayanışmasının güçlendirilmesinde yattığını kabul eden eğilim. Bunun idealistler ile realistler arasında bir çatışma olduğunu görmemek zor.

Taner Akçam da, makalesinde idealist bir konum benimsemektedir: Eğer Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu parçalamaya yönelik politikalarının yarattığı tehdit söz konusu olmasa, Ermeni soykırımının suçlularına karşı adalet ve cezalandırma isteğinin, Türklerin çok yakın geçmişle yüzleşebilecekleri ve yüzleşmek isteyecekleri ve İttihat Terakki'nin politikalarını reddedecekleri yeni bir başlangıcın yapılabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre, bir taraftan Ermeni katliamlarından sorumlu olanları tecrit etmeyi ve cezalandırmayı; öte yandan, Anadolu'yu savaşın galipleri ve onların himayesi altında olan Hıristiyanlar arasında paylaştırmayı amaçlayan İtilaf Devletlerinin politikaları, suçluların yargılanmaları ile işgalcilerle işbirliği arasında, İttihat-Terakki karşıtı tutumun meşruiyetini zayıflatan bir bağ kurdu. Bu iddiaya

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kemalist hareket arasındaki kişisel ve ideolojik devamlılığa işaret edilerek karşı çıkılabilir. Kemalist hareketin en üst düzey kişilerinden pek çoğu önceki iktidarın mensubuyken, hatta içlerinden bazıları bizzat katliamlarda temel bir rol oynamışken, bu hareketin İttihat ve Terakki politikalarını reddedeceği gerçekten olası bir seçenek miydi?

Hilmar Kaiser'ın makalesi de Jön Türk dönemi ile cumhuriyet arasındaki sürekliliği ortaya koymaktadır. Devletin, tehcir edilen Ermenilerin arkalarında bıraktıkları mülkler meselesini ele alma yolunu incelerken, tehcir edilenlerin geriye dönmelerinin beklenmediğini kuşkuya yer bırakmayacak şekilde anlatmaktadır. Aynı zamanda bu mülklerin, çoğunluğu hayatlarını yeniden kurmak zorunda olan muhacirlerden oluşan Müslümanların barındırılması için kullanıldığını da göstermektedir. 1919 yılında, Osmanlı Hristiyanlarının mülklerinin iadesini engelleyecek milliyetçi bir Osmanlı-Müslüman yönetiminin devam etmesinde çıkarı bulunan büyük gruplar olduğu da ayrıca ortaya konmaktadır. Korkunç gerçek şu ki, daha iyi eğitime ve daha yüksek beceri düzeylerine sahip Rum ve Ermeni cemaatlerinin yok olmaları, makro-ekonomik düzeyde Türkiye için bir felaketken, topraklarını veya işlerini devralmaya müsait bir konumda olan Müslümanlara muazzam fırsatlar yaratıyordu.

İmparatorluğun son yılları, tabii ki sadece homojenleştirme ve Osmanlı-Müslüman bilincini güçlendirme yılları değildi; aynı zamanda yayılmacı Pantürkist rüyaların yıllarıydı. Bu, özellikle, Kafkasya ve kuzeybatı İran'da Türkçe konuşan halkları seferber etmek için girişimlerin yapıldığı Birinci Dünya Savaşı dönemi için doğrudur. Touraj Atabaki bu girişimlerin neden pek başarılı olmadıklarını göstermektedir. Monarşinin otoritesinin (Şii) dinsel bağlarla kutsallaştırıldığı ve güçlendirildiği, uzun ve sağlam devlet gele-

nekleriyle yaratılmış olan eski bağlar, ortak bir dil mirasına dayanan, hâlâ yeni ve yabancı milliyetçilik fikrine daha ağır bastı. Cumhuriyet yayılmacı milliyetçiliği reddetti; fakat Jön Türk döneminin homojenleştirici eğilimlerini devam ettirdi. Türkiye kurulur kurulmaz, “köylülerin Türk’e dönüştürülmesi gerekiyordu”. Ulus inşa edenlerin her yerde kullandığı evrensel araçları (tarihsel mitler ve dilsel saflık) kullanan cumhuriyetin ulus inşası da demografi mühendisliğine başvurdu. Bunun asıl kurbanları, Hamit Bozarslan’ın Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışı üzerine olan makalesinde gösterdiği gibi, tabîi ki Kürt aşiretleriydi. Sürekli olarak, fakat özellikle 1925, 1930 ve 1937 Kürt ayaklanmalarının ardından, çok sayıda aile, bazı durumlarda bütün aşiretler tehcir edildiler ve İç ve Batı Anadolu’da iskân edildiler. Cumhuriyetin ilk yıllarının dar etnik/kültürel milliyetçilik ortamında, (eşit ölçüde dar ve hoşgörüsüz) yarışan milliyetçiliklere yer yoktu.

Böylece, Akçam ve Şeker tarafından tasvir ve analiz edilen çekici “olabilirliklere” karşın, Türkiye de, milliyetçiliğin, eninde sonunda sadece iki sonuca –biri dışlamaya diğeri kapsamaya dayanan– yol açabilecek amansız mantığına uyan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır: “Öteki”nin ulus-devlete ait olmadığı ısrarı veya “öteki”nin hiç olmadığı iddiası. Hoşgörü, sadece siyasî milliyetçiliğin ortaya çıkmasından önce, Fransa, İsveç, İngiltere veya Hollanda gibi kabul edilebilir “ulusâl” bir özelliğe sahip devletlerde bir dereceye kadar gösterildi. Bu devletlerde bile her zaman ikinci sınıf tebaa veya vatandaşlar vardı (Britanya veya Hollanda’da Katolikler, Fransa’da Protestanlar, her yerde Yahudiler) ve tabîi ki, demografi mühendisliği, denizaşırı kolonilerde –“liberal” ülkelerin kolonilerinde bile– dehşet verici şekillerde uygulandı.

Ancak son zamanlarda ve Avrupa Birliği’ne tam üyelik is-

teği dürtüsüyle Türkiye, farklı etnik grupların ortak vatan-
daşlığına dayalı ulus-devletin daha çoğulcu ve daha hoşgö-
rülü yorumuna geçişin mümkün olduğunu gösterdi. Bu ge-
çişin uzun bir süreç olacağını söylemeye gerek yok. AB'ne
son zamanlarda kabul edilen on ülkenin deneyimi, ulus in-
şasının eski alışkanlıklarının zor kaybolduğunu hatırlat-
maktadır; Romanya ve Slovakya Macarlarının veya Baltık
devletleri Ruslarının (veya gerçekte, nerede olursa olsun
Roman ve Sinti*) durumunun gösterdiği gibi. Bununla bir-
likte, demografi mühendisliği asrının etkilerini tersine çe-
virmek imkânsız olsa da, Avrupa'nın bütünleşme sürecinin
ulus-devletin konumunda, etnik azınlıklara hayatta kalma
şansı vermeye yetecek kadar aşındırma meydana getirdiği
yönünde ümit verici işaretler mevcuttur.

(*) Çingene - ç.n.

**BULGARİSTAN, YUNANİSTAN
VE TÜRKİYE ÜÇGENİNDE
ULUS İNŞASI VE NÜFUS DEĞİŞİMİ
FİKRET ADANIR**

1990'larda Güneydoğu Avrupa'da yaşanan şiddetli çatışmalarla bağlantılı olarak, hem medyada hem de akademik çevrelerde Balkanlar'daki olayların milliyetçiliğin özgül bir türünü gösterip göstermediği sorusu ortaya atılmıştır. Pek çok gözlemci, sivil nüfusun yaşadığı yerlerden kitlesel bir şekilde sürülmesini, bu bölgedeki ulusal gelişmenin temel karakteristiği olarak görmektedir. Bunlardan Traian Stoianovich, olayları Osmanlı imparatorluk geleneği içine yerleştirmektedir:

Bu tür etnik revizyonlar yeni değildi ... Balkanlar'da 15. yüzyıldan beri, esasen Osmanlı nüfus politikalarının ve bu politikalara geç kalmış tepkinin bir ürünü olarak sürekli kendini göstermiştir.¹

Böylelikle, Sırlar, Hırvatlar ve Boşnaklar, ya Osmanlı yöneticilerinin her zamanki uygulamalarını basit biçimde taklit eden, ya da geçmişte onlara yapılan haksızlığın intikamını alan gruplar olarak görünmektedirler.

1 Traian Stoianovich, *Balkan Worlds*, Londra, 1994, s. 200.

Profesör Stoianovich'e karşı polemik yapmak niyetinde değilim. Bununla birlikte modernlik öncesi imparatorlukların nüfus politikaları ile modern ulus-devletlerin politikaları arasında niteliksel bir fark olduğuna inanıyorum. Şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu bölgeler arasında nüfus hareketleriyle demografik yapıyı değiştirmek ve tebaa üzerinde siyasî kontrolü sağlamak için zorunlu iskân yöntemine başvurmuştu. Ancak, amaçları arasında –en azından 19. yüzyılın son çeyreğine kadar– etnik homojenlik yaratmak yoktu.²

Söz konusu bölgede böyle bir hedef, ilk olarak 18. yüzyılın sonlarından itibaren Çarlık Rusyası tarafından Kırım ve Kafkasya'da uygulanan ve 19. yüzyılda özellikle yeni Balkan devletleri, Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'ın izlediği politikalarda kendini göstermiştir.³ Bu bölgelerden

2 Osmanlı öncesi ve Osmanlı döneminde Güneydoğu Avrupa'da zorunlu nüfus transferleri için bkz. Peter Charanis, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976), s. 140-154; Hans Ditten, *Ethnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (Berlin, 1993); Klaus-Peter Matschke, "Zwangsmigrationen in der älteren Geschichte Südosteuropas", *Zwangsmigrationen in Mittel- und Südosteuropa* içinde, der. Wolfgang Höpken (Leipzig, 1996), s. 63-70; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-50), s. 524-569; 13 (1951-52), s. 56-78; 15 (1953-54), s. 209-237.

3 Paul Dumont, "L'Emigration des musulmans de Russie vers l'Empire ottoman au XIXème siècle. Aperçu bibliographique des travaux en langue turque", *Les migrations internationales des la fin du XVIIIe siècle à nos jours* içinde (Paris, 1980), s. 212-18; Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 1 (1972), s. 37-55; 2-3 (1973-1974), s. 101-114; A. Üner Turgay, "Circassian Immigration into the Ottoman Empire, 1856-1878", *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams* içinde, der. W. B. Hallaq ve D. P. Little (Leiden, 1991), s. 193-217; *Rumeli'den Türk göçleri. Belgeler, I (1877-1878), II (1879), III (1880-1885)*, der. Bilal N. Şimşir (Ankara, 1968-1989); Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler* (Ankara, 1991); Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)* (Ankara, 1994); Alexandre Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876-1913)* (İstanbul, 1995).

Müslümanların kitlesel bir şekilde sürülmesi, o dönemde ahlakî infiale yol açmadı, çünkü dönemin en saygın Batılı devlet adamları bile, Türkleri uygarlığa bir kara leke olarak nitelemekte ve Avrupa'dan kovmak için uygun zamanın geldiğini açıkça ilan etmekte tereddüt etmediler.⁴

Osmanlı tarafında ise 1877-1878'de Rusya'yla yapılan savaşta yenilgiyi takip eden gelişmeler, jeopolitiğe ve nüfusa ilişkin yeni bir anlayışla birlikte ruh halinde dramatik bir değişime yol açtı. II. Abdülhamit Anadolu'daki etnik ve dinsel dengenin değiştirilmesi gerektiğini düşündü. Bunun sonucunda, yüz binlerce muhacir için, Doğu Trakya, Boğazlar ve Kilikya gibi stratejik önem taşıyan bölgelere öncelik veren titiz bir iskân planı hazırlandı.⁵ Bu muhacirlerin büyük bir kısmı etnik olarak Türk değildi, Balkanlar'dan Boşnak ve Pomaklar, Kafkasya'dan Çerkezler gibi İslâmlaşmış yerli gruplardan oluşuyordu. Dolayısıyla, bu grupların siyâsî olarak Osmanlı toplumuyla bütünleştirilmesi için, ideolojik temel olarak ancak İslâm işe yarayabilirdi.⁶ Geriye dönüp bakıldığında, 1877 yılını takip eden on yıl, Anadolu'nun İslâmlaştırılmasını ve/veya Türkleştirilmesini amaçlayan politikaların başlangıç dönemi olarak görünmektedir.⁷ Gerçekten, Osmanlı arşivlerinde yapılan yeni çalışmalar, Osmanlı idaresinin –mesela Bosna-Hersek'ten gelen– Müslüman göçünü etkin bir şekilde teşvik ederken, aynı zamanda yeni çevrelerinde mutsuz olan göçmenlerin, asıl

4 Bkz. William Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East* (Londra, 1876), s. 13. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton, 1995), s. 59-108.

5 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 156-59.

6 Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford ve New York, 2001), s. 183-207.

7 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, (Londra 1998), s. 68-92.

memleketlerine dönmeleri konusunda cesaretlerini kırdığını göstermektedir.⁸

Jön Türklerin, önceleri çoketnili imparatorluğu korumak yönündeki çabaları, 20. yüzyılın ilk yıllarında etnik milliyetçiliğin yükselişini önleyemedi. 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları bu açıdan bir dönüm noktası olmuştur. "Avrupa Türkiyesi"nin kaybına yol açan askerî yenilgiden sonra İttihat ve Terakki, Müslümanların, özellikle Ege'deki muhacirlerin öfkesini, gayri Müslimlere karşı yöneltmeye başladı.⁹ Sonuç olarak, 1914 yılının ilk yarısında 50.000'den fazla Rum, bölgeyi terk etmeye zorlanmış, yakındaki adalara gitmişti.¹⁰ Makedonya'daki Bulgar ve Yunan nüfus da benzer bir yazgıyla karşı karşıya kalmıştı. 1913 yazında yaklaşık 50.000 Bulgar'ın, hayatlarını kurtarmak için Bulgaristan'a ve yaklaşık aynı sayıda Yunanlı'nın, Bulgar ordusu tarafından işgal edilen Batı Trakya'dan Yunanistan'a kaçtığı tahmin edilmektedir.¹¹

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde-i Husûsiye, ZA. 1312-37, 13. 11. 1312 (08. 05. 1895), ve R. 1320-80, 29. 04. 1320 (05. 08. 1902). Bkz. Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation, and Nation-Building: The Case of the Ottoman Empire", *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* içinde, der. René Leboutte (Brüksel, 2000), s. 273-292, burada s. 279. Ayrıca bkz. Selim Deringil, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na göç olgusu üzerine bazı düşünceler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, (İstanbul, 1991), s. 435-42.

9 Muhacirlerin sefalet içindeki durumları için bkz. Friedrich von Vincenz, "Das Problem der Muhadschire und die Massenflucht der Griechen aus Anatolien", *Balkan-Revue* 1 (1914-15), s. 477-87; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)* (Ankara, 1995), s. 112-23. Bu dönemde Bâbü'lî'nin iskân politikaları için ayrıca bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* (İstanbul, 2001), s. 64.

10 Galib Kemalî Bey'den Said Halim Paşa'ya, Atina, 16. 06. 1914, Bilâl N. Şimşir, *Ege Sorunu. Belgeler* içinde, cilt II: 1913-1914 (Ankara, 1982), s. 530 f.

11 1912-1914 yılları arasında bu bölgedeki göçmen sorunu üzerine bkz. Katrin Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan* (Münih, 1996), s. 257-73.

Eylül 1913'te Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan İstanbul Antlaşması, ortak sınır boyunca belirli bir bölgede yaşayan nüfusun karşılıklı mübadelesini öngören bir hüküm içeriyordu – tarihte emsal oluşturacak bir maddeydi bu. Bu bölgede iki taraftan mübadeleye tâbi olması öngörülen nüfus –kabaca 50.000 kişi– zaten kaçmıştı, bundan dolayı antlaşmanın şartları, sadece mülk meselelerinin düzenlenmesi anlamına geliyordu.¹² Haziran 1914'de, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında, Makedonya'daki Müslümanlar ile İzmir ve Doğu Trakya'da yaşayan Rum Ortodoksların mübadelesini öngören benzer bir antlaşma imzalandı.¹³ Fakat, bu antlaşma uygulanamadan Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Ege'deki Rumlar, bu sefer bölgenin iç kısımlarına göç ettirildi.¹⁴ Daha kapsamlı ve radikal önlemler doğudaki vilayetlerde yaşayan Ermenilere karşı alındı. 1915'ten itibaren bir ayırım gözetilmeksizin gerçekleştirilen Ermeni tehciri sırasında katliamlar yaşandı, bu süreçte Anadolu Ermeni nüfusunun neredeyse tamamı yok edildi.¹⁵

Savaşın sonra, Balkanlar'ın iç sorunlarına tek çözüm olarak nüfus mübadelesi fikrini yeniden ortaya atan, Venizelos oldu. Yunanistan ile Bulgaristan arasında 1919'da imzalanan Neuilly Antlaşması, Kuzey Yunanistan'dan 200.000 Slav'ın Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında yaşayan 170.000

12 Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 269 f.

13 Bkz. Şimşir, *Ege Sorunu*. Belgeler, II, s. 568. Ayrıca bkz. Alexander A. Pallis, *Exchange of Populations in the Balkans* (Londra, 1925), s. 3, ve K. Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 270 f.

14 1914'ten önce nüfus çoğunluğu Rum olan kıyıdaki kazalarda, 1917 yılıyla birlikte hiç Rum kalmamıştı. Bkz. Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922. Mütareke ve Yunan İşgali döneminde İzmir Sancağı*, (Ankara, 1997), s. 57-72.

15 Fikret Adanır, "Armenian Deportations and Massacres in 1915", *Ethnopolitical Warfare: Causes, Consequences, and Possible Solutions* içinde, der. Daniel Chirot ve Martin E. P. Seligman (Washington, DC, 2001), s. 71-81.

Yunanlı'yla mübadelesini öngörüyordu. İki taraf da bu antlaşmanın gönüllülük esasına dayandığını vurguladıysa da, mübadele temelde zorunlu göç anlamına geliyordu.¹⁶ Benzer bir düzenleme, Sevr Antlaşması'ndan sonra Anadolu'da Rum nüfusun yoğun olduğu bölge, yani İzmir ve hinterlandı için gündeme getirilmiştir. Zira, savaş sonrasında, tehcir edilen birçok Rum bu bölgedeki topraklarına geri getirilmişti, ayrıca, bölgeden iç kesimlere bir Müslüman göçü de başlamıştı.¹⁷ Anadolu'da ilerleyen Yunan ordusuna karşı direniş gittikçe sertleştiğinden, Yunan başbakanı Ankara hükümetine yeni bir nüfus mübadelesi teklifi götürmeyi uygun buldu: Bu sefer, Yunan işgali altındaki bölgede kalan Müslümanlar ile Kapadokya ve Pontus bölgesindeki Rumların mübadelesi öngörülüyordu.¹⁸

1922'de Yunan ordusunun "Küçük Asya felaketi" olarak bilinen yenilgisi, hemen ardından daha radikal bir çözüm getirdi. Lozan Antlaşması'na (1923) eklenen özel bir protokol –ki bu, Versailles sisteminin ilk revizyonudur– Yunanistan ile Türkiye arasında karşılıklı ve zorunlu nüfus mübadelesini öngörüyordu.¹⁹ Fakat, yine, mübadeleye tâbi nüfusun önemli kısmı daha önce kaçmış veya kovulmuştu, bun-

16 Bkz. Léon Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique (1904-1918)*, (Paris, 1928), s. 212-231; Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, cilt 2: *Twentieth Century* (Cambridge, 1983), s. 166; Apostolos Vakalopoulos, *Griechische Geschichte von 1204 bis heute* (Köln, 1985), s. 209. Ayrıca bkz. Theodora Dragostinova, "The Voluntary and Reciprocal Population Exchange between Bulgaria and Greece in the Interwar Period: Some Issues of Methodological Reciprocity", "History – Migration – Anthropology: New Perspectives on Migration and Migration History" konulu atölye çalışmasına sunulan bildiri, Erfurt, 7-9 Kasım 2002.

17 Berber, *Sancılı Yıllar*, s. 318.

18 Bkz. Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision. Greece in Asia Minor, 1919-1922*, (Londra, 1973), s. 260.

19 Protokolün Türkçe çevirisi için bkz. *Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler*, çev. Seha L. Meray, seri II, cilt 2 (İstanbul, 2001), s. 82-88

dan dolayı antlaşma, bir kez daha, olup bitenin *post factum* onaylanması anlamına geliyordu.²⁰

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Kitlelerin yerlerinden edilmesinin, Güneydoğu Avrupa'da ulus-devlet oluşumunun temel bir özelliği olduğu ileri sürülebilir, oysa Adamantios Korais, Rhigas Velestinlis ve Vasil Levski gibi ilk dönem Balkan milliyetçiliğinin liderleri, millî egemenlik temeli üzerine bir Yunan veya Bulgar devleti kurmak isterken, hiçbir zaman monarşiyle yönetilen, etnik olarak homojen toplumlar tasavvur etmemişlerdi. Bu liderlerin hedefleri, yerli Müslümanları bile tam vatandaş olarak bütünlendirmesi beklenen çoketnili cumhuriyetler kurmaktı.²¹ Ancak, 19. yüzyıl boyunca Balkan milliyetçiliğinde temel bir değişim yaşandığı anlaşıyor. Bu geçişin, ne zaman ve hangi şartlar altında gerçekleştiğinin saptanması tarihsel araştırmalara bağlıdır. Yine de, 19. yüzyılın sonlarından iti-

20 Fikret Adanır, "Lo scambio greco-turco di popolazioni nella storiografica turca", *Esodi. Trasferimenti forzati di popolazioni nel Novecento europeo* içinde, der. Marina Cattaruzza, Marco Dogo ve Raoul Pupo (Napoli, 2000), s. 89-101; *Mübadele Bibliyografyası: Lozan Nüfus Mübadelesi ile İlgili Yayınlar ve Yayımlanmamış Çalışmalar*, der. Müfide Pekin ve Çimen Turan (İstanbul, 2002); Onur Yıldırım, "Representation of the Lausanne Refugees in Greek and Turkish Historiographies", "History - Migration - Anthropology: New Perspectives on Migration and Migration History" konulu atölye çalışmasına sunulan bildiri, Erfurt, 7-9 Kasım 2002.

21 Bkz. Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la révolution grecque (1789-1821)*, (Cenova-Paris, 1962), s. 183-209; Apostolos Daskalakis, *To politeuma tou Rega Belestinle. Proton syntagma ellinikes demokratias kai eleutherias diabiose os ton Balkanikon laon*, (Atina, 1976). Levski'ye gelince, Ljuban Karavelov'a yazdığı 25 Temmuz 1872 tarihli bir mektupta, Bulgaristan'da herkesin, etnik ve dinsel farklılık olmaksızın, kardeş olması dileğinin sistemli bir ifadesini buluyoruz. Bkz. *Levski v vremeto. Dokumentalno memoaren i literatüren sbornik, posveten na 150-godi_ninata ot ro_deniato na Vasil Levski*, der. K. V_zv_zova-Karateodorava et al., (Sofya, 1987), s. 65. Ayrıca bkz. Maria Todorova, " 'Public Memory' and the 'hero': Vasil Levski (1837 – 1873 – 1997)" *Nations and Nationalism in East-Central Europe, 1806-1948. A Festschrift for Peter E Sugar* içinde, der. Sabriba P. Ramet, James R. Felak ve Herbert J. Ellison (Columbus, Ohio, 2002).

baren çoketnili Osmanlı İmparatorluğu'nun bile, Balkan ulus-devletlerinin uyguladıklarından pek de farklı olmayan, yani etnik veya dinsel homojenliği sağlamayı amaçlayan bir nüfus politikası izlediği açıktır. Diğer bir deyişle, ulus-devlet fikri, tek başına, kaçınılmaz bir şekilde "etnik temizlik" anlamına gelmez. 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı düşüncesinin özgül bir geleneği olan siyasî romantizmden kaynaklanan yeni ulusçuluk nosyonları, bu bağlamda daha açıklayıcı görünmektedir. Bu geleneğin ürünü olan Filhelen ve Slavofil akımlar, Balkanlar'da ulus-devletin gelişmesinde diğer faktörlerden çok daha etkili olmuştur. Söz konusu akımlarda, belirli bir coğrafyada yaşayan nüfus ya da halk yerine, ortak soy bağına dayanan topluluğa, *Volk*'a ağırlık verilir. Ortak soy kolay kanıtlanamadığından, ortak dil veya din, ulusal birliğin objektif ölçütü olarak düşünölmeye başlandı ve kültürel asimilasyona direnen unsurları dışlamak önemli bir mesele olarak göröldü.²² Nihai olarak bu, asimile edilemeyen grupların ölkö topraklarından silinmesi anlamına geldi veya Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye üçgeni durumunda olduğu gibi, uluslararası düzeyde tasvip edilen zorunlu nüfus mübadeleleri, aynı "çözömlün" modern bir türü olarak kendini gösterdi.

22 Holm Sundhaussen, "Nation and Nationalstaat auf dem Balkan. Konzepte und Konsequenzen im 19. und 20. Jahrhundert" *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart* içinde, der. Jürgen Elvert (Stuttgart, 1997), s. 77-90, burada s. 80.

**KENDİNİ YENİDEN KURMAK,
ÖTEKİNİ REDDETMEK:
PANTÜRKİZM VE İRAN MİLLİYETÇİLİĞİ
TOURAJ ATABAKI**

Ulus ile devlet ilişkisi ve milliyetçilik konularındaki 20. yüzyıl tarihyazımı, büyük ölçüde Avrupa merkezli bir etnik-dilsel söylemle şekillenmiştir. Bu söylemde “etnisite ve dil”, ulus olma potansiyelinin merkezî, giderek belirleyici, hatta tek ölçütü haline gelmiştir.¹ Karl Renner şöyle der:

Avrupa'nın gelişmesinde belirli bir dereceye ulaşıncı, yüzyıllar boyunca sessizce olgunlaşmış olan dilsel ve kültürel topluluklar, pasif halk konumundan (*Passiver Volkheit*) çıkarlar. Tarihsel yazgısı bulunan birer güç olarak kendilerinin bilincine varırlar. Mevcut en yüksek iktidar aracı olarak devlet üzerinde denetim talep ederler ve kendi siyasî kaderlerini kendileri tayin etmek için çalışırlar. Ulusun siyasî fikir olarak doğum günü ve bu yeni bilincin doğum yılı, Fransız Devrimi'nin yapıldığı yıl olan 1789'dur.²

1 E. J. Hobsbawm, *Nation and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 102.

2 K. Renner, *Staat und Nation*, s. 89, aktaran Hobsbawm, *ibid.*, s. 101.

Bu ulus-devlet anlayışının büyük ölçüde göz ardı ettiği nokta, belirli sınırları bulunan bir siyasî yapının kurulmasının (veya ulus-devlet inşası diye anılan sürecin), genellikle etnik veya dilsel bağlardan başka unsurlar da gerektirdiğidir. Kolektif tahayyül, siyasî sadakat, tarihi yeniden kurgulayıp yorumlama, doğmakta olan modern devleti meşrulaştırmak için gerekli tarihsel geleneklerin icadı: Bütün bunlar, grupları bir araya getirmek, ortak kimlik duygusunu ve siyasî dayanışmayı güçlendirmek, hatta oluşturmak açısından temel faktörlerdir. Bazı durumlarda, tarihsel çağrışım yapan antik isimlerin ve geleneklerin sadece kullanılması bile, siyasî meşruiyet için bir konsensüs üretmede yeterli olmaktadır. Dolayısıyla, gerek coğrafi terimler gerekse anahtar konumunda olan belirli sosyo-politik ifadelerin toplumsal yansımaları, doğmakta olan egemen devletlerin coğrafi sınırlarını yeniden şekillendirmede önemli bir öge olmaktadır.

İran söz konusu olduğunda, İran milliyetçiliğinin Rıza Şah döneminde, filolojik milliyetçilik temelinde ve şahın İran'da modern bir ulus-devlet yaratmadaki başarısının bir sonucu olarak bir devlet ideolojisi şeklinde doğduğu fikri yaygın kabul görmektedir. Buna karşılık, İran milliyetçiliğinin köklerinin, 19. yüzyıldaki siyasî mücadelelerde ve 1905-1909 devriminin hemen ardından gelen çözülmede bulunduğu, genellikle gözden kaçırılmaktadır. İrancılık, sınırları belirli bir siyasî yapı –bütün ötekilere karşı ‘saf İran’– inşa etmeye yönelik savunmacı bir söylem olarak tedricî bir süreçle bu dönemde şekillendi. Sonuçta zamanla, ülkenin entelijensiya-sında, İran savunmacı milliyetçiliğinin oluşumuna katkıda bulunan siyasî bir zenofobi doğdu. Bir İran ulusal devleti inşa edilmesinde önde gelen isimlerin çoğunun, beklenebileceğinin aksine, ulusa adını veren etnik grup olan Farslardan değil, Farsça konuşmayan etnik azınlıklardan, özellikle Azerîler arasından çıkması, dikkate değer bir noktadır.

Bu yazının amacı, İran milliyetçiliğinin karmaşık kökenlerini biraz daha aydınlatmaktır. Fars olmayan entelijansiyanın sadakat duyduğu çeşitli unsurları inceleyerek, gerçek veya muhayyel kimliklerini, 20. yüzyılın başlarında komşu devletlerin irredantist ideolojilerine karşı savunurken başvurdukları bazı tedbirleri ele alacağım.

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması

İranlıların birçoğu için, Muhammed Ali Şah'ın darbesini izleyen on üç aylık (Haziran 1908-Temmuz 1909) "sınırlı despotizm" dönemi, ülkelerinin meşrutiyet tarihi açısından en kritik dönemdi. Azerbaycan hariç ülkenin tamamı yeni yönetimin kontrolü altına girmişti. Merkezî hükümet, asker göndererek ve ekonomik baskılar uygulayarak, Azerîler üzerinde de hâkimiyet kurmaya çalıştı. Kıtık bütün Azerbaycan'a yayılırken, meşrutiyet taraftarı Azerîler Tebriz'de barikatlar kurdular ve silahlı direnişte bulunmak için hazırlık yaptılar. Nihayet Tahran'daki hükümet düşürüldüğünde, meşrutiyet taraftarları kendilerini benzersiz bir durumun içinde buldular: Bütün ülkenin dikkati onların üzerine odaklanmıştı. İranlılar arasında, meşrutiyet devriminin Tahran'da doğmuş olsa da, göbeğinin Tebriz'de kesildiği ve meşrutiyetin Azerbaycan'sız yaşama şansının olmadığı inancı giderek yaygınlaştı. Ayrıca Azerbaycan, her türlü ilerici siyasî değişime kaynaklık edecek en önemli merkez olarak görüldü. İran'da meşrutiyetin yeniden ilanında Azerîlerin oynadığı belirleyici rolün bu şekilde değerlendirilmesi, meşrutiyet taraftarı Azerîler arasında, ülkenin toprak bütünlüğünün koruyucuları olduklarına dair, hâlâ devam eden, kuvvetli bir bilinç yarattı.

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiği sırada, siyasî kaos ve karmaşa bütün İran'a yayıldı. Birbiri ardı sıra değişen hükü-

metler, ülkenin artan sorunlarını çözmekte ve temel reformları hayata geçirmekte yetersiz kaldılar. Savaşın çıkması, İran'da siyasî parçalanmayı durduramadı, ayrıca dış baskı sonucu, İran siyasetinde uzun zamandır süregelen bölünme derinleşti. Daha Ekim 1910'da, Britanya İran'a, güney İran'ın güvenliğiyle ilgili bir ultimatoma vermişti. Britanya bu hareketiyle, Ruslar için bir örnek teşkil etmişti. Rus askerleri ülkenin kuzey bölgelerini zaten daha önceden işgal etmişlerdi. Kasım 1911'de, çarlık hükümeti İran'a, ülkenin kuzeyini yarı bağımlı bir koloni statüsüne indirgeme girişiminden başka bir şey olmayan bir ultimatoma sundu.³ Oysa, sokaklardaki kalabalıkların desteğini alan İran parlamentosu Rus ultimatoma direnirken, zayıf konumdaki İran hükümeti ultimatoma kabul etmeye ve parlamentoyu feshetmeye karar verdi. Parlamento derinleşen kriz karşısında yapabileceği bir şey kalmadığını, durumu kabul etmenin tek çare olduğunu gördü.⁴ Bu arada, İran'ın kuzey ve güneyinin Rusya ve Britanya tarafından işgali üzerine, dünya savaşının başlarında Osmanlı ordusu da İran'ın batısını ve kuzeybatısını işgal edecekti. Bu felaketler listesine Alman ajanlarının özellikle güney aşiretleri arasındaki faaliyetlerini eklersek, bu dönem boyunca İran hükümetinin ne kadar âciz olduğu konusunda bir fikir edinmeye başlayabiliriz.

Savaşın çıkması üzerine İran, 1 Kasım 1914'te bir فرمانla ülkenin kesin tarafsızlığını ilan etti. Öte yandan, hükümetin tarafsızlığını ilan etmesi, İran topraklarının önemli bir kısmı İtilaf kuvvetlerinin işgali altındayken bir anlam ifade etmiyordu. Başbakan Müstevfi'l-Memâlik, Rus yetkililere askerlerini Azerbaycan'dan çekmeleri isteğini bildirip

3 Ultimatoma ayrıntıları için bkz. A. Kasravi, *Tarih-i Hicde Saleh-i Azarbaycan*, 9. baskı, (Tahran: Amir Kabir, 1978), cilt 1, s. 235-40.

4 R. Ramazine, *The Foreign Policy of Iran* (Charlottesville: University Press of Virginia, 1966), s. 103-8.

Rus ordusunun bölgede bulunmasının Türklere İran'ı işgal etmek için bir bahane verdiğini ileri sürünce, "Rus bakan İran'ın kaygısını anladı, fakat Rus askerlerinin çekilmesinden sonra, onların yerine Türk askerlerinin gelmeyeceğine dair ne tür garantiler verilebileceğini sordu."⁵ Sonuç olarak, Azerbaycan önemli muharebe alanlarından biri haline geldi. Ruslar, İngilizler ve Osmanlılar, askerî stratejilerinin bir parçası olarak, bölgede farklı etnik ve dinsel gruplar arasında var olan düşmanlıkları körüklemeye yönelik politikalar izlediler. Kürtlere, Asurîlere, Ermenilere ve Azerîlere egemen devlet kurulacağına dair sözler verildi. Bu tür demagogik manipölasyonlar, etnik ve dinsel gruplar arasında en kanlı ve barbar çatışmalara yol açtı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın aktif rol oynadığı bir süreçle Almanya'nın yanında yer aldı. Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin savaşa girerek, varlığını devam ettirmek için iyi bir fırsat yakaladığı, belki de Rusya'dan toprak kazanılabileceği kanısındaydı. Müslümanların, Hindistan, İran, Kafkasya ve Orta Asya'da İngiliz ve Rus yönetimine karşı ayaklanmaları için cihat ilan etti. Ona göre, Ruslar sadece kâfir değildi, aynı zamanda, Türk-İslâm vatanının bir parçası sayılan Kafkasya'nın güneyindeki bölgeleri ele geçirmiş olan işgalcilerdi. Enver Paşa, 2 Ağustos 1914'te imzalanan gizli bir Alman-Osmanlı antlaşmasının müzakeresinde önemli bir rol oynadı. Ekim'de, Osmanlı donanması Karadeniz'e çıkarak, Odesa'yı ve Kırım limanlarını bombaladı ve Rus gemilerini batırdı. Ayrıca Osmanlı askerleri, Kafkasya'nın zorlu dağlık arazilerine, şiddetli çatışmaların başladığı Rus sınırına konuşlandırıldılar.

5 Ramazine, *The Foreign Policy of Iran*, s. 115.

Osmanlılar için nihaî stratejik hedef, Orta Asya ve Afganistan'a ilerlemek için Bakü petrol sahalarını ve kuzey İran'ı ele geçirmektir. Burada amaç, sadece İngiltere'nin sömürgesi Hindistan'a yönelik bir tehdit oluşturmak değildi, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu topraklarını, doğal sınırları olarak görülen coğrafyayı içine alacak şekilde genişletmektir:

Unutmamalıyız ki, dünya savaşına girmemizde amaç, sadece ülkemizi, karşı karşıya bulunduğu tehlikeden kurtarmak değildir. Hayır, daha önemli bir amacımız var: Moskof düşmanımızı yok ettikten sonra, imparatorluğumuz, akrabamız olan bütün halkları içine alacak ve birleştirecek doğal sınırlarına ulaşması yönündeki ideali gerçekleştirmek.⁶

Aralık 1914'te, Erzurum'a doğru bir Rus ilerleyişine Osmanlılar karşı koydu, fakat Ocak 1915'teki Sarıkamış Muharebelerinde, Kafkasya kışı için giyecek ve malzeme açısından hazırlıksız olan Osmanlılar, savaşta en ağır yenilgilerine uğradılar.

Güneyde, Kasım 1914 sonlarında Merage şehrini işgal eden Osmanlı ordusu, 14 Ocak'ta Tebriz'e doğru harekete geçti. Rus ordusu halen Tebriz'de bulunduğu için, iki ordu arasında çatışma kaçınılmaz görünüyordu. Rus kuvvetleri çatışmadan kaçınmalarına ve Tebriz'i boşaltmalarına rağmen, Osmanlılar şehri ellerinde tutamadılar ve Mart 1915'te bir Rus karşı saldırısıyla burayı terk etmek zorunda kaldılar.⁷ Sarıkamış yenilgisi, gerçekte, Osmanlıların doğuya yayılma politikasında bir dönüm noktasıydı. Savaşın geri kalan yıllarında, bölgede az görünmeyi tercih ettiler. Os-

6 S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960), s. 127-128.

7 R. Orbay, 'Hattıralar', *Yakın Tarihimiz*, cilt I (İstanbul: Türkp petrol, 1963), s. 16-29.

manlılar ancak Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında, Rus Devrimi'nin ardından, İran'a geri dönebildiler.

Pantürkizm ve İran'ın buna verdiği karşılık

Osmanlıların Aras Nehri'nin kuzeyini ve güneyini ele geçirme rüyalarını gerçekleştirmeleri birkaç yıl almasına rağmen, Pantürkist hareket, Bakü'ye 1908'de, İttihat ve Terakki II. Abdülhamit'in despotik dönemini sona erdiren ihtilali yaptığı zaman ulaştı. Abdülhamit tahttan indirildiği zaman, onun desteklediği Panislâmizm siyaseti yerini, imparatorluğun merkez bölgelerinde Türk millî duygusuna bıraktı. Pantürkizm hareketini başlatan kişiler gibi, Türkî halklar arasında Pantürkizm'in propagandasını başlatan öncüler de, Rus İmparatorluğu'ndan geliyorlardı. Bunlar 19. yüzyıl Panslavizm modelinden etkilenmişlerdi.

1904'te, Rus İmparatorluğu'ndan bir Tatar olan Akçura-oğlu Yusuf (Yusuf Akçura), basıldıktan kısa bir süre sonra Pantürkçülerin manifestosu haline gelen *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı risaleyi yayınladı. İlk sürgündeki Türkler tarafından Kahire'de basılan bu ünlü manifestoda Akçuraoglu Yusuf, Osmanlıcılık ve Panislâmizm'in etkili olmasının önündeki temel tarihsel engelleri değerlendirir ve *İttihad-ı Etrak*'ın (Türklerin birliği) veya daha sonraki ismiyle *Türkçülüğün*,⁸ Türk milletini yaşatabilecek tek siyaset olduğunu savunur. "Düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu dışında", özellikle Kafkasya ve kuzey İran'da, "tarafدارları olup olmadığını bilmediğini" söyler, fakat yakın bir gelecekte Türk kimliği hakkındaki görüşlerinin nerede yaşarlarsa yaşasınlar pek çok Türk'ün desteğini alacağı umudunu dile getirir.⁹

8 Y. Akçuraoglu, der., *Türk Yılı*, 1928 (İstanbul: Yeni Matbaa, 1928), s. 396.

9 Y. Akçuraoglu, *Üç Tarz-ı Siyaset* (Kahire: Matbaa-i Kadr, 1909), s. 11-12.

İttihad-ı Etrak Osmanlı İmparatorluğu'nda kısa sürede siyasî partiler ve "kültürel dernekler" tarafından bir "tarz-ı siyaset" olarak benimsendi. 1908'de İstanbul'da, "Türk diye anılan bütün kavimlerin mazi ve haldeki faaliyetlerini ve şartlarını" araştırmak için Türk Derneği kuruldu.¹⁰ 25 Aralık 1908'de yayınlanan kuruluş bildirgesine göre dernek, "Osmanlı Türkçesi'nin memâlik-i ecnebiyede mehmâ-emken intişarına sa'y ü ikdâm eyleyecektir" (Osmanlı Türkçesi'nin yabancı ülkelerde yaygınlaşması için gayret gösterecektir). Ayrıca ilk olarak, Balkanlar, Avusturya, Rusya, İran, Afrika, Orta Asya ve Çin'deki Türkler Osmanlı Türkçesi'ne alıştırılacaktı ("Balkan hükûmâtında, Avusturya'da, Rusya'da, İran'da, Afrika'da, Asya ortasında ve Çin'de bulunan Türkler Osmanlı Türkçesi'ne alıştırılır ise..."). Azerbaycan, Kaşgar, Buhara, Hive vb. yerlerdeki diller Osmanlı ticaretinin yararı için Osmanlı Türkçesi'ne benzeyecek şekilde reformdan geçirilecekti ("bütün Osmanlıları ticaret cihetinden de müstefid kılmak için onların ileride saha-i ticaretleri bulunacak olan Azerbaycan, Afganistan, Kaşgar, Buhara ve Hive gibi memâlikin lisanlarını -Tüten bilistifade- Osmanlı Türkçesi'ne ve hatta merkez şivesine kolaylıkla yaklaştırmaya çalışacaktır").¹¹ Türk Derneği'nin ardından Türk Ocağı adında başka bir dernek kuruldu. 1912'de yazılan manifestosunda dernek, temel amacını şu şekilde açıklamıştı: "İslâm kavimlerinin başlıca mühimmi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve itilasıyla Türk ırk ve dilinin kemâline çalışmak."¹²

10 B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1962), s. 343.

11 M. Arai, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: E. J. Brill, 1992), s. 20.

12 *Ibid.*, s. 344.

Kafkasya Azerbaycanı'nda Pantürkizm'in öncüleriyse, İran meşrutiyet hareketinin durmasından, 1905 Rus devriminin başarısızlığa uğramasından ve Avrupa'daki sosyal demokrat hareketin kriz içinde olmasından hayal kırıklığına uğrayan, İstanbul'da yaşayan Azerî elitti. İçlerinden İran'daki reformcu harekete sempati duyanlar, bütün dikkatlerini Tebriz ve Tahran'dan İstanbul'a çevirdiler. Jön Türklerin İstanbul'u, Çarlık Rusyası'ndan gelen Azerî elit için yeni bir sığılmaktı, burada Türkî halklar arasında birlik çağrısında bulunuluyordu. Bu elit, tecrit duygularının gittikçe artan etkisi altında, etnik kültür ve tarihi, ayrıca bunların taşıdığı siyasî önemi çalışmaya yöneldi. Ali Hüseyinzade, Ahmed Agayev ve daha sonra Muhammed Emin Resulzade'nin görüşleri, İttihat ve Terakki tarafından hemen benimsendi, hatta bazılarına, yeni Osmanlı yönetiminde görevler verildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Pantürkizm propagandasını yapan başlıca dergi *Türk Yurdu*, İstanbul'da yayınına başladığı zaman, bunların hepsi derginin önde gelen yazarları arasındaydı. Hatta, yazılarının birinde Ahmet Agayev, Osmanlıları, İran Azerîlerini Türk değil, İranlı gördükleri için eleştirdi.¹³ "İran Türkleri" başlıklı bir dizi makalede Muhammed Emin Resulzade de, İran'daki Türkî azınlıkların ve millî kimliklerinin ayrıntılı bir analizini sundu.¹⁴

Savaş yılları sırasında, hâlâ Çarlık siyasî yönetimi altında bulunan Bakü'de Pantürkist faaliyetler, esas olarak, belirli dergilerin yayınlanmasıyla sınırlı kaldı. Savaş sırasında Çarlık yönetime mutlak itaat sergileyen *Yeni Füyuzat* ve *Şalâlê* gibi dergiler, esas misyon olarak, Azerî dilinin sadeleşmesini gördüler. Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi çevrele-

13 "Türk Âlemi", *Türk Yurdu*, Birinci Cilt 1327-1328 (İstanbul: Tanin Matbaası, 1328/1912), s. 16.

14 "İran Türkleri", *Türk Yurdu*, Birinci Cilt 1327-1328 (İstanbul: Tanin Matbaası, 1328/1912), s. 106-111, 428-432, 551-556, 648-656, 670-672, 755-760.

rin yaptığı gibi, Arapça ve Farsça kelimeleri atıp yerlerine saf Türkçe kelimeler koymaya çalışıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Pantürkist derneklerin etkinlikleri hakkındaki haberler *Şalâle* dergisinin editörü İsa Bey Aşurbeyli tarafından sıkça yazıldıysa da, İran Azerbaycanı sorunu bu tür dergiler tarafından ihmal edildi. Anlaşılan, gizli gündemlerinde Osmanlılarla daha sıkı bağların kurulması, İran Azerîleriyle birleşmeye göre öncelik taşıyordu.¹⁵

Kafkasya'da Türkçülüğe bakış, 1913'te, Romanov hanedanının üç yüzüncü yıldönümü dolayısıyla Bakü'de genel af ilan edildiği zaman, bir ölçüde değişti. Birkaç yıl önce, Tahran'ın önde gelen gazetelerinden *İran-i Nev*'i çıkarmış olan ünlü sosyal demokrat Resulzade gibi siyasî eylemciler, bu afla, Çarlık Rusyası'na döndü. Resulzade Bakü'ye dönünce kendi gazetesini yayınlamaya başladı. Açıksöz'ün ilk sayısı Ekim 1914'te çıktı ve yayını Mart 1918'e kadar devam etti. Çarlık idaresi altında gazete, kendini "siyasî, içtimâî ve edebî bir Türk gazetesi" olarak tanımladı ve çarlık idaresine yakın, savaş politikasını destekleyen bir bakış açısı benimsedi. Aynı zamanda dikkatini, belli bir ölçüde İran'a ve İran Azerbaycanı'na yöneltti. İran'la ilgili haberleri verme fırsatı bulduğu zaman, İran Demokratlarına sempatisini dile getirdi.¹⁶ Fakat, Rus Devrimi'nden sonra tavrını değiştirdi ve birdenbire açık bir Osmanlı taraftarı politika benimseyerek *türklamé*, *islamlamé* ve *mu'asirlamé* (Türkleşme, İslâmlaşma ve Muasırlaşma) çağrısında bulunmaya başladı.

18 Ekim 1917'de Bakü'de Türk Ocağı'nın bir şubesi açıldı. Faaliyetlerinin sadece kültürel alanla sınırlı olduğunu belirten yeni derneğin amaçları arasında "genç nesle tarih-

15 Örneğin bkz. *Şalâle*, 17 Ocak 1914.

16 Örneğin bkz. *Açık Söz*, 20 Ağustos 1917.

sel Türklük mirasını tanıtmak ve Türklük şuurlarını, okullar açarak, konferanslar düzenleyerek ve kitaplar yayınlarak pekiştirmek” de vardı.¹⁷ Açık Söz derneğın şube açmasını memnuniyetle karşılamakla kalmadı, faaliyetlerine geniş yer ayırdı, Bakü’de sık sık düzenlenen toplantıları haber verdi ve konferanslarında yapılan konuşmaları yayınladı. Bu uzun makalelerin çoğu, Güney Kafkasya Müslüman halklarının tarih ve kültürlerinin farklı yönleriyle ilgiliydi. Anlaşılan, bu aşamada Bakü’de hiç kimse, Kafkasya’nın güneyindeki toprağa “Azerbaycan” denmesiyle ilgilenmedi. “Türk milleti” veya “*Qafqaziya müsəlman Xalkı*” (Kafkasya Müslüman halkı) bölgenin sakinlerini tanımlamak için sık kullanılan ifadelerdi. Hatta 29 Nisan 1917’de Bakü’de toplanan ilk Kurucu Meclis, Kafkasya Müslümanları Umumî Meclisi adını almıştı.

Moskova’da Ekim 1917’de Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine yol açan siyasî kargaşanın sonuçlarından biri, Kafkasya’da iktidar boşluğu doğmasıydı. Bir ay sonra, Tiflis’te bir Transkafkasya Komiserliği kuruldu ve “Kafkasyalı ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakları” olduğunu ilan etti. O sırada Ermeni Daşnakların ve Gürcü Menşeviklerin bölgenin büyük bir kısmında kendi iktidarlarını kurmak için hazır oldukları açıktı. Bakü Kurucu Meclisi’nde mutlak bir çoğunluğa sahip olan Bakü Müsavatçıları acil siyasî eylem için zamanın gelmiş olduğunu gördüler. Anlaşılan, çarlık yıkıldığına göre, Müsavatçılar, artık hesaplarını bölgede tartışmasız egemen güç olarak görülen Osmanlılar üzerine yapıyorlardı. Müsavatçıların Ermeni ve Gürcülerle mücadelelerinde amaçları, olabildiğince geniş bir arazide kontrol sahibi olmaktı. “Bakü ve Gence bölgesinin

17 Açık Söz 18 Ekim 1917. Türk Ocağı’nın kurucuları arasında Yusuf Ziya’nın küçük kardeşi Abdullah Şaik vardı. Yusuf Ziya için bkz. dipnot 30.

yanında, Dağıstan'ın Müslüman nüfusu, kuzey Kafkasya, Zakatala'daki ana dili Gürcüce olan Müslüman İngilizler, Erivan ve Kars'ın Türk sakinleri, hatta Karadeniz'in güney kıyısındaki Gürcüce konuşan Müslüman Acarlar" üzerinde hak iddia ettiler.¹⁸ Ayrıca, Azerice konuşan halkın çoğunluğu kuzey İran'da geniş bir bölgede yaşadığından, nihai umutları, İran'daki Azeri liderleri, önerdikleri birlik projesini desteklemeye ikna etmekte. Sonuç olarak, Ekim 1917'de Tebriz'e bir elçi gitti, yerel politikacılarla konuştu ve İran'dan ayrılıp Bakü'yle, büyük bir federasyon içinde birleşmelerini önerdi. Fakat öneri, Azeri Demokratlar tarafından reddedildi.¹⁹

Bu başarısızlıktan sonra Müsavatçılar, Ocak 1918'de *Açık Söz*'de yayınlanan bir yazıda, ilk defa İran Azerbaycanı meselesini ele aldılar. Yazar, kibirli bir tarzla, Azerbaycan'ın tarihsel sınırlarının kuzeyde Kafkasya dağlarına, güneyde Kirmanşah'a, batıda Tiflis'e ve doğuda Hazar Denizi'ne uzandığını ileri sürüyordu. Rus yayılmacıları ve İran yönetici sınıfı, Azerbaycan ulusunun parçalanmasına yol açan politikalar izlemekle suçlanıyordu. Ayrıca, yazara göre, "Güney Kafkasya Müslümanlarının topraklarını Azerbaycan olarak tanımlamaları" ve "güneydeki kardeşlerinin bir gün onlarla birleşebileceklerini" umut etmeleri "doğal haklarıydı".²⁰

İlginçtir ki, bu irredantist propagandaya ilk tepki, Bakü'de yaşayan İranlı bir Demokrat grubundan geldi. 20. yüzyılın başından beri Kafkasya'nın gelişen ekonomisi, pek çok İranlı'yı bölgeye çekmişti, bunların çoğu İran'ın kuzeyinden gelen Azerilerdi. Fakat, aynı dili konuşmalarına rağmen

18 Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, s. 262.

19 FO 371/4358, 1918.

20 *Açık Söz*, 17 Ocak 1918.

men, kolayca asimile olmadılar. Kafkasya bölgesinde “hem-şehri” olarak anıldılar ve kendilerini yerel nüfustan farklı gösteren ayrı bir kimlik duygusunu korudular.²¹

Bakü'deki İranlılar arasında faaliyet gösteren çeşitli örgütler içinde İran Demokrat Partisi'nin yerel örgütü en aktif olanı, en fazla öne çıkanıydı. Partinin Bakü Komitesi 1914'te kuruldu ve Bakü ve civar bölgelerdeki İranlılar arasından üye topladı. Onların yaklaşımına göre, Açık Söz'ün yazısında dile getirilen görüş, İran'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden Pantürkist bir komplodan başka bir şey değildi. Kısa bir süre sonra, İran'ın birliğini zayıflatmaya yönelik bu tür girişimlerden duydukları rahatsızlıkla bölgede kendi siyasî kampanyalarını başlattılar. 10 Şubat 1918'de, Demokratlar iki dilli bir gazete, *Azərbaycan, Cüz-i lâ-yenfekk-i İran'ı* (Azerbaycan, İran'ın Bölünmez Parçası) yayınlamaya başladılar.²² “*Azərbaycan*” gazetenin üst

21 Kendini tanımlama süreci için bkz. Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (Londra: Pluto Press, 1993), s. 9-10.

22 Muhammed Han Terbiyet, Demokrat Parti Bakü Komitesi'nin kurucusu ve Bakü'deki İran İttihat okulunun müdürüydü. Diğer üyeler: Mirza Mahmud Han Pervereş, Mirza Abdullah Abdullahzade, Şeyh Bakır Şirazi, Ejder Alizade, Hüseyin Hayyat, Hüseyin Mahmudzade, Mir Hüseyin Motazavi, Mirza Alikoli (Aşkabatlı, daha sonra *Azərbaycan, Cüz-i lâ-yenfekk-i İran* gazetesinin editörü oldu), Mir Cafer Cevadzade Pişavari, Hacı Mo'atlem Caferzade Kalhali, Mirza Aha Valizade, Seyfullah İbrahimzade, Ali Ekber Osku'i (Çalışma İcra Komitesi, İran loncasının kurucusu). Perveriş, siyasî aktiviteleri yüzünden, 1916'da Bakü'den ayrılmak zorunda kaldı; yasal olmayan yollarla İran'a gitti. Şubat 1917'deki Rus Devrimi'nden sonra, Demokrat Parti yasal zeminde çalışmaya başladı. Bkz. S. Cavid, *İran Sosyal Demokrat (Adalet) Fırkası Hakkında Hatıralarım* (Tahran: Litograf, 1980), s. 9-10. Bakü'deki diğer İran cemiyet ve örgütleri şunlardır: İran hükümeti taraftarı 'İran Bağımsızlık Partisi', Cavid, s. 11; 'Sandük-i Teâvun-i Medrese-i İttihad-i İraniyan-i Bakü', Cavid, s. 13; 'Cemiyet-i Meârif-il İran (Adalet Partisi'nin bir cephesi)', Cavid, s. 17; 'İçtimaiyun-İnkılabiyun (Sosyal Devrimci). Ali Bayramov, yönetimleri sırasında Müsavatçılar tarafından öldürüldü, Cavid, s. 19. Bunlara ek olarak, İranlıların iki okulu vardı: Şehir merkezindeki İttihat ve (Sabunci bölgesindeki) Temeddün. Mart 1918'de, Müsavatçılarla Bakü Komünü arasındaki çatışmadan sonra, hemen hemen bütün İran örgütleri kapatıldı. Cavid, 14-15.

kısımında büyük harflerle yazılırken, *Cüz-i lâ-yenfekk-i İran*, daha küçük harflerle *Azərbaycan*'ın son harfi 'n' içinde yazılıyordu. Daha sonra, Bakü'de siyasî bir eylemci olan Selâ-mullah Cavid, "gazetenin yayınlanma kararının yerel düzeyde Demokratlar tarafından alındığını ve bunun, *Açık Söz* tarafından başlatılan irredantist propagandaya doğrudan bir cevap olduğunu" belirtmiştir.²³

İran'da siyasî değişimi ve reformu savunmasına ek olarak gazete, misyonunun "ülkenin muzaffer geçmişini ve tarihsel devamlılığını göstermek"²⁴ ve "İranlıların millî şuurunu zayıflatacak herhangi bir girişimi engellemek" olduğunu duyurdu.²⁵ Gazete, *Azərbaycan* adını ve "İran tarihindeki anahtar konumunu" yüceltirken, sık sık, "Azerbaycan'ın İran'ın tümünü yönettiği yüzyıllardan" bahsetti. Benzer şekilde, Azerbaycan'ın İran'ın geri kalanıyla ortak bir tarihi bulunduğunu, özgüveni ve İran'a aidiyet hissini güçlendirmek için çalıştığını vurguladı. Azerbaycan'ın coğrafi olarak sınır bölgesi konumuna işaret ederek, yabancı düşmanlara karşı koymanın ve ülkenin "millî gururu"nun ve "toprak bütünlüğü"nün korunmasının "Azerîlerin görevi olduğunu" beyan etti. Gazete, bu yabancılardan veya kendi ifadeleriyle 'işgalcilerin' ismini hiçbir zaman yazmadı; bununla birlikte, "emellerinin her zaman İran'ın toprak bütünlüğünü ve siyasî egemenliğini zayıflatmak olduğunu" dile getirdi. Ayrıca Azerîleri, İran Meşrutiyet Devrimi'ni gerçekleştiren başlıca grup olarak tasvir ederek, ülkenin toprak bütünlüğünün biricik muhafızları olarak tanımlamaya çalıştı.

23 *Ibid*, s. 10.

24 İran'ın İslâm öncesi tarihini milliyetçi bir söylem içinde yeniden inşa etmenin kökenleri üzerine bkz. M. Tavaqoli-Targhi, "Contested Memories: Narrative Structure and Allegorical Meaning of Iran's Pre-Islamic History", *Iranian Studies*, cilt 29, no. 1-2 (1996), s. 149-175.

25 *Azərbaycan, Cüz-i lâ-yenfekk-i İran*, no. 2-3, 2 ve 6 Şubat 1918.

İran gibi, Farsların ülkeye adını veren etnik grubu oluşturdukları, farklı etnik toplulukları barındıran bir toplumda şöyle bir olgu karşımıza çıkıyor: İran dışında, üstelik kendi dillerinin konuşulduğu bir coğrafyada yaşayan Azerîler, etnik milliyetçilikten uzak durarak, İran devletine bağlı bir yurtseverlik anlayışını ve İran milliyetçiliğini savundular. Yani, siyasî sadakatleri ve inşa edilmiş “siyasî yapıya” güvenleri, diğer sadakat bağlarının, özellikle kendi etnik gruplarına sadakatlerinin önüne geçmişti. Anlaşılan, *Staatsvolk*’un (devlet halkı) devlete göre tanımlandığı 19. yüzyılın “tarihsel ulus” anlayışına bağlıydılar. Onlara göre, İranlılar, bir Büyük Rusya’nın ya da bir Büyük Almanya’nın farklı coğrafyalara dağılmış mensupları gibi, bir devletle birlikte düşünülecek bir topluluk oluşturmuyorlardı. Sonuç olarak, Pantürkist propagandaya karşı, “milletin kökeni ile bugünü arasındaki boşluğu doldurabilecek köklü bir geçmişle önemli ve kesintisiz bir bağ kurarak” İranlı kimliklerini korumaya çalıştılar.²⁶ Nipperdey’in doğru bir şekilde işaret ettiği gibi, romantik ulusçuluk onların siyasî eylemleri için itici güç oldu: “Olması gerekenle ilgili talepleriyle kültürel kimlik, siyasî sonuçlar getirmiştir: Onların [halkın] gelişebileceği tek ortam, onları koruyabilecek tek güç ve bireyleri bir ulus içinde bütünleştirmek için tek gerçek imkân olan ortak bir devlet.”²⁷

Etkili bir siyasî programla *Azərbaycan, Cüz-i lâ-yenfekk-i İran*, ilk sayısında belirlediği amacı için çalıştı ve Bakü Komününü olarak bilinen gelişmeden, yani Bolşeviklerin Ba-

26 I. Gershoni, “Imagining and Reimagining the Past: The Use of History by Egyptian Nationalist Writers, 1919-1952”, *History&Memory*, cilt 4, no. 2 (sonbahar-kış 1992), s. 7.

27 T. Nipperdey, “In Search of Identity: Romantic Nationalism, its Intellectual, Political and Social Background”, J. C. Eade, der., *Romantic Nationalism in Europe* içinde, (Australian National University, 1983), s. 11.

kü'yü ele geçirmelerinden sonra da yayınlanmaya devam etti. Fakat Mayıs 1918'de, Müsavatçıların, iktidarı tekrar ele geçirip kendi millî hükümetlerini oluşturduğu zaman kapanmaya zorlandı. Önceki beş ayda *Açık Söz*'ün yayınını durdurmak zorunda kalan Müsavatçılar, dönüşlerinde, Eylül 1918'de, *Azerbaycan* adındaki yeni gazetelerini yayınlamaya başladılar. Gazeteleri için, Bakü'de İran Demokratlarının dört ay önce kullandığı adın aynısını benimsemekle Müsavatçılar, müstakbel bağımsız devletlerine vermek niyetinde oldukları isme bağlılıklarını göstermiş oldular.

Osmanlıların geri dönüşü

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra siyasî ortam, hem Anadolu'da hem Kafkasya'da büyük ölçüde değişmişti. Çarlık imparatorluğu devrim rüzgârlarıyla yok olmuştu. Osmanlılar da, imparatorluklarından geriye kalan parçaları bir araya getirmeye çalışıyorlardı. Osmanlılar, kısa süren ilk işgalleri sırasında, İran Azerîleri arasında Pantürkist propaganda yapma fırsatı bulmamış olsalar da, IT, 1917 devriminin yarattığı fırsattan ve eski düşmanlarının çöküşünden yararlanıp, kuzey İran'da artık yeni bir Pantürkist kampanyaya girişti. Bir İngiliz diplomatı şunları söylemiştir: "Türkiye Transkafkasya (Bakü) Tatarlarıyla çok sıkı fıkı ve bunlar Azerbaycan'ı kendi çıkarları için istiyorlar... Kuzey İran Türkiye için, Orta Asya Turanîleriyle bir bağlantı olarak vazgeçilmezdir."²⁸

Nisan 1918'in ortalarında, Osmanlı ordusu Azerbaycan'ı ikinci defa işgal etti. Bölgede Teşkilât-ı Mahsusa²⁹ faaliyetle-

28 FO 371/4358, 1918.

29 İran'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da Teşkilât-ı Mahsusa faaliyetlerinin ayrıntılı bir çalışması için bkz. Tabaki, der., *The Great War in Iran* (St. Antony's Publications, yayınlanacak).

rinin koordinatörü olan Yusuf Ziya,³⁰ İran'daki Osmanlı askerlerine siyasî danışman olarak atandı. Çok geçmeden Teşkilât-ı Mahsusa Tebriz'e küçük bir Pantürkist grup getirdi, bölgede Pantürkizm propagandası için Osmanlıların başlıca aracı olan *Azarabadegan* adında Azerîce bir gazete çıkarılmaya başlandı.³¹ Gazetenin editörlüğü, oradan bir Azerî'ye, daha sonra Fars edebiyatında yeniliklerin ortaya çıkmasında öncü rolüyle tanınan Taki Rif'at'a teklif edildi.

Beklentilerinin aksine Osmanlılar, Azerbaycan'da etkileyici bir başarı sağlayamadılar. Bölge aylarca Osmanlı askerlerinin işgali altında görüldü, ama Pantürkizm'i kabul ettirme çalışmaları başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlılar, Tebriz'e geldiklerinden beri, yerel siyasî partilerden hiçbir destek kazanamamıştı ve yerel Demokratlarla ilişkileri özellikle gerilmişti. Zaman geçtikçe Demokratlarla ilişkileri, Demokratların popüler radikal lideri Muhammed Hiyâbânî ve iki yoldaşı Nevbârî ve Bademci'yi yakalayıp onları, Kars'a sürgüne gönderecek kadar kötüleştirdi.³² Hiyâbânî "İslâm kuvvetlerine karşı Ermenilerle işbirliği yapmakla" suç-

30 Yusuf Ziya Talibzade, 1877'de Gürcistan Burçali'de doğdu. Babası, Kafkasya bölgesinde yüksek düzey bir mollaydı. Yusuf çocukken, annesi, kardeşi Abdullah'la (daha sonra Abdullah Şaik) birlikte kendisini Meşhed'e okumaya götürdü. Orada öğretmen, adını aldığı, Ziya adında muhalif bir Anadolu Türk'üydü. Meşhed'de ilkokulu bitirdikten sonra Kerbelâ'ya gitti, molla oldu. 1899'da Bakü'ye dönerek, Hacı Zeynelabidin Takiyov'un hizmetinde kariyerine başladı; Takiyov'un isteği üzerine *Keşf el-Hakâik* kitabını Azerîce'ye çevirdi. Kitabın üç nüshası İran şahına, Afganistan emirine ve Osmanlı padişahına takdim edildi. Padişahın nüshasını İstanbul'a götürmesi için Yusuf Ziya'ya rica da bulunuldu. 1907'de İstanbul'a gitti, İttihat ve Terakki'ye katıldı. 1912'de Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda hizmet verdi ve paşa unvanını aldı. İran Azerbaycanı'nda Osmanlı ajanı olarak uzun yıllar çalıştı. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra geçici olarak Bolşeviklere katıldı ve zamanının bir kısmını Nahçıvan'da geçirdi. Daha sonra Türkistan'da Enver Paşa'ya katıldı ve onun vekili oldu. Enver'in ölümünden sonra, Afganistan'a kaçmaya çalışırken, Piyanc nehrinde (Amu Derya'nın kolu) boğuldu.

31 FO 371/4358, 1918.

32 Kasravi, *Tarh-i Hicde Saleh-i Azarbaycan*, cilt 2.

landı,³³ müdahalelerinin ilk sonucu ise, bölgenin kontrolünü ele geçirmeye hazırlanan Demokratlar arasında ciddi bir Osmanlı aleyhtarlığı uyandırması oldu.

1918'in yazı, İran topraklarında askerlerini konuşlandırdıktan sonra, Osmanlılar için bir balayı dönemi gibi göründü. Aras'ın kuzeyindeki bölgeyi işgal etmek, planlarında bundan sonraki mantıklı adımıydı. Eylül 1918'de Bakü'nün ele geçirilmesiyle birlikte, Turan rüyaları yavaş yavaş gerçekleşiyor gibi görünüyordu: Artık Aras'ın hem kuzey hem de güney bölgesi kontrolleri altındaydı. Fakat savaşın sonunun yaklaşması ve ülke içinde –iaşe krizinin büyüklüğünü bir tarafa bırakalım– artan bir siyasî sorunla birlikte İttihat ve Terakki lider kadrosu, tahayyül edilen imparatorluğun periferisine değil, merkezine öncelik vermek zorunda kaldı. Yeni işgal edilen topraklardan Osmanlı Devleti'ne büyük ölçekte sığır ve tahıl ithalatının dolaysız bir sonucu, yerel nüfusun artan hoşnutsuzluğuuydu. 23 Eylül 1918'de, İran'ın toprak bütünlüğünü onaylayan bir Osmanlı-Alman protokolü imzalandı, fakat Osmanlılar batı cephesinde vahim bir tabloyla karşı karşıyaydı, 30 Eylül'de Bulgaristan teslim olmak zorunda kaldı. Bundan sonra, savaşa devam etmenin Osmanlılar için imkânsız olduğu açıktı. 9 Ekim'de, İttihat ve Terakki hükümeti düştü. Yeni İzzet Paşa hükümeti İtilaf Devletleriyle ateşkes antlaşması imzaladı.

24 Haziran 1920'de sürgünden Tebriz'e dönen Hiyâbânî, yerel bir hükümetin kurulduğunu duyurdu. Duyuru, merkezî hükümetin bölge temsilciliğinin olduğu Ali Kapı'da gösteri ve törenle yapıldı. Siyasî kültürün zenofobinin egemenliği altında olduğu bir ülkede, Hiyâbânî ve ona yakın Demokratlar için temel meselelerden biri, yabancı güçlerle ilişkilerini mümkün olduğu kadar tam bir şekilde nasıl ko-

33 *Ibid.*

paracaklarıydı. Osmanlılarla ilişkileri, Osmanlıların Hiyâbânî'ye karşı davranışları düşünüldüğünde, soğuk ve mesafeli kaldı. Fakat onları daha acil ilgilendiren mesele, Kafkasya'yı kasıp kavuran siyasî kargaşalar karşısında konumlarını nasıl savunacaklarıydı.

27 Mayıs 1918'de, Aras Nehri'nin kuzeyi ile Transkafkasya'nın güneydoğusundaki alanda yeni Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda, "Azerbaycan" adının benimsenmesi İran'da, özellikle Azerî entelektüeller arasında şaşkınlığa neden oldu. Hiyâbânî ve ona yakın Demokratlar, kendilerini Transkafkasyalılardan ayırmak için, İran Azerbaycanı'nın ismini *Azadistan* (Özgürlük Ülkesi) olarak değiştirmeye karar verdiler.³⁴ Bu kararı meşrulaştırmak için, Azerbaycan'ın İran'da meşrutî düzeni kurmak için yapılan mücadelede oynadığı "kahramanca role" işaret ettiler; onlara göre bu, *Azadistan* isminin benimsenmesini makûl kılıyordu.³⁵

Toprağa dayalı milliyetçilikten ana etnik gruba dayalı milliyetçiliğe

Bolşevikler ile İttihat ve Terakki liderliğinin yakın işbirliğinin bir sonucu olarak 1920'lerde Müsavatçıların düşüşü, Osmanlı yanlısı Azerî entelijensiyada büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Bu işbirliği Bolşevikler için kazançlıydı, oysa bölgede bulunan İttihatçılar, hâlâ, farklı yollara başvurarak eski rüyalarını gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Bir İngiliz istihbarat raporunda şöyle denmektedir:

Hatırlanacağı üzere, Bakü'nün talihsiz "Müsavat" hükümeti, esasen çok sayıda Türk İttihatçı'nın verdiği yardımın bir sonucu olarak, Komünistler tarafından başarılı bir şekilde

34 Kasravi, *Tarih-i Hicde Saleh-i Azarbaycan*, cilt 2, s. 872.

35 Azar, A., op. cit., s. 299.

devrildi. İttihatçıların Bakü'deki Türk Komünist Partisi'ne sızmaları halen devam etmektedir; bu yolla, zaman içinde mutlak bir denetim kurmaya ve Gürcistan ve Azerbaycan'ın kontrolünü, Orta Asya'daki planlarıyla onları bağlamak üzere, kazanmaya çalışmaktadırlar... Bundan dolayı, İttihatçıların düşüncesi, enerjik bir şekilde takip ettikleri planlarını gerçekleştirmeye yaradığı sürece, Rusya'yla ittifakını devam ettirmektedir.³⁶

Sovyet iktidarının Kafkasya'da, Gürcistan'ın Mart 1921'de ele geçirilmesiyle nihaî olarak pekişmesi, yeni doğan Sovyet yönetimine diplomatik manevrada bir değişiklik yapmak için zemin yarattı. Şubat'ta, Sovyet-İran Antlaşması imzalandı ve bunu, Mart 1921'de, Türkiye'yle bir barış antlaşması takip etti. Güney sınırını Aras'a kadar genişleten Sovyet yönetimi, İran toprakları üzerinde herhangi bir milliyetçi talebi resmî olarak yasaklayarak, İran'a yönelik kontrollü bir politika takip etti.

Hiyâbânî ayaklanmasının trajik sonucu ve ardından Horasan ve Gilan ayaklanmalarının bastırılması, İran'daki Demokratların tam anlamıyla dağılmasına yol açtı. İçlerinden, çoğunlukla Azerî kökenden olmayan bir grup, bölgede, Türki olmayan halkın desteğini almanın bir yolu olarak Osmanlıların propagandasını yaptığı Panislâmizm'e sarıldı. Demokratlar arasında diğer bir grup, parti yoldaşlarının başlattığı bölgesel harekete destek vermeye yanaşmadı. Daha sonra, reform yanlısı yeni bir entelektüel grup, yavaş yavaş İran siyaset sahnesinde belirdi. Toplumunu anlama tarzları, Batı Avrupa kökenli sosyo-politik fikirlere dayanıyordu. Siyasî görüşlerindeki farklılıklara rağmen, onları ülkede eğitim görmüş kişilerden ayıran nokta, referans aldıkları toplum modeliydi. Batı Avrupa modeli, tanımı gereği, *ulus*

36 FO 371/6342, 1921.

ve devlet kavramları çerçevesinde kurulmuş olan sınıflı bir toplumu öngörüyordu. Yalnızca başkentte bulunan güçlü bir merkezî hükümetin, ülkenin toprak bütünlüğünü koruyarak bütün İran'da reformları uygulayabileceğine inanıyorlardı. Benzer şekilde, İran'da modernleşme ve modern devlet inşasının, sınırlı bir kültürel çeşitlilik ve yüksek düzeyde etnik homojenlik gerektireceğine inanmışlardı. İran ancak, kendi tanımladıkları şekliyle bir ulus-devletin önkoşullarını yerine getirdiği, yani "pratikte devletin hemen hemen bütün sakinleri ulusun tek bir öznel fikriyle özdeşleştiği ve bu ulus bütün emel ve gayelerde birleştiği"³⁷ zaman, onlar İran'ın toprak bütünlüğünü korumaya yönelik ümitlerini gerçekçi bir şekilde sürdürebileceklerdi.

Yeni doğan Türkiye devletinde, Türk Ocağı aktivistleri, kendi kendini sınırlayan Kemalist rejim içinde yeni bir sığınak bulmaya çalıştılar. 1923'te *Yeni Mecmua* isimli Türk dergisi, İstanbul'da Türk Ocağı tarafından Azerbaycan üzerine düzenlenen bir konferansın haberini veriyordu. Konferans sırasında, eski bir Teşkilât-ı Mahsusa üyesi ve ünlü bir Pantürkist olan Ruşeni Berkin İran hükümetini, İran'da yaşayan Azerîlere karşı zalim ve baskıcı politikalar izlemekle suçladı. İran'daki bütün Azerîleri yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'yle birleşmeye çağırırdı.³⁸

Buna cevap olarak, Berlin'de yayınlanan bir dergi olan *İranşehr* (Iran Yurdu) ve Tahran merkezli bir dergi olan *Ayende* (Gelecek), Pantürkizm'i eleştiren bir dizi makale yayınladılar ve İran'da yeni başlayan, ülkeye adını veren etnik gruba dayalı milliyetçiliğin öncüleri oldular. *İranşehr* tarihsel temelleri ortaya koymaya girişirken, *Ayende*, bütün İran-

37 J. J. Linz ve A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, (Londra: John Hopkins University Press, 1996), s. 25.

38 "Türk Ocağı'nda Konferans", *Yeni Mecmua*, no. 81, 2 Ağustos 1923, s. 317-318.

lıları tek bir ulus olarak “birleştirmek” ve “Farslaştırmak” için gerekli koşulları sıralıyordu.³⁹ “Dilde, giyimde, âdetlerde ve buna benzer şeylerde” bölgesel farklılıkların tasfiyesini savunan *Ayende*, standartlaşmış, homojen ve ülkeye adını veren etnik grubun merkezden güçlendirilen yüksek kültürüne dayanan bir “ulusal birlik” talep ediyordu:

Kürtler, Lorlar, Kaşvailer, Araplar, Türkler, Türkmenler vs., değişik giysiler giyerek veya değişik bir dil konuşarak birbirlerinden farklılaşmamalıdır. Bana göre, İran’da, âdetler, giyim vs.’de ulusal birlik sağlanıncaya kadar, siyasi bağımsızlığımız ve coğrafi bütünlüğümüzün tehdit altında olma ihtimalini hep hissedeceğiz.⁴⁰

Farsça’nın statüsünü bir *lingua franca* olmanın ötesine çıkarıp, özellikle Türkçe ve Arapça’dan alınmış kelimelerden arındırmadaki ısrarları, yeni inşa edilmiş duyguya filolojik bir milliyetçilik şekli verdi. Daha sonra, filologlar grotesk ve gerçekçi olmayan yeni kelimeler üreteceklerdi – “*mahre-mân-müstakim*” (doğrudan-mahrem) yerine “*kes nedâned-sehi*” kelimelerinin getirilmesi gibi. Bundan başka, sadeleştirme kampanyaları, doğal olarak, dilsel alanın ötesine taşıtı ve İran tarihi alanına da yayıldı. Tarihin yeniden yazılmasıyla, sınırları içerisindeki bütün ‘yabancı’ ve ‘ilkel unsurlar’dan temizlenmiş, uzun bir tarihsel kimliği olan bir ‘saf İran’ yaratıldı. Böyle bir kimlik, nihaî olarak, İranlı olmayanların olumsuz imgelerine bağlıydı. Milliyetçi söylemde

39 Örneğin bkz. *Ayende*, no. 1 (1925), 8 (1926) ve *İranşehr*, no. 2 (1923) *İranşehr* dergisi ilk olarak Berlin’de Haziran 1922’de yayınlandı. Editörü Hüseyin Kazemzade, Avrupa’da İran çalışmalarıyla uğraşan entelektüellerle yakın bağlantılar sürdürdü ve dergisi kısa sürede İran’da siyasi ve entelektüel çevrelerde güçlü bir etki yarattı. Beş yıllık hayatında *İranşehr*’in kırk sekiz sayısı çıktı ve Azerbaycan’a genellikle özel bir yer ayrıldı. Sadece bu konuya ayrılan dokuz uzun makale yayınladı.

40 Afşar, M., “Agaz-name”, *Ayende*, no. 1, 1925.

“sarı ve yeşil tehlikeler”⁴¹ olarak nitelenen Türkler ve daha sonra Araplar, yeni İran kimliğinin inşasında mutlak gerekli ‘ötekiler’ olarak işlev gördüler. Zamanla, özedönüşçü milliyetçiliğin bu türünün taraftarları, İran tarih yazıcılığında her şeyden önce İran kültüründeki devamlılığa vurgu yapan ve ülkenin İslâm öncesi değerlerini öne çıkaran bir akımın kurucuları oldular.

Ayrıca, mutlak bir hükümdar idaresinde modern ulus-devlet inşasında Batı Avrupa modelini benimseyerek İranlı milliyetçiler, manifestolarında bürokratik etkililiği, belirgin coğrafi sınırları ve homojenleşmiş ve coğrafi açıdan sabit bir nüfusu savundular. Bu nüfus vergilendirilecek, askere alınacak ve modern ‘yurttaş’a dönüştürülecek şekilde yönetilecekti. Rıza Şah tahta çıktığı zaman, bu milliyetçiler tarafından dile getirilen bütün talepleri benimsedi. Aslında, “tek ülke-tek ulus” için pr je artık önünde hazır bekliyordu.

Sonuç

20. yüzyılın başlarında Ortadoğu’yu etkileyen en önemli siyasî gelişmeler, Osmanlı ve Rus imparatorluklarının çöküşüydü. Bütün Türkleri içine alan büyük bir vatan fikri, Pantürkizm’in propagandasını yapıp yaydığı temel fikirdi. Pantürkizm, İttihat ve Terakki tarafından bir ideolojik ilke olarak neredeyse birdenbire benimsenmiş ve bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalan topraklarda başka siyasî gruplar da bu ideolojiye sahip çıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde, Pantürkist propaganda özellikle Güney Kafkasya, İran Azerbaycanı ve Türkistan’da Türk dili konuşan halklar arasında yoğunlaştırıldı, nihaî amaç, bu halkları parçası oldukları devletlerden ayrılıp yeni Pantür-

41 Afşar, M., ‘Hatar-i zerd’, *Ayende*, no. 24 (1927).

kik anavatanla birleşmeye ikna etmekte. İlginçtir ki, İran Azerîlerine yönelik bu çağrı, Pantürkistlerin emellerinin tam tersi bir sonuç verdi, küçük bir Azerî entelektüel grubunun, İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin en keskin savunucuları olmalarına yol açtı.

Avrupa'da, "romantik milliyetçilik, muhtemelen modernizmin yarattığı hasara, yeni ve daha geniş bir aidiyet hissi, yeni sosyal bağlar, kimlik ve anlam getiren ve her şeyi kapsayan büyük bir oluşum, kişinin kökeninden parlak bir geleceğe uzanan yeni bir tarih anlayışı sağlayarak karşılık vermişti,"⁴² İran'da da bu milliyetçilik türü, meşrutiyet hareketinden sonra, ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit eden yayılmacı politikalara karşı bir tepki olarak, Azerî Demokratlar tarafından benimsenmişti. Onlara göre, toprak bütünlüğünün sağlanması, toplumda hukukun üstünlüğünün ve hem kolektif hem de bireysel hakları koruyacak bir modern devletin kurulması yolunda gerekli bir adımdı. İşte bu bağlamda, siyasî sadakatleri, etnik ve bölgesel diğer aidiyetlerinin önüne geçti. Meşrutiyet hareketinden sonra Demokratların İran siyaset sahnesindeki başarısızlıkları ve modern devlet inşasının başlaması, ülkeye adını veren etnik grubun kültürel milliyetçiliğinin doğmasına zemin hazırladı. Bütünleştirici politikaların benimsenmesi, İran'ın toprak bütünlüğünü korumasını ve İranlıların çoğunluğuna emin ve sağlam bir millî kimlik sağlamasına karşın, meşrutiyet hareketinin hukuk ve düzen temelinde bir toplum yaratılması isteği gibi diğer taleplerinin açıkça göz ardı edilmesi, ülkede siyasî bir kimlik arayışının sona ermemesine yol açtı.

42 Nipperdey, "In Search of Identity", s. 15.

SEVR VE LOZAN'IN BAŞKA TARİHİ

TANER AKÇAM

Türkiye’de egemen tarih anlayışı, Kurtuluş Savaşı’nı esas olarak bir “Toprak ve Sınır Savaşı” olarak ele alır. Bu bakışı kabaca şöyle özetleyebiliriz: “1918-1923 arasında yaşananlar, Birinci Cihan Harbi sonunda, elinde kalan son toprak parçasını korumak isteyen Türkler ile bu toprakları aralarında paylaşmak isteyen diğer uluslar arasındaki bir savaştı. Biz Türkler, esas olarak, 1918 Mondros silah bırakışması antlaşmasıyla belirlenmiş, daha sonra “Misak-ı Millî” olarak ilan ettiğimiz toprakları ve sınırları korumak istedik. Buna karşı, Ermeni, Yunan, Kürt gibi diğer uluslar ise, özellikle İngilizlerin desteğiyle, kendi ulusal devletlerini kurmak ve Anadolu’yu, İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla anlaşarak aralarında paylaşmak istediler.”

Bu bakış açısıyla ele alınan tarih anlayışını sembolize eden iki önemli antlaşma Sevr ve Lozan’dır. Sevr Antlaşması, Anadolu’nun taksimini esas olarak, Türkler dışındaki uluslar lehine karara bağlamıştır. Bu nedenle Türkler açısından Sevr “kara bir leke”dir. Nitekim antlaşmayı imzalayan Osmanlı yöneticileri, Ankara Hareketi tarafından, “ha-

in" ilan edilerek "idam" cezasına çarptırılmışlardır. Ermeni, Yunan, Kürt toplulukları ise Sevr Antlaşması'nı, toprak beklentilerini tam yansıtmıyor olsa bile, esas olarak kendi lehlerine çözdüğü için "kaçırılmış tarihî bir fırsat" olarak değerlendirir. Benzeri tutum Lozan Antlaşması konusunda gözlenir. Lozan, Anadolu'da Türk egemenliğini garanti altına alır. Bundan dolayı biz Türkler için, bir "yoktan var oluş"un sembolüdür. Diğer uluslar ise Lozan Antlaşması'nı, tarihî bir haksızlık olarak değerlendirirler.

Zannediyorum şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Sevr ve Lozan hakkındaki kanaatleri birbirinin tam tersi de olsa, tüm topluluklar Sevr ve Lozan'da simgeleşen çatışmaların, esasta bir "Toprak ve Sınır Savaşı" olduğunu kabul etmektedirler. Ana tartışma ise, "toprak ve sınırın" nereden çekilmesi gerektiği, kimin haklı olduğu, kimin haksızlığa uğradığı noktasında yapılmaktadır. Şüphesiz gelişmeler, sonuçta toprakların nasıl paylaşılması gerektiği konusunda düğümlenmişti. Fakat tarihî gelişmeleri belirleyen ana halka bu değildi. Yani Sevr ve Lozan'ın bir başka tarihi daha vardı.

Ana tezimi şöyle özetleyebilirim: 1918-1923 arası yaşananları ve Türk Kurtuluş Savaşı'nı, sadece bir "Toprak ve Sınır Savaşı" olarak ele almak, yaşanan tarihi tam olarak yansıtmaz. Bunun kadar önemli olan, hatta "Toprak ve Sınır" meselesini de esas olarak belirleyen bir başka boyut daha vardı. Bugünkü tanımıyla bu, "İnsan Hakları" boyutu idi. 1918-1923 arası yaşananları önemli ölçüde belirleyen, Osmanlı hükümetinin Birinci Cihan Harbi sırasında, Hristiyan topluluklara karşı gündeme getirdiği katliamlardı. Savaştan galip olarak çıkan İtilaf Devletlerine egemen olan havayı şöyle özetlemek mümkündür: "Türkler" (burada dönemin tartışmalarında kullanıldığı için "Türkler" tanımını kullanıyorum. Yoksa, açıktır ki, tarihî olayları açıklamada bu tür genel kavramları kullanmak doğru olmadığı gibi,

bilimsel bir tarihyazımı açısından da yanlışır.),¹ Cihan Harbi sırasında başta Ermeniler olmak üzere diğer halklara karşı katliamlar düzenlemişlerdi. Bundan dolayı “Türklerin” cezalandırılması ve diğer ulusların (Arap, Yunan, Ermeni vb.) “Türklerin” egemenliğinden kurtarılması gerekiyordu. “Türklerin” cezalandırılması iki biçimde olmalıydı. Birincisi, diğer uluslara karşı işlenmiş suçlardan dolayı sorumlu tutulan hükümet üyelerinin ve diğer memurların kişisel olarak yargılanmaları ve ikincisi, “Türklerin” mümkün olduğu kadar küçük ve zayıf bir devletle yetinmelerinin sağlanması...

Yani, Anadolu’nun değişik ulus grupları arasında paylaş-tırılmak istenmesinin görünürdeki ana nedeni, “Türkleri” yaptıkları barbarlıklar nedeniyle cezalandırmak arzusuydu. Özellikle Ermenileri kırıma tâbi tuttukları için, “Türklerin”, “İnsanlık Suçu” işlemiş oldukları ve bu nedenle cezalandırılmaları gerektiği, 1918 sonrası döneminin olaylarını esas olarak belirlemiştir. Kurtuluş Savaşı esas olarak bu suçlamanın ve bu suçlama nedeniyle “Türkleri”, “İnsanlık Suçu” esaslarına göre cezalandırma arzusunun ürünü olarak yaşanmıştır. Kurtuluş Savaşı boyunca oluşan tarafları, esas olarak “cezalandırma” konusundaki farklı tutumlarına bakarak tasnif etmek mümkündür.

1 Yazıda, Türkler ifadesini birçok yerde tırnak içine almamanın nedeni budur. İrkçi ve milliyetçi bakış, “ötekine”, ortak özellikler yükleyerek, onu homojen ve tek bir kavramda ifade etmek çabasıdır da. Bizler de özellikle tarihyazımında bu kavramları aynen almaya çok yatkınızdır. Oysa “Türkler”, “Ermeniler” gibi genel bazı ifadelerin, tarihsel olayların ele alınması sırasında “kolektif aktörleri” tanımlamak için kullanılması doğru değildir. Tarih sahnesinde, kolektif olarak ortak eylemde bulunan, politik veya başka özellikleriyle tanımlanan “bir grup”tur. Bu grup, dahil olduğu ulus veya din grubu içinde sadece bir kesimi temsil eder. Tarihte, “Türkler”, “Ermeniler” gibi aktörler yoktur. Bu nedenle özellikle tarihsel olayların aktörleri konusunda, “Türkler, Ermeniler” gibi ifadeler hem yanlışır, hem de ırkçı ve milliyetçi tavır alışların tersten kabul edilmesi sonucunu da doğurur. Yazının bu uyarı ışığında okunması gerekmektedir.

Tarihi, “İnsan Hakları” ve bunun o dönemki ifadesi olan “Türklerin Cezalandırılması” ekseninde kurgulamak, bugüne kadarki Kurtuluş Savaşı tarihi yazımında bütünüyle devre dışı bırakılmış, ama dönemin gelişmelerini esas olarak belirlemiş bir boyutun ele alınmasını imkân dahiline sokacaktır. Bu, Osmanlı hükümetinin, daha önceye uzanan tarihî kökleri de olmakla birlikte, özellikle Cihan Harbi sırasında, diğer ulus gruplarına karşı gündeme getirdiği katliamlar konusudur. Anadolu’da şekillenen Türk Kurtuluş Hareketi’ni de esas olarak belirleyen “cezalandırma” konusunda takındığı tutumdur.

Göstermeye çalışacağım gibi, Türk Kurtuluş Hareketi, Cihan Harbi yıllarında gündeme gelmiş olan katliamların varlığını kabul ediyor, ama cezalandırmanın biçimi konusunda farklı bir tutum belirliyordu. Kurtuluş Hareketi’ne göre, cezalandırma, Cihan Harbi yıllarında, savaş ve kırım suçu işlemiş İttihatçı yöneticilerin yargılanması biçiminde olmalıydı. Hatta yargılamalar “adlen ve siyaseten elzem” görülüyordu.

Bugünkü tarihyazımına egemen olan, savaş yıllarında gündeme gelen katliamların yok sayılması veya inkâr edilmesi değildi takınılan tutum, bunlar açıkça kabul edilen hususlardı. Türk Kurtuluş Hareketi’nin itirazı sadece, cezalandırmanın, Anadolu’nun parçalanması şeklinde de gündeme getirilmek istenmesiydi. Göstermeye çalışacağım gibi, M. Kemal, savaş sırasında işlenen kırım suçunun sorumlularının yargılanmasını, Misak-ı Millî’nin tanınması için ödenmesi gereken bir bedel olarak düşünüyordu. Fakat, Batılı güçlerin, cezalandırmanın, Anadolu’nun parçalanması biçiminde de uygulama konusundaki ısrarları, Kurtuluş Savaşı’nın, sınır tarihi kadar önemli olan, hatta onu esas olarak belirleyen “İnsan Hakları” boyutunun unutulmasına yol açtı.

Bu konudaki ana iddiam şu olmaktadır: Eğer İtilaf Devletleri, Misak-ı Millî ve Kırım suçlarının cezalandırılması arasında ayrım yapmayı başarmış olsalardı, bugün çok farklı bir tarih anlatıyor olacaktık. Ama Anadolu'nun paylaşılması konusunda yapılmış antlaşmalar bu konuda en ciddi engeli teşkil etti. İtilaf Devletleri, Anadolu'yu kendi emperyal çıkarları doğrultusunda aralarında paylaşmayı tercih ettiler. Osmanlıların egemenlik haklarını tanıyarak, işlenmiş insanlık suçlarının cezalandırılmasını değil.

İtilaf Devletlerinin Türklerin cezalandırılması konusundaki görüşleri

Savaş sonrası yenilen tarafın cezalandırılmasının bir kural olduğunu söyleyebiliriz. İtilaf Devletlerinin “Türkleri cezalandırmak” arzuları bu çerçevede ele alınabilir. Dört önemli faktör bu cezalandırma arzusunda belirleyici bir rol oynamıştır. Birincisi son derece özel bir nedendir. “Türkler”, Çanakkale’de İtilaf Devletlerine geçit vermeyerek savaşın en az iki yıl uzamasına ve büyük para ve insan kayıplarına neden olmuşlardı. Sevr Antlaşması’nın Türkler aleyhine çok ağır hükümler getirdiği eleştirilerine karşı Lloyd George, “Türklerin” bu nedenle bu sert cezayı hak ettiklerini söyler.² İkinci neden, 19. yüzyılın başından itibaren somut biçimler almaya başlayan, Osmanlı Devleti’ni Büyük Güçler arasında parçalama arzusudur. 1815 Viyana Kongresi ile somut biçimler almaya başlayan ve “Şark Sorunu” adını alarak adlandırılan sorun, Osmanlı topraklarının paylaşılması isteğinden başka bir şey değildi. Özellikle Birinci Cihan Harbi eşiğinde ve harp sırasında bu konuda birçok gizli antlaşmanın yapılmış olduğu biliniyor. Mart-Nisan 1915 İs-

2 Gotthard Jäschke, “Mustafa Kemal und England in neuer Sicht”, *Die Welt des Islams*, c. XVI, Leiden 1975, s. 225.

tanbul Antlaşması, 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması, 9-16 Mayıs 1916 Sykes-Picot Antlaşması, 17 Nisan 1917 Saint Jean de Maurienne Antlaşması'nın en önemlilerini oluşturdukları, bölgede, Büyük Güçler arasındaki egemenlik alanlarını ve yeni oluşacak devletlerin sınırlarını tespit eden, birbirleriyle bazı önemli farklar içeren 10'un üzerinde antlaşmanın varlığından söz edebiliriz.³

"Türklerin" cezalandırılmasını belirleyen üçüncü faktörü, kültürel boyut olarak tanımlayabiliriz. "Türklerin" Avrupa'dan kovulmaları fikri İstanbul'un fethinden beri ortadan kalkmamış bir düşünceydi. Bu fikir özellikle 18. yüzyıl sonrası büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hristiyan topluluklar üzerine egemenlik kurmak amacıyla kullandıkları en önemli kültürel-politik silahlardan birisi olmuş, hatta bu konuda somut siyasî projeler geliştirilmişti. Örneğin, kendisini Roma ve Bizans'ın halefi olarak gören Rus Çarlığı İstanbul'u kurtarmayı, sürekli, kültürel bir mit olarak kullanmıştır. 1774'ten sonra bu mit bir misyon haline sokulmuş, "Doğu sisteminin büyük planı" adıyla Osmanlı İmparatorluğunu yıkmaya ve yerine "Grek Devleti" kurmaya yönelik planlar hazırlanmıştı.⁴

Benzeri fikirler Lloyd George tarafından da sıkça dile getirilmiştir. Lloyd George, "Türklerin" Almanya yanında savaşa girmesini, Türklerle yapılması zorunlu bir nihaî hesaplaşmanın fırsatım verdiği için sevinçle karşılar. Ona göre, "Türklerin" Avrupa'dan kovulmaları, "Avrupa'nın siyasî hayatını aşağı yukarı 500 yıldan beri ifsat eden... bir mesele(dir)." Savaş ve "Türklerin" yenilgisi, bu meseleyi, "ilk ve son defa halletmek" fırsatını vermiştir. Lloyd George'a göre, "Avrupa'nın aşağı yukarı 500 yıldan beri beklediği ve bir

3 Çeşitli yıllarda yapılan bu antlaşmalar için bkz. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sévres*, Columbus 1974, s. 3-38.

4 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 32.

daha da geri gelmeyecek olan bu fırsat(ın)” mutlaka kullanılması gerekiyordu.⁵

“Türklerin” cezalandırılması gerektiği konusundaki ileri sürülen dördüncü neden Ermeni Soykırımı iddiasıydı. Eklemek gerekir ki, özellikle, “Türklerin” Avrupa’dan kovulması gerektiği fikri tüm bir 19. yüzyıl boyunca esas olarak İnsan Hakları temelinde izah edilmişti. İnsan Haklarını ayaklar altına almış bir milletin medenî Avrupa’dan kovulması gerektiği savunuluyordu. Lloyd George’un, 10 Kasım 1914’te, Osmanlıların Almanlarla aynı safta savaşa girmeleri ile birlikte yaptığı açıklamada “Türklerin insanlığa karşı işledikleri cinayetler nedeniyle nihaî bir hesaplaşmaya çağırılmış olmalarından son derece memnunum”,⁶ biçimindeki sözleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Ermeni Soykırımı iddiası ile İnsan Hakları suçlaması tepe noktasına ulaşıyor ve “Türklerin” kovulması gerektiğini savunanlar son derece önemli bir nedene sahip oluyorlardı. Çünkü Balfour’un sözleriyle: “Ermenistan ve Suriye’deki katliamlar tarihin bu mutsuz ülkelerde kaydettiği daha önceki katliamlardan çok daha korkunçtu.”⁷

“Cezalandırma”nın nedenleri olarak sayılan bu faktörleri iki ana başlıkta toplamak mümkündür. Birincisi, büyük devletlerin sömürgeci paylaşım amaçları ve ikincisi Osmanlı hükümetinin sürekli bir biçimde kendi tebaasına karşı gündeme getirdiği katliamlar. Özellikle bugünkü tanımlamayla “İnsan Hakları” kapsamına giren ikinci faktörün, sömürgeci amaçların üstünü örtmek için önemli bir fırsat yarattığı bir gerçektir. Fakat, bu konudaki müdahaleleri salt bir bahane olarak ele almak doğru değildir. Hatta Osmanlı-

5 Gotthard Jäschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s. 54.

6 Gotthard Jäschke, “Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit”, *Die Welt des Islams* (NS), c. V, Leiden 1958, s. 2.

7 G. Jäschke, “Beiträge...”, s. 2.

lar özelinde ileri sürebiliriz ki, emperyalist çıkarların öne alınması, İnsan Hakları konusunda takmılması gereken tavrın zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı, esas olarak bu iki faktörün ilişkisi ve gerilimi içinde şekillenmiştir.

Osmanlı hükümetinden kırım nedeniyle hesap sorulacağı, ilk olarak 24 Mayıs 1915'te ilan edildi. Ermenilerin kitleler halinde katledildikleri haberlerinin Avrupa'ya ulaşması üzerine yapılan ortak açıklamada, "Türkiye'nin insanlık ve medeniyet aleyhine işlediği bu suçların ışığında, İtilaf Devletleri Babialî'ye açık olarak bildirirler ki, (İtilaf Devletleri) Osmanlı hükümeti üyelerini ve onların katliama karışan elemanlarını bu suçtan dolayı kişisel olarak sorumlu tutacaklardır"⁸ dendi. Böylece "insanlığa karşı suçlar" ilk defa bir hukuk kategorisi olarak kullanıldı ve suçlu görülen kişilerin, yetkilerinden bağımsız olarak cezaî takibe uğrayacakları bildirildi.

1915 yılı içerisinde İngiliz hükümeti, "Türkleri" cezalandıracağına ilişkin iki ayrı açıklama daha yaptı ve yapılan katliamlar nedeniyle "Türklerin" cezalandırılması savaşın en önemli amaçlarından birisi olarak ilan edildi. Örneğin, 18 Aralık 1916 tarihinde, Başkan Wilson'ın barış notasına cevap veren İtilaf Devletleri başlıca harp hedeflerinden birinin, "Türklerin" kanlı zulümleri altında tutulan milletlerin kurtarılması" olduğunu bildirdiler.⁹ Benzeri sözleri Fransız Dışişleri Bakanı 10 Ocak 1917 tarihinde de tekrar eder: "Yüksek savaş amaçları, şimdi Türklerin cani tiranlığı altında yaşayan halkların kurtuluşunu ve Batı medeniyetine radikal bir biçimde yabancı olduğunu kanıtla-

8 James F. Willis, *Prologue to Nuremberg, The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*, Londra 1982, s. 2.

9 Temperley, H. W. V. (ed.), *History of the Peace Conference of Paris*, c. 6, Londra, New York, Toronto, 1969, s. 23.

miş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'dan söküp atmayı içerir.”¹⁰

Cezalandırma somutta ne anlama geliyordu

Kafkasya İngiliz Kuvvetler Komutanı Milne, “Türklerle çok sert bir ders vermek gerek” derken, İtilaf Devletlerinin tamamına hâkim bir duyguyu dile getirir.¹¹ Lloyd George, “...Barış Koşulları ilan edilince, zaten Türklerin deliliklerinden, körlüklerinden, cinayetlerinden ötürü ne kadar ağır cezalara çarptırıldıkları görülecektir... Cezalar onların en büyük düşmanlarını bile yeterince tatmin edecek kadar müthıştır”¹² der. Dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Curzon, Türkiye’yi, “mahkûm olmayı bekleyen bir suçlu” olarak tanımlar.¹³ Mondros Antlaşması ile birlikte, “keyfilik ve katliama dayanan uzun bir esaret hayatı yaşamış halklar(ın) hürriyetlerine kavuşturulması”, Batı kamuoyunun en temel talebi haline gelmiştir. “Ermeni ve Yunan nüfusunun katliamı...(“Türklerin”) felaketler ve suçlar listesi”nin başında gelmektedir.¹⁴ Ama “Ermeni kırımını nedeniyle “Türklerin” cezalandırılması” somutta ne anlama geliyordu? Kırım nedeniyle bir ulusun cezalandırılması ne demekti?

Daha 20 Aralık 1917’de yaptığı bir konuşmada, Lloyd George bu cezalandırmanın bir boyutunu çok açık dile ge-

10 Aktaran Lloyd George, *Memoirs*, c. II, Boston, 1934, s. 64.

11 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, s. 15. Milne bu sözü 12.1.1919’da söylüyor.

12 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, Cilt II, İstanbul 1986, s. 27.

13 Statement of Minister Curzon, 4 Temmuz 1919, *Documents on British Foreign Policy 1919-1936*, c. 4, First Series, W. Woodward ve R. Butler (ed.), 1952, s. 661.

14 *Le Temps, Journal des Débats* (2 Kasım 1918) gazetelerinden aktaran Yahya Ak-yüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1921*, Ankara 1988, s. 70.

tirir; “Mezopotamya’ya ne olacağı Paris Kongresi’nin toplanmasına bırakılmalıdır. Fakat bir şey vardır ki, kesinlikle tekrar etmeyecektir. Türklerin kanlı diktatörlükleri bir daha asla restore edilmeyecektir.”¹⁵ Savaş sonrası bu konudaki tutum daha da netleşir. İstanbul Yüksek Komiser Yardımcısı Webb 3 Nisan 1919’da Paris Barış Konferansı’na gönderdiği bir telgrafta, “Ermeni vahşetinden suçlu olan bütün kişileri cezalandırmak Türklerin toptan cezalandırılmasını gerektirir. Bu nedenle *cezanın, ulusal olarak, son Türk imparatorluğunun parçalanması biçiminde ve kişisel olarak, bende ki listede yer alan yüksek görevlilerin akıbetleri örnek oluşturacak şekilde yargılanmaları biçiminde verilmesini öneriyorum*” (abç) der.¹⁶

Böylece İtilaf Devletleri açısından, “Türklerin” cezalandırılmasına yönelik iki önemli hedef ortaya çıkıyordu. Anadolu’nun farklı uluslar arasında paylaştırılması ve savaş ve kırım suçlusu olarak görülen kişilerin yargılanması. Paris Barış Görüşmelerine egemen olan hava da budur. Oysa Paris Barış Görüşmeleri üzerine Türkiye’de yazılan eserlere baktığımızda, sadece Anadolu’nun paylaşımı konusunda yapılan görüşmelerin ele alındığını görürüz. Savaş ve Kırım suçlularının nasıl yargılanacakları konusunda yapılan görüşmelere değinen herhangi bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir. Oysa, Paris Barış Görüşmelerinde, salt bu amaca yönelik olarak bir komisyon kurulmuş ve Alman Kralı II. Wilhelm ile birlikte Osmanlı hükümet üyelerinin ve diğer sorumluların, “İnsanlık Suçu” olarak tanımlanan suçlar bağlamında hangi hukukî çerçevede yargılanabilecekleri tartışılmıştır.

Konu ilk defa, Ocak ortasında beş büyük devletin (ABD,

15 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia 1915-18”, *Journal of Contemporary History*, c. 3 (1968), s. 148.

16 FO 371/4173/53351, folios 192-193.

İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) yaptığı bir toplantıda karara bağlanır ve yapılan öneriyle 18 Ocak 1919'da bir komisyon kurulur. 15'ler komisyonu olarak da bilinen, "Savaş Sorumlularını ve Uygulanacak Cezaları Tespit Komisyonu" (Commission on the Responsibility of the Authors of the War and the Enforcement of Penalties) adı altında kurulan komisyon, savaş suçlularını ve bunu işleyenlere uygulanacak hükümleri tespit etmekle görevlendirildi. Faaliyetlerini üç alt komisyona ayırarak sürdüren komisyon, savaşın sorumlusunun ve başlatanının kimler olduğunun açığa çıkarılması, savaş hukuku ve âdetlerinin kimler tarafından nasıl çiğnendiğinin tespit edilmesi, bu suçları işleyenlerin sorumluluklarının neye göre belirleneceği ve suçluların nasıl yargılanacakları gibi sorulara cevap arıyordu.

Alman kayserinin yargılanması sorununun yanı sıra, Türklerin işledikleri katliamlardan dolayı nasıl yargılanabilecekleri sorusu komisyonu en çok ilgilendiren soruların başında geliyordu. Komisyon, savaşın Almanlar tarafından ön hazırlıklar sonucunda planlı olarak başlatıldığı konusunda karar birliğine vardı. Türkiye ve Bulgaristan da Almanya ile birlikte, savaşı bilinçli olarak çıkartmaktan dolayı suçlu bulundu.¹⁷ İlgili bölümün sonuç cümlesi şöyle idi: "Savaş İttifak imparatorlukları ile müttefikleri Türkiye ve Bulgaristan tarafından yerleşik hukuku, savaş geleneklerini ve insanlığın temellerini ihlal eden barbarca ya da gayri meşru yöntemlerle yürütüldü."¹⁸

Komisyon raporunun önemli bir kısmı, "savaş hukuk ve âdetlerine" ve "insanlık hukuku"na aykırı eylemlerin açığa

17 Komisyon raporu daha sonra birçok defa yayınlanmıştır. Buradaki bilgiler ilgili rapordan alınmıştır. Bkz. Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. "Report", *The American Journal of International Law*, c. 14, 1920, s. 95-155. Bundan sonra sadece Rapor olarak geçecek.

18 Rapor, s. 115.

çıkartılması konusundaydı. Osmanlı Devleti'nin Rum ve Ermeni halkına karşı savaş sırasında yaptıkları bu eylemler arasında tek tek sayıldı. Eylemler, "ilkel barbarizm" olarak tanımlandı ve terörist bir sistem tarafından planlandığı ve sonuna kadar uygulandığı söylendi. Bu suçların tasnif edilmesinde komisyon, eylemleri iki ayrı kategoride topladı. Birinci kategorideki suçlar, klasik anlamda savaş suçu olarak tasnif edilecek, bir devletin diğer devlet askerlerine ve işgal ettikleri bölgelerdeki diğer devletin vatandaşlarına (sivil halka) karşı işledikleri suçlardı. İkinci kategori ise, Almanya ve Türkiye'nin kendi egemenlik alanlarında kendi vatandaşlarına karşı işledikleri suçlardı. Özellikle Türklerin, Ermeni ve Rumlara karşı yaptığı katliam ve benzeri eylemler bu kategoride ele alınan eylemlerin başında geliyordu. Böylece komisyon ilk defa olarak "savaş suçu" ve "insanlık suçu" ayırımına gitti.

Komisyon çalışmalarında, yargılamaların hangi hukuk ilkelerine göre ve nasıl yapılması gerektiği noktasında fikir birliği sağlanamadı. İttihatçıların işledikleri suçlar, kendi ülke vatandaşlarına karşıydı ve bu konuda herhangi bir uluslararası antlaşma bulunmuyordu. Yapılan tartışmalar sonunda, savaş suçlarında yeni bir kategorinin kabul edilmesi gerektiği söylendi. Çünkü her ne kadar bir devletin kendi vatandaşlarına yönelik eylemlerini suç sayan bir uluslararası hukuk yoksa da, bu eylemlerin, "insanlık hukukuna ve ahlakî hukuka" aykırı oldukları çok açıktı. 1907 Lahey Konvansiyonu savaş hukukunun olmadığı ve henüz kesin kuralların oluşmadığı durumlarda bile, "medenî halklar arasında var olan yerleşik âdetlere, insanlılık kanunlarına ve kamu vicdanının taleplerine" dayanılarak hareket edilebileceği zaten karara bağlanmış bulunuyordu.

Böylece "Türklerin" yargılanmasının Lahey Konvansiyonu'nun insanlık prensiplerine dayandırılarak yapılması ka-

rara bağladı. Ve “mevkileri ne kadar yüksek olursa olsun, rütbe ayrımı yapılmaksızın, devlet başkanları da dahil olmak üzere, savaş hukuk ve geleneklerine ya da insanlık hukukuna aykırı suçlardan dolayı suçlu bulunan düşman ülkelerden herkes cezaî yargılanmaya tâbidir”¹⁹ dendi.

Suçluların belirlenmesi ve suçların tasnifi konusunda komisyon üyeleri arasında bir ayrılık söz konusu olmadı, ama savaş ve kırım suçlularının uluslararası bir mahkemede yargılanması noktasında komisyon içinde büyük görüş ayrılıkları çıktı. Savaş ve kırım suçlularının moral olarak suçlanması ve yargılanması gerektiği konusunda herhangi bir düşünce farkı yoktu. Sorun bütünüyle uluslararası veya İtilaf Devletlerinden oluşan bir mahkemenin oluşup oluşmaması ve böylesi bir mahkemenin yetkilerine ilişkin bir tartışmaydı.

Önemli bir problem bireylerin devletler adına işlenmiş suçlardan sorumlu tutulup tutulamayacağı idi. Çünkü Almanya özelinde kayser kişisel olarak, Osmanlı Devleti özelinde de İttihatçı yöneticiler, Ermeni kırımının kişisel sorumluları olarak yargılanmak istenmekteydi. Oysa, 1914’te yürürlükte olan Milletler Hukuku, bir devlet adına yapılmış politik eylemin cezaî olarak kovuşturulabileceğine ilişkin hiçbir hüküm taşııyordu. Yapılabilecek şey, milletler hukukunun temel prensiplerine aykırı olduğu kabul edilen bu tür eylemleri cezaî olarak kovuşturmayı imkân dahiline getirecek hukukî düzenlemeleri yapmaktı. Fakat, hiçbir yeni kanunun geçmişe şamil olamayacağı yolunda var olan pozitif hukuk kuralı böyle bir yolu açıkça kapatmaktaydı. Amerikalılar, gelecekte işlenecek benzeri suçların, milletler hukukuna göre suç teşkil etmesi ve bu suçu işleyenlerin yargılanması konusunda hiçbir tereddütleri olmadığını dile ge-

19 Rapor, s. 117.

tirdiler. Sonuçta Komisyon, 1907 antlaşmasının temel prensipleri ışığında bu yargılama yolunun açık olduğunu kabul etti. Tartışmalar Amerikalıların komisyon kararına veto koymalarıyla son buldu.

Komisyon raporu 29 Mart'ta tamamlandı ve konu en üst organda ele alındı. Tartışma burada da devam etti ve konferansın dağılması tehlikesi ortaya çıktı. Sonuçta Amerika direncinden vazgeçti ve 9 Nisan 1919'da Wilson'ın kendi hazırladığı bir öneriyle uluslararası bir mahkemenin kurulması Paris Barış Konferansı üyelerince kabul edildi.²⁰ Yalnız Amerikan delegesinin talebi doğrultusunda suçlanan kişiler, "insanlığa karşı suçlar" kategorisinden değil, sadece "savaş hukukuna karşı işlenmiş suçlar"dan dolayı yargılanacaklardı. Ayrıca uluslararası bir mahkemeye de vurgu fazla yoktur. Ağırlık, İtilaf Devletlerinin oluşturacağı askerî mahkemelere verilmiştir. Wilson'ın kendisi de kabul edilen noktaların çok zayıf olduğunu ve uluslararası yargılama meselesini imkânsız hale soktuklarını kabul ediyordu.²¹ Sonuçta ilgili ülkelerle yapılan antlaşmalara konuya ilişkin maddeler kondu. Bu maddelere göre, İtilaf Devletleri, savaş suçlularını uluslararası bir mahkemede yargılamak hakkını kendilerinde saklı tuttular. Hem savaş suçu işleyen kişilerin hem de bu konuyla ilgili dokümanların İtilaf Devletlerine teslim edilmesi barış antlaşmasının maddeleri arasında yer aldı. Almanlarla yapılan Versailles (28 Haziran 1919) Antlaşması'nın 227-230. maddeleri, Osmanlı Devleti'yle yapılan Sevr Antlaşması'nın (10 Ağustos 1920) 226-230. maddeleri ile savaş suçlularının yargılanması konusu düzenlendi.

20 Fritz Dickmann, *Die Kriegschuldfrage auf der Friedenskonferenz von Paris 1919*, Münih, 1964, s. 40.

21 Christopher Simpson, "Die seinerzeitige Diskussion über die in Nürnberg zu verhandelnden Delikte", Gerd Hankel ve Gerhard Stuby (ed.), *Strafgerichte gegen Menschheitsverbrechen*, Hamburg, 1995, s. 45.

Sevr'in ilgili maddeleri şöyledir: "Madde 226- Osmanlı Hükümeti, Müttefik Devletlere, savaş yasalarına ve yapılageliş (teamül) kurallarına aykırı eylemlerde bulunmakla suçlanan kişileri kendi askerî mahkemelerine vermek hakkını tanır... Madde 227- Müttefik Devletlerden birinin uyruklarına karşı (suç sayılacak bir) eylemde bulunanlar, bu devletin askeri mahkemelerinde yargılanacaklardır. Müttefik Devletlerden birkaçının uyruklarına karşı (suç sayılacak bir) eylem işlemiş olanlar, ilgili Devletlerin askeri mahkemeleri üyelerinden kurulu askeri mahkemelerde yargılanacaklardır... Madde 228- Osmanlı Hükümeti, suçlama konusu olan olayların tam bilinmesi, suçluların aranması ve sorumluluklarının kesinlikle saptanması için ortaya konulması gerekli görülebilecek, ne çeşit olursa olsun, bütün bilgileri ve belgeleri sağlamayı yükümlenir... Madde 230- Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen topluca öldürmelerden sorumlu olan Müttefik Devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim etmeyi yükümlenir. Müttefik Devletler, bu nedenle suçlanan kişileri yargılamakla görevlendirilecek mahkemeyi göstermek hakkını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı yükümlenir.

"Uygun bir süre içinde, Milletler Cemiyeti, sözü edilen topluca öldürmeleri yargılamaya yetkili bir mahkeme kurarsa, Müttefik Devletler, sözü geçen sanıkları bu mahkemeye vermek haklarını saklı tutarlar ve Osmanlı Hükümeti bu mahkemeyi tanımayı da yükümlenir."²²

Gerçi "İnsanlık Suçu" çerçevesinde dile getirilen, "savaş ve kırım suçlularının" uluslararası bir mahkemede yargılanması fikri, İtilaf Devletlerinin konuya ilişkin farklı yakla-

22 Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s. 113-114.

şımları nedeniyle de hayata geçmedi. Sonuçta sadece, Leipzig ve İstanbul'da görülen ulusal yargılamalarla yetinildi. Fakat konuya ilişkin yapılan tartışmalar, daha sonra, Nazi-lerin Nürnberg'de yargılanmaları için gerekli hukukî çerçeveyi oluşturdu. İlgili ilkeler, 9 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler tarafından, soykırımı önleme ve sorumlularını cezalandırma antlaşmasının başlangıç bölümüne konarak uluslararası bir hukuk normu haline sokuldu. Konumuz açısından tüm bunların anlamı şudur: İnsan Haklarını tarihî olayları açıklamada anahtar bir kavram olarak kullandığımızda göreceğiz ki, "İnsanlık Suçu" kavramı en açık ve net biçimde ilk defa olarak biz "Türklere" yönelik olarak kullanıldı. Ayrıca "İnsanlık Suçu" işleyenlerin, rütbe ve yetkileri ne olursa olsun kişisel olarak sorumlu tutulacakları ve yargılanacakları prensibi de gene ilk defa olarak "Türkler" bağlamında gündeme getirildi.

"Türklerin" cezalandırılma konusundaki tutumları

Gerek Osmanlı Hükümeti gerekse Anadolu'da şekillenmeye başlayan Kurtuluş Hareketi, Cihan Harbi sırasında, bugünkü tanımla "insanlık suçu" işlenmiş olduğunu kabul ediyordu. "Tehcir sırasında meydana gelmiş cinayetler", "kıtal" gibi kavramlarla bu suçu tanımlıyorlar ve suçluların mutlaka cezalandırılması gerektiğini savunuyorlardı. Paris Barış Görüşmelerinden olumlu sonuçlar elde etmelerinin şartının, bugünkü tanımıyla "İnsan Hakları" konusunda atacakları adımlara bağlı olduğunu biliyorlardı. İtilaf Devletleri de, yapılacak barış antlaşmasının Türkler açısından olumlu sonuçlanmasının, "Türklerin" kırım suçlularını cezalandırma konusunda atacakları adımlara bağlı olduğunu sıkça hatırlatıyorlardı. İstanbul'a mütareke koşullarını denetlemek için gelen İtilaf kuvvetleri komutanları, ilk gün-

den itibaren, bu konuda çok acele ve sert davranılması gerektiği konusunda uyarılarda bulunuyorlardı. Örneğin, 8 Şubat'ta, beyaz atıyla İstanbul'u işgal töreni düzenleyen Fransız General Franchet d'Espérey, ayağına çağırdığı Sadrazam Tevfik Paşa'ya, "Eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır" der.²³

İngilizler bu konuda daha serttirler. Kendilerine yapılan çeşitli başvurularda, sürekli olarak "Türklerin" mutlaka cezalandırılacakları mesajını vermeye özel dikkat gösterirler. 18 Ocak 1919'da Yüksek Komiser Calthorpe, Türk Dışişleri Bakanına, "Majestelerinin Hükümeti Ermeni katliamlarının sorumlularının doğru dürüst cezalandırılmaları konusunda karardır" der.²⁴ On gün sonra da Londra'ya şu teli çeker: "(Türk) Hükümetine... İngiliz devlet adamlarının, medenî dünyaya, bu işle (katliamla) bağlantısı olan kişilerin kişisel olarak sorumlu tutulacaklarına dair söz verdiği ve Majestelerinin Hükümetinin bu sözü yerine getirme konusunda son derece kararlı olduğu bildirildi."²⁵

İngiliz işgal kuvvetleri sorumluları bu konuda dikkat çekecek derecede titiz ve "soğuk" davranırlar. İlk aylarda padişahın gerek Yüksek Komiserlik gerek Genel Karargâh üzerinden sağlamaya çalıştığı tüm ilişki arayışları reddedilir.²⁶ Türk-İngiliz dostluk derneği kurucusu Sait Molla'nın, "Britanya Yüksek Komiserinin Türkiye'ye karşı neden dolaşmayı dikkati çekecek kadar soğuk davrandığı" hakkındaki sorusuna bir yetkili bunun, "bir tek Türk'ün kafasında dahi,

23 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1987, s. 186.

24 FO 371/4174/118337, folio 253.

25 A.g.e.

26 Padişah, sadece ilk 40 gün içerisinde bu doğrultuda üç girişimde bulunmuştur. (Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cilt 1, İstanbul 1983, s. 146.)

cezanın... Türkiye'ye karşı... çok ağır olacağı hususunda bir şüphe uyanmasının önlenmek istenmesi" nedeniyle olduğunu söyler.²⁷

İtilaf Devletlerinin konu hakkındaki tutumlarını bilen İstanbul hükümetleri de, Anadolu Kurtuluş Hareketi de, savaş ve kırım suçlarının cezalandırılması gerektiği konusunda hemfikirdi. Fakat asıl sorun cezalandırmanın hangi boyutlarda olacağı sorunuydu. Ankara ve İstanbul, aralarında bazı nüanslar olmakla birlikte, konuya ilişkin ortak bir tutuma sahiptiler. Bu tutum şöyle özetlenebilir: "Cihan Harbi sırasında savaş ve kırım suçları olmuştur. Fakat cezalandırma, sadece bu suçu işleyen İttihat ve Terakki yöneticileri ve hükümet üyeleri ile sınırlı olmalıdır. Hele hele cezalandırma asla ve asla Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanlarının parçalanması biçiminde olmamalıdır."

Cezalandırmada konusunda en istekli kişi olan Sadrazam Damat Ferit Paşa bile şunları söylüyordu: Sorumlular, "üç şahs-ı gâiptir. Talat, Enver ve Cemal. Filhakika ikinci derecede birtakım hempalar vardır." Ama o kadar. Ve "bir iki serseri" yüzünden bir millet sorumlu tutulamazdı, "masum Türk milleti şaibe-i zulümden muarradır."²⁸ Damat Ferit bu tavrını Paris Barış Görüşmelerinde de açıklar. "Bütün suç açıkça, Almanya'yla ittifakları ve orduyu kontrolleri sayesinde Türkiye'de kendileri dışında herkesi terörize edip boyun eğdiren İttihat ve Terakki'nin bir avuç liderine aittir."²⁹ Onlar Konseyi'ne sunduğu memorandumda Damat Ferit olanlardan dolayı Türkiye'nin paylaştırılmasına kesinlikle karşı olduğunu bildirir. "Osmanlı Hükümeti imparatorluğun parçalanmasını ya da değişik mandalar altın-

27 Sina Akşin, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 24.

28 Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 5, 1. Cilt, TBMM Basımevi, Ankara, 1990, s. 122.

29 Paul C. Helmreich, *a.g.e.*, s. 109.

da bölünmesini kabul etmeyecektir.”³⁰ Damat Ferit’in bu tavrı İtilaf Devletlerince, şaşkınlıkla ve tepkiyle karşılanır. “Wilson, ‘bundan daha saçma bir şey görmediğini’ açıkladı. Lloyd George ise memorandumunu ‘iyi bir şaka’ olarak tanımla(r).”³¹

Haziran’da, verdikleri karşı cevapta Onlar Konseyi, “Türklerin”, ulus olarak kendisini sorumluluktan kurtarmayacağını çok açık dile getirir ve kırımın sorumluluğunun Türk halkı tarafından taşındığı ilan edilir: “Türk halkı hiçbir gerekçesiz Ermenileri katlederek suçlu duruma düşmüştür. Bunun için sorumluluğu da bütünüyle Türk halkı üstlenecektir.”³² Konsey yazılı cevabında, Türk halkının sormsuzluğu kavramını reddederek, “bir ulus onu yöneten hükümetine göre değerlendirilmelidir” şeklinde görüş belirt(ir).”³³

Savaş suçu konusunda farklı tutumlar

Türkler arasında farklı tutumlar savaşa girmenin suç sayılıp sayılmayacağı noktasında çıktı. Damat Ferit ve diğer İstanbul hükümetleri,³⁴ İttihat ve Terakki’nin maceracı bir biçimde devleti savaşa sürükledikleri fikrini işlerlerken, Anadolu hareketi buna karşı kesin tavır alır. Savaşa girmenin suç sayılmayacağı, ayrıca savaşa, istenmeyerek, zorla

30 A.g.e., s. 109.

31 A.g.e., s. 110.

32 Kurt Ziemke, *Die neue Türkei*, Stuttgart, Berlin, Leipzig, 1930 s. 83.

33 Paul C. Helmreich, *a.g.e.*, s. 110.

34 Savaş sonrası İstanbul’da 11 Ekim 1918 ile 4 Kasım 1922 arasında 12 ayrı hükümet kurulmuştur. Bunların 5’i, 4 Mart 1919-30 Eylül 1919 (3 ayrı hükümet) ve 5 Nisan 1920-17 Ekim 1920 (2 ayrı hükümet) tarihleri arasında Damat Ferit Paşa tarafından kurulmuştur. Mütareke dönemi olarak adlandırılan bu dönem hükümetlerinin tam listesi için bkz. Tanık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt II, s. 37

sokulduğumuz fikri işlenir. Konuya ilişkin tutum, 2 Ekim 1919'da işbaşına gelen Ali Rıza Paşa hükümeti ile yapılan görüşmeler sırasında açığa çıkar.

Ali Rıza Paşa hükümeti, Sivas'a M. Kemal'e bir tel çeker ve 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde toplanan Sivas Kongresi sonrası oluşturulan Heyet-i Temsiliye ile görüşmelere başlanabilmesi için bazı önkoşullar öne sürer. Buna göre, Heyet-i Temsiliye; "1) İttihatçılıkla münasebeti bulunmadığı, 2) Devlet-i Osmaniye'nin Harb-i Umumi'ye karışması doğru olmadığı ve müsebbipleri aleyhinde tayin-i esami suretiyle bazı neşriyat icrası ve haklarında takibat ve mücazat-ı kanuniyenin tertibi, 3) Harp esnasında yapılan her nevi cinayet faillerinin ceza-yı kanuniyeden kurtulamayacakları" yolunda açıklama yapmalıdır. Bu maddelerin, "tavzih ve tami mi dahilen ve haricen birtakım su-i telakkiyatın önüne geçeceğinden",³⁵ memleket menfaatleri açısından kaçınılmaz olduğu ileri sürülür.

Bu talebe M. Kemal çok uzun bir cevap verir ve savaş suçundan ne anladığını çok açık ifade eder. Değil savaşa katıldığı için cezalandırılmak, Anadolu, bu nedenden dolayı suçlu sayılmayı bile kabul etmemektedir. "Harb-i Umumi'ye iştirak etmemek elbette son derece şayan-ı arzu idi. Fakat buna imkân-ı maddî mevcut değildi." Birçok nedenle (Boğazlar'ı tarafsız tutmanın imkânsızlığı, tarafsızlık için gerekli para, sanayi gibi vasıtaların yokluğu -T.A.), özellikle Osmanlı Devleti üzerinde yapılmış taksim planlarının varlığı, "harbe, İtilaf Devletleri aleyhine girmekliğin gayri kabil-i içtinap olduğunu gösterir delail-i vazıhadandır." Dolayısıyla, "Harbe girmekliğimizi bir cinayet telakki etmek ve koca bir milleti dört, beş kişinin baziçesi olacak derekede addeylemek" doğru değildir. O halde yapılması gereken son derece açıktır,

35 G. M. Kemal, *Nutuk*, Cilt I, 1919-1920, İstanbul, 1934, s. 161.

“merdane bir surette hakikati söylemek ve kahramanca harp eden bu koca milletin mağlubiyetin netayic-i zaruriyesine katlanmakla beraber hareketinin cinayet telakki ve bu yüzden ittiham ve tecziye edilmesini kabul etmemek.”³⁶

20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında Amasya’da yapılan görüşmelerde Ankara bu konuda bir geri adam atar ve imzalanan ortak protokole, “Harbe iştirakimizin musip olup olmadığı hakkındaki içtihadata hükümet taarruz etmez. Fakat iştirakin musip olduğuna dair olan içtihadatın şimdilik ketimi selâmet-i memleket icabındandır”³⁷ biçiminde bir madde konur. Arada var olan farklı tutuma rağmen eklemek gerekir ki, M. Kemal de, “İttihatçılardan seyyiat-ı idare ve suiistimalleri ile memleketi harabîye sürükleyenlerden ibaret bir hizb-i kalil”in olduğunu ve bunların yargılanması gerektiğini savunur.”³⁸ 12 Ocak 1920’de, İstanbul’da faaliyete başlayan Meclis-i Mebusan’da, Anadolu’ya bağlı bir grup kurmak için uğraşan M. Kemal, bu grup için hazırladığı bir taslak metinde, “savaş sorumluluğunu üstlenen ve Kanun-i Esasî’ye tecavüzle onu hükmünden kaldıran kabineler hakkında yasal kovuşturma, ‘katiyen matlubumuzdur’”³⁹ diyerek, cezalandırmanın sadece hükümet üyeleriyle sınırlı olmasını savunur.

Kırım suçluları konusundaki tutumlar

Ermeni Kırımı suçlularının cezalandırılması konusunda da Ankara’nın tavrı prensipte İstanbul’la aynıdır. Eylül yazışmalarında İstanbul’a verilen cevapta, Kırım sorumluları-

36 A.g.e., s. 166.

37 G. M. Kemal, *Nutuk*, Cilt III, Vesikalar, Vesika 159, İstanbul, 1934, s. 193-194.

38 A.g.e., s. 165.

39 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Son Meşrutiyet (1919-1921)*, Cilt II, İstanbul, 1992, s. 316.

nın meydana çıkarılıp cezalandırılması, “vatanımızda mes’uliyetin büyük ve küçüklere seyyan olduğunu, kanun devrinin tamamen bîtarafane ve kemal-i adl ü hakkaniyetle başladığını idrak etmek ehass-i âmâlimizdir” denir. Üstelik bu cezalandırmanın, “birçok münakaşalara sebep olacak olan kâğıt üzerinde reklam tarzında neşriyatta ziyade bilfiil tatbikatiyle yâr ü ağyare izharını daha muvafık ve faideli” görüldüğü eklenir.⁴⁰ Beklenen kâğıt üzerinde reklam değil, eylemli uygulamalardır.

Kırım suçlularının yargılanması Amasya Görüşmelerinde ele alınır. Görüşmelerde üçü açık ve imzalı, ikisi gizli ve imzasız beş protokol karara bağlanır. 21 Ekim 1919 tarihli birinci protokolde, “1. İttihatçılığın, İttihat ve Terakki fikrinin memlekette tekrar uyanması, hatta bazı alâiminin meşhut olması siyaseten muzırdır... 4. Tehcir dolayısıyla irtikabı cürmedenlerin kanunen mücazâtı adlen ve siyaseten elzemdir”⁴¹ denir. Üçüncü protokol⁴² yapılacak seçimlere ilişkindir ve Ermeni Kırımı nedeniyle aranan İttihatçıların seçimlere katılmasının engellenmesi gerektiği konusunda anlaşma sağlanır. Bunun için Anadolu hareketi seçimlere müdahale hakkını kendisinde saklı tutar. “İçtima edecek heyet-i meb’usan meyanında şahsiyetleri İttihatçılığı mesavisiyle alâkadar ve tehcir ve taktil mesailiyle ve menafi-i hakikiye-i millet ve memlekete münafi sair mesavi ile lekedar olan kimselerin bulunması caiz olmadığından bu cihete mâni olmak için mümkün olan esbaba tevessül edilebilir.”⁴³

40 A.g.e., s. 166-167.

41 G. M. Kemal, *Nutuk*, Cilt III, Vesika 159, s. 193-194.

42 M. Kemal’in, *Nutuk*’ta, Üçüncü Protokol (Vesika 160) olarak bildirdiği belge aslında, İstanbul tarafından önerilen ve kabul edilen birinci protokolün 6. maddesi için M. Kemal tarafından önerilmiş alternatif bir formülasyondan ibarettir. (Sina Akşin, a.g.e., Cilt II, s. 445).

43 G. M. Kemal, *Nutuk*, Cilt III, Vesikalar, Vesika 160, s. 194.

Görüldüğü gibi, “savaş ve kırım suçu” işlemiş olanların yargılanması gerektiği Ankara ve İstanbul’un ortak tavrıdır. Bunun en önemli nedeni ise, Paris Barış Görüşmelerinden olumlu sonuç almaktır. Protokollerde bu durum açıkça ifade edilir. İtilaf Devletlerinin İttihat ve Terakki’nin aleyhinde olduğu ve bu konularda birşeylerin karara bağlanmaması durumunun “konferansa (Paris) fena tesir edeceği”, bunun “vatan için bir felaket olabileceği” ve “aleyhimizde vuku bulacak itirazat ve müdahalata” engel olmak gerektiği gibi nedenler açıkça dile getirilir.⁴⁴ Döneme egemen olan hava da budur. Örneğin, 23 Ocak 1919’da, bazı “siyasî yöneticiler” padişaha bir dilekçe sunarlar ve savaş ve kırım suçluların cezalandırılmasını şart gördüklerini bildirirler.⁴⁵ Günlük basında da, “Hariç ne der” biçiminde yazılara rastlanır.⁴⁶

“Türk” tarafının istediği, cezalandırmanın Anadolu’nun paylaşılması biçiminde olmamasıdır. İstenen, Almanya ve Bulgaristan’la yapılan türden, devletin mevcut sınırlarına dokunmayan bir antlaşmanın yapılmasıdır.⁴⁷ İtilaf Devletlerinin cezalandırma planlarına, sadece Anadolu’nun paylaşılması istenmesi noktasında karşı çıkılmaz. Ayrıca savaş ve kırım suçlularının uluslararası bir mahkemede yapılmasına da itiraz edilmektedir. Yargılamalar sadece ulusal Osmanlı hukukuna göre yapılmalıdır. İngilizlerin, Aralık 1918’den itibaren Türk subaylarını tutuklamaya ve işgal bölgelerinde kurdukları mahkemelerde yargılamaya başlamaları üzerine, Osmanlı hükümeti bu yargılamaları protesto eden notalar verir.⁴⁸ Kırım suçlularının Osmanlı huku-

44 G. M. Kemal, Nutuk, Cilt III, Vesika 159 ve 160, s. 193-194.

45 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, Ankara, 1991, s. 87.

46 Örnek olarak *Âti*, 10 Ekim 1918.

47 2 Ekim 1920’de M. Kemal’in padişaha yolladığı yazıdan, *Nutuk*, Cilt III, Vesika 97, s. 94.

48 FO 371/4174/102553, 25.2.1919 tarihli Nota.

kuna göre yargılanmaları gerektiği konusundaki ısrar daha sonra da devam edecektir.⁴⁹

Benzeri tavrı Ankara hükümetleri de alacaktır. Malta sürgünlerinin iadesi konusunda İngiltere'yle yapılan görüşmelerde, kırım suçlularının ulusal hukuk esaslarına göre yargılanacakları sözü, altı ay içerisinde üç defa ayrı ayrı tekrar edilir. İlk sözü, Hariciye Vekili Bekir Sami Mart 1921'de Londra Görüşmeleri sırasında verir.⁵⁰ Fakat varılan anlaşmada yargılamaların İngilizler tarafından yapılması karara bağlanır. Bu hüküm, Ankara hükümetinin anlaşmayı reddediş nedenidir. "Hükümetimiz, bittabi böyle bir mukaveleyi tasvip ve tasdik edemezdi. Çünkü böyle bir mukaveleyi tasvip etmek Türk tebaasının, Türkiye dahilindeki harekâtı üzerinde, ecnebi hükümetinin bir nevi hakk-ı kazasını tasdik etmek olurdu."⁵¹ Bekir Sami'nin yerine hariciye vekili olan Yusuf Kemal Tengirşek Curzon'a 28 Temmuz'da Londra Antlaşması'nın, "Türkiye'nin vatandaşları üzerindeki egemenliğine tecavüz etmesi nedeniyle" imzalanmadığını bildirir.⁵² Kırım suçlularının yargılanması konusunda, Ankara hükümeti adına ikinci sözü, İstanbul hükümetinin Hariciye Nâzırı Safa 11 Haziran 1921'de verir. "İstanbul Türk Hükümeti, Britanya Büyükelçisini davet ederek, bütün Malta tutuklularının salıverilmesini Türk Milliyetçileri adına önerir. Suçlananların, tıpkı Almanya'da Alman tutuklulara yapıldığı gibi, tarafsız bir mahkemece Ankara'da yargılanmaları gerektiğini bildirir."⁵³ Üçüncü ve

49 Osmanlı hükümetinin yargılamalar konusundaki tutumu konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord, die Istanbul Prozesse und türkische National Bewegung*, Hamburg 1996.

50 FO 371/6499/ E 3110, Fol. 190. Lord Curzon'ın Bekir Sami ile yaptığı görüşmenin raporundan.

51 G. M. Kemal, *Nutuk*, Cilt II, s. 110, 239.

52 James F. Willis, *a.g.e.*, s. 161.

53 FO/ 371/6504/E 9112, Fol. 47.

son söz, doğrudan Ankara hükümeti Dahiliye Vekili Refet Bele tarafından 14 Eylül 1921'de verilir: "Şu anda burada, gayri resmî bir temsilci olarak, Ankara Hükümeti İçişleri Bakanı Refet Paşa'dan kesin bir söz almış bulunuyorum ki, tutukluların hepsini 15 günlük bir yürüyüşle limandan, kendi devletlerince suçlandıkları nedenlerle yargılanmak üzere geri göndereceğiz."⁵⁴

Özetle, savaş sırasında suçların işlenmiş olduğu kabul ediliyor, ama bu suçlara ilişkin yargılamaların sadece İttihatçı yöneticiler ve hükümet üyeleriyle sınırlı tutulması ve yargılamaların ulusal hukuk sistemine göre yapılması isteniyordu. Anadolu'nun parçalanması biçimindeki bir cezaya ise kesin olarak karşı çıkılıyordu. Bu tutumu belirleyen ana nokta ise, bu tür yargılamalar sonucunda, barış görüşmelerinden olumlu sonuçlar elde edileceğinin, yani Misak-ı Milli'nin korunacağını düşünülmesiydi.

Savaş ve Kırım suçlarının yargılanması konusunda ilk somut adımlar İstanbul hükümetleri tarafından atıldı. Ankara bu konuda, Amasya Protokollerinde de gördüğümüz gibi, destekler bir tutum takındı. Fakat, İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu parçalama planlarından vazgeçmemeleri üzerine bu tutumdan vazgeçildi ve yargılamalara karşı açıktan tavır alındı.

Ermeni soykırımı iddiası

Anadolu hareketi için bir kamburdur

Türk Kurtuluş Savaşı önderlerini başını en çok ağrıtan konuların başında, kendilerinin, Ermeni kırımını yapan İttihatçıların devamı oldukları ve Hristiyanlara karşı benzer imha eylemleri planladıkları yolunda iddiaların var olma-

54 FO/371/6504/E 10411, Fol. 130. General Harington'dan Savaş Bakanlığı'na Telgraf.

syıdı. Özellikle Anadolu hareketinin karşıtları, M. Kemal ve arkadaşlarının eski İttihatçı oldukları ve Anadolu'da Hristiyanlara yönelik yeni katliamlar planladıkları yolunda yoğun propaganda yapmışlardır. Buna karşı İttihatçı olunmadığı ve Hristiyanlara karşı iyi davranmanın bu hareketin temeli olduğu yolunda açıklamalar tüm bir dönem boyunca sürekli tekrarlanmıştır. Yani İttihatçı olunmadığının ispatı ve İttihatçıların Hristiyanlara yaptıkları kötülüklerin yapılmasının söz konusu olamayacağı, Kurtuluş Savaşı boyunca onu belirleyen en önemli konulardan bir tanesidir.

Batı basınında da bu doğrultuda bolca haber çıkmaktadır. Örneğin doğu vilayetlerini korumaya yönelik Erzurum'da başlayan hareket, Ermenilere yönelik ikinci bir imha hareketi olarak yorumlanmış; Erzurum Kongresi'nin, "Ermeni Cumhuriyeti'ne hücum etmek için" düzenlendiği ve Türk ordusunun, "Müslüman halkın desteğiyle, bir Ermeni devletinin kurulmasını imkânsız hale getirmek için Kafkasya'daki Ermenilerin kökünü kazımayı" tasarladığı yolunda haberlere sıkça yer verilmiştir.⁵⁵ Batı basınında, "Türklerin" yeni bir Hristiyan katliamına giriştiğini bildiren yüzlerce haber yer alır. "Barış Konferansı kararlarının ilanı sırasında Doğu Hristiyanlarının geniş ölçüde katledilmesinden korkulmaktadır."⁵⁶

Örneğin *Journal des Débats* Şubat 1919'da Anadolu'nun durumunu şöyle aktarmaktadır. "Köylerde Hristiyan halklara karşı katliamlar, işkenceler, her çeşit eziyetler sürüp gitmekte..." Bu haberler İttihat ve Terakki'nin Anadolu'da faal olduğu haberleriyle birlikte verilmektedir. *Le*

55 11 Temmuz 1919 *Le Temps* gazetesinden aktaran, Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Ankara, 1993, s. 35.

56 Nisan 1919'da *Daily Mail* gazetesinde yer alan bir haberden aktaran, Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 75.

Temps 15 Şubat 1919'da, "İttihat ve Terakki Partisi Anadolu'da çalışmalarına devamda... Amaç, Hristiyan toprak sahiplerini temizlemek. Yeni bir katliam tezgâhta" diye haber veriyordu.⁵⁷ Hemen hemen her gün gazetelerden, "Küçük Asya'da Türklerin zulümleri", "Rumların Türkler tarafından katli", "Trakya'da Rumlara yapılan işkenceler", "Aydın'da Rum çocukların katli"... biçiminde başlıklar hiç eksik olmuyordu. Anadolu'daki hareket, "Ermenilerin kökünü kazımayı tasarlamak", "genel bir soykırım hazırlığı yapmak"la⁵⁸ suçlanmaktadır.

Ankara, başarısının koşullarının biraz da bu noktalarda vereceği sınavdan geçtiğini gayet iyi bilmektedir. Anadolu hareketi elindeki her imkânı kullanarak, kırım veya Hristiyanlara yönelik yeni saldırıların planlandığı gibi iddialara karşı yoğun bir propaganda savaşı yürütür. General Harbord, raporunda bu konuda kendisine söz verildiğini aktarır: "Mustafa Kemal Paşa, bu milli hareketin, Müslüman olmayanlara karşı asla tecavüz ve şiddet göstermek demek olmayacağını bana kat'î surette temin etti. Ve Ermeni vatandaşların bu yüzden düştükleri korku ve telaşı gidermek için bir beyanname yayınlayacağını söyledi ve bunu yayınlarak sözünü yerine getirdi."⁵⁹

Nitekim M. Kemal de Harbord ile yaptığı görüşmeyi, Kâzım Karabekir Paşa'ya aktarırken bu sözün verilmiş olduğunu söyler: "General Harbord maiyetiyle dün buraya geldi. Kendi arzusu üzerine 3-4 saat gayet mahremane konuştuk... sorduğu sualler(e) uzun uzadıya verilen izahatlı cevaplarda âtideki notlar tefhim edilmiştir... Memleketimizde yaşayan bilcümle anâsır-ı gayri müslimeye olduğu gibi Er-

57 A.g.e., s. 76.

58 Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, Ankara, 1993, s. 35-36.

59 "Rauf Orbay'ın Haturaları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, s. 179.

menilere dahi bir gûna suikastimiz yoktur. Bilakis onların her türlü hukuk-u tabiiyelerine tamamen riayetkârız. Bunun aksi olarak işaat aracılıktan ve İngilizlerin tesvilatından ibarettir.”⁶⁰

Varılan anlaşma gereği, 24 Eylül'de Harbord'a yazılı bir metin verilmiş ve burada, İttihatçılıkla alakaları olmadığının tekrarlanması yanı sıra, Hristiyanlar konusunda şu söz verilmiştir: “Kendileri ile çok uzun bir zaman bir arada yaşadığımız gayri Müslim vatandaşlarımız (Ermeniler, Rumlar, Yahudiler vs.) hakkında en iyi niyetlerle samimi duygular beslemekten ve onları da bizimle tam bir eşitlikte düşünmekten başka bir görüşümüz veya hissiyatımız yoktur.”⁶¹ Yine aynı tarihlerde, M. Kemal, ABD Radyo Gazetesi'ne verdiği mülakatta benzeri bir söz verir: “Hiçbir yayılma planımız yoktur... Ermenilere karşı yeni bir Türk vahşetinin olmayacağını garantisini veririz.”(abç)⁶² Eskiden yapılanların bir nevi itirafı olan bu demecin benzerleri Türk gazetelerine de verilir; “teşkilât-ı milliyenin anâsır-ı gayri müslime aleyhinde hiçbir fikr-i müzmeri yoktur.”⁶³

Özellikle Batı basınında “Ermeni katliamı” haberlerinin yoğunluğu ve Ermeni Patriğinin suçlamaları nedeniyle, Heyet-i Temsiliye, bunların sadece maksatlı propagandalar olduğu yolunda birçok karar almış, gerek İstanbul hükümetleri gerekse yabancı ülke temsilcileri nezdinde bu suçlamaların asılsız olduğunu söyleyen girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin, 16 Eylül 1335'te (1919), “teşkilat-ı milliyenin anâsır-ı gayri müslime ve ecnebler aleyhinde olmadığına dair

60 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960, s. 225.

61 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1964, s. 74-84'den aktaran, Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul, 1981, s. 168.

62 Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, c. I, Ankara, 1975, s. 171.

63 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, a.g.e., (III. Cilt içinde), s. 4.

bir ta'mim yazılmasına karar verildi." 24 Eylül 1335'te "Harekât-ı milliye'nin milel-i gayri müslime aleyhinde olmadığına dair Düvel-i İtilâfiye komiserleri ile bitaraf sefârâta bir beyanname i'tası" için karar alındı.⁶⁴

Konu bir tek Batı'ya yönelik propaganda ile sınırlı değildir. Ankara gerçekten bu yönde gelişebilecek kötü bir olayın kendisi açısından son derece olumsuz sonuçlar getireceğini bilmektedir. Nitekim İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilme nedenlerinden birisi de Ocak-Şubat aylarında Maraş bölgesinde bu tür katliamların yapılmış olduğu iddiasıdır. Lord Curzon, Paris Barış Görüşmelerinde, İstanbul'un işgalinin gerektiği üzerine konuşurken, Maraş katliamı nedeniyle "Türklerin" cezalandırılmasını önemli nedenlerin başında sayar.⁶⁵ Bu nedenle, İtilaf Devletlerinin İstanbul'u işgallerinin hemen akabinde, bölgelere gönderilen ilk tamimde bu konu ele alınır. Tamimde, "Bugünler zarfında vatanımızda yaşayan Hristiyan ahali hakkında göstereceğimiz muamele-i insaniyetkâranenin kıymeti pek büyük olduğu" söylenerek, Hristiyanlara karşı kötü muamele yapacak olanların en sert şekilde cezalandırılacakları bildirilir.⁶⁶

Bir yıl sonra M. Kemal mecliste yaptığı konuşmada, bu tamimi önemli bir eylem olarak yeniden zikreder: "Kilikya ve havalisinde ve Şark hududumuz haricindeki resmî ve gayri resmî Ermeni kuvvetlerinin dindaş ve ırkdaşlarımıza karşı vuku bulan tecavüzat-ı cinayetkâraneleri karşısında dahi memleketimizde yaşayan sakin Ermenilerin her türlü

64 Bekir Sami Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara, 1974, s. 5,10. 24, 28, 29 Eylül ve 11 Teşrin-i Evvel 1335'te de benzer kararlar alınmış olması, Heyet-i Temsiliye tarafından konunun büyük bir ciddiyetle ele alındığını ve ciddi endişelere sahip olunduğunu gösterir.

65 Paul C. Helmreich, *a.g.e.*, s. 278.

66 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt I, s. 296.

taarruzdan masuniyetlerini temin eylemeyi pek mühim bir vazife-i medeniye telâkki eyledik... Ermeni ahalinin muhafaza-i selâmeti lüzumunu bütün makamata bildirdik.”⁶⁷ Alınan tedbirlere bağlı olarak elde edilen sonuçtan ise büyük bir övgüyle söz eder: “İstanbul’un ecnebi işgalinden bu güne kadar güzarın eden eyyam-ı ıstırabımız esnasında hiçbir devlet-i ecnebiyenin himaye-i fiybesine mahzar olmayan Anadolu Ermenilerinden hiçbir ferdin hatta en basit bir surette maruz-ı tecavüz olmaması bize her vesile ile isnad-ı cinayet eden ve hasais-i medeniyeyi taht-ı inhisara alan entrikacı Avrupa’nın yüzlerini kızartacak ve milletimizin fitratan mütehalli olduğu şair-i insaniyenin derece-i ulviyetini ispat edecek pek mühim bir noktadır.”⁶⁸

M. Kemal, özellikle 1915-1917 kırımını nedeniyle bu tür suçlamaların yapılmakta olduğunu bildiğinden, Batılı ülke temsilcileriyle görüşürken, kırım konusunda son derece hassas ve eleştirel bir tutum takınır ve suçluların yargılanması gerektiğini her vesileyle dile getirir. Örneğin, Amerika tarafından, olası bir Ermeni Mandası’nın politik, askerî ve malî boyutlarını araştırmak üzere Wilson tarafından bölgeye yollanan general Harbord ile görüşürken, 800.000 Ermeni’nin öldürülmüş olduğunu kabul eder. M. Kemal’in bu sayıyı vermesi oldukça önemlidir. Çünkü, Aralık 1918 ayında Dahiliye Nazırı Mustafa Arif (Değmer) tarafından atanan bir komisyon, bakanlık kayıtlarına göre öldürülen Ermenilerin sayısını çıkarmak işiyle uğraşmıştı. Yapılan soruşturmanın sonuçları, 13 Mart 1919’da, Damat Ferit Paşa hükümetinin Dahiliye Nazırı Cemal tarafından açıklandı. Buna göre tehcir sırasında öldürülen Ermeni sayısı 800.000’di.⁶⁹ Bu açıklama

67 Kâzım Öztürk, *Atatürk’ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlardaki Konuşmaları*, Ankara, 1981, s. 67.

68 A.g.e., s. 67.

69 *Vakit ve Alemdar*, 15 Mart 1919.

büyük tepkilere yol açmıştı.⁷⁰ Harbord, Mustafa Kemal için, “Ermeni kıtalinı o da takbih ediyordu” der.⁷¹ M. Kemal’e göre, “Ermenilerin katledilip sürülmeleri hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri”ydi.⁷²

M. Kemal’in, Ermeni kırımını hakkında eleştirel konuşmaları bir tek Batılı temsilcilere yapmamıştır. 24 Nisan günü Meclis’in açılması meselesiyle yaptığı uzun konuşmada da kırımını çok açık biçimde kınar. Kırımdan, “maziye aid fazahat” olarak söz eder. Özellikle İngilizlerin, Türkiye’de hâlâ “bu gibi fecayiin icra edildiği” yollu iddialarını çok sert bir şekilde eleştirir.⁷³ Kâzım Karabekir’e 6 Mayıs 1920’de çektiği bir telde de aynı hava egemendir. Burada, M. Kemal’in konuya özellikle dış politik ilişkiler itibarıyla önem verdiğini görürüz. Ermeni devleti ile yapılması planlanan savaşta en çok korktuğu şey, Batılı devletler tarafından, “kırım yapmakla” suçlanmaktır. Sırf bu suçlamadan kurtulmak için planlanan seferin ertelenmesini önerir. Telgrafta, “Ermeni vukuatı bütün âlem-i İseviyeti aleyhimize sevk eden avâmilin en mühimlerinden” biridir der ve “ilk evvel tarafımızdan kabul tasdik olunan Ermeni Hükümetini ordumuzun kuvvetiyle mahvetmek ve bittabi yeniden bir *Ermeni kıtali*” anlamına gelecektir ve “bizim tarafımızdan” böyle bir şeyin yapılması ise çok kötü olacağından hareket durdurulmalıydı.⁷⁴

Örnekleri artırmak mümkündür. Fakat konumuz açısından

70 Daha sonra BMM’de Cemal’den “Artin Cemal” ve “Herif” diye söz edildi ve kendisinin bu konudaki tutumundan dolayı da yurtdışına sürülen 150 kişilik listeye dahil edildi. (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4. Cilt, Ankara 1985, s. 439-440).

71 “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, c. 3, s. 179.

72 A.g.e., s. 179.

73 Atatürk’ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, c. 1, Ankara, 1992, s. 59.

74 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1960, s. 707.

dan çıkartılacak sonuç şudur: Birinci Cihan Harbi yıllarında İttihatçı yöneticiler tarafından gündeme getirilmiş katliamlar, Anadolu hareketini en çok meşgul eden konuların başında gelmiştir. Anadolu hareketi, savaş ve kırım suçlularının yargılanmasından yanadır. Bunun İttihatçı yöneticilerle sınırlı olmasını istemektedir. Ayrıca kendisine benzer suçlamaların yapılmasını büyük bir haksızlık olarak telakki etmekte ve bu suçlamaları haklı gösterecek tüm girişimlerden büyük bir dikkatle kaçınmaktadır.

Bir sonuç denemesi

Eğer 1918-23 arasında yaşanan olayları, iki genel teorik kavramla ifade etmemiz gerekirse, bunlar “ulusal egemenlik” sorunu ile “insan hakları” ve bu hakları ihlal eden devletlerin egemenlik haklarına müdahale etme sorunu ve bu iki ilke arasındaki açık çelişki meselesidir. Bir tarafta kendilerini, Osmanlı Devleti’nin devamı olarak değerlendiren İstanbul ve Ankara hükümetleri vardır ve bunlar esas olarak, 1918 Mondros Mütarekesi’yle birlikte işgal dışında kalmış bölgelerde Osmanlı Devleti’nin egemenliğinin sürdürülmesini istemektedirler. Misak-ı Milli bu egemenlik anlayışının bir ifadesi olarak formüle edilmiştir. Diğer taraftan, savaş yıllarında işlenmiş suçlar vardır. Bu suçları işleyenlerin uluslararası hukuk esaslarına göre yargılanması gerektiğini savunmak ve bunu bir ilke haline getirmek, ulusal egemenlik hakkı ilkesiyle çelişki içindedir. Nazi Almanyası ve Yugoslavya örneklerinden de bildiğimiz gibi, bu durum, ulusal devletin içişlerine karışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Türk tarafı, suçluların yargılanmasını da “ulusal hukukun sorunu” olarak görmek taraftarıdır. Ayrıca İtilaf Devletleri, insanlık suçunun cezalandırılmasının bir biçimi olarak da Anadolu’nun parçalanmasını görmektedirler. Kurtuluş Savaşı işte bir devletin

egemenlik hakları ile İnsanlık Suçu nedeniyle ulusal ve uluslararası yargılamaların yapılması arasındaki bu gerilim içinde gelişmiştir. Zamanla, Anadolu'nun işgali ve İtilaf Devletleri arasında pay edilmesi ile Kırım suçlularının yargılanması bir ve aynı şey haline dönüştürülmüştür.

Dönemin aktörleri, bu iki olguyu birbirinden ayırmayı başaramamışlardır. (Bunu gerçekten isteyip istemedikleri ayrı bir sorudur.) İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu paylaşma arzuları, onları kırım suçlularının yargılanmaları konusunda isteksiz tavır almaya itti. Burada önemli bir soru akla geliyor. Acaba İtilaf Devletleri, kırım suçlularının yargılanmasına ve "Türklerin" "Misak-ı Millî" isteklerine önem verselerdi, ama Türklerin ulusal egemenlik haklarını tanımalarının bedeli olarak Kırım suçlularının yargılanmasını ileri sürselerdi ne tür bir sonuç alınırdı?

İddia edilebilir ki, eğer Anadolu'nun özellikle Yunanistan tarafından işgali macerası ve taksim planları olmasaydı, "İnsanlık Suçlarının" cezalandırılması konusunda başka sonuçlar elde etmek mümkün olabilirdi. Ve biz de bugün başka bir tarih anlatıyor olurduk. Bu sadece teorik olarak ileri sürülen bir tez değildir. Gerek Türkler gerekse İtilaf Devletleri açısından bunun olanaklı olduğunu gösteren oldukça fazla ipucu vardır.

İngiliz Yüksek Komiserliğinde görevli Andrew Ryan, "Türklerin" mütarekenin ilk dönemlerinde çok yorgun olduklarını ve "halkın çoğu hangi koşulda olursa olsun, bir barışı büyük bir memnunlukla karşılayacak(tı)" der. Bu sözlerin fazla hayal ürünü olmadığını, İstanbul'da harbiye nazırı olarak da görev yapan ve daha sonra Anadolu'daki harekete katılan Fevzi Paşa, Millet Meclisi'ne katılması vesilesiyle 27 Nisan 1920 tarihinde Meclis'te yaptığı konuşmadan da anlıyoruz. Paşa şunları söylüyordu: "Samimiyetle İngilizlere diyordum ki, tehdit ile bir şey yapamazsınız... bi-

ze hayat hakkı tanırırsanız biz her şeyi yapmaya hazırız.”⁷⁵ Paşayı Anadolu’ya iten neden, istenen hayat hakkının, yani egemenlik hakkının tanınmamasıydı. Özellikle İzmir’in işgali ve taksim planları başlangıçta barış konusunda egemen olan yumuşak tutumun sertleşmesiyle sonuçlandı. Bu durum İngiliz genelkurmayınca da gözlenmişti: “Halkın çok büyük bir bölümü tam anlamıyla savaş yorgunudur. Ama halk, topraklarının bir bölümünün Yunanistan ya da Ermenistan’a verilmesini önlemek için acı bir biçimde savaşılmaya hazırlanacaktır... İşgal edilen bölgenin derinleşmesiyle birlikte direniş de artacaktır.”⁷⁶

İtilaf Devletleri arasında, Osmanlı Devleti’nin egemenlik hakkı konusunda uygulamaya konandan daha farklı politikaları savunan çevreler vardı. Veya daha doğru deyişle, bu konuda farklı dönemlerde farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Örneğin, gerek Wilson gerekse Lloyd George 1918 yılında Osmanlı Devleti’nin egemenlik ilkesine saygılı oldukları yolunda sözler vermişlerdi. Wilson’ın, 8 Ocak 1918’de barışın hedefleri olarak ilan ettiği 14 ilkenin 12. maddesi, nüfusun çoğunluğunun Türk olduğu bölgelerde bağımsız bir Türk devletinin kurulmasını savunuyordu. Barış görüşmelerine hazırlık amacıyla yapılan çalışmalarda da Amerika, Türkiye politikasını şöyle formüle etmişti: “Türkiye’nin bir devlet olarak ayrıca varlığı bir Türk Hükümeti altında sürecektir. Bu belki mevcut hükümet belki de başka bir hükümet olacaktır.”⁷⁷ Lloyd George 5 Ocak 1918’de, “Türkiye’yi başkentinden ya da Küçük Asya ve Trakya gibi ağırlıklı olarak Türk ırkından kişilerin yaşadığı zengin ve ünlü topraklarından mahrum bırakmak için de savaşıyoruz” demişti.⁷⁸

75 G. Jäschke, *Kurtuluş Savaşı*, s. 152.

76 G. Jäschke, “Mustafa Kemal und England”, s. 210.

77 G. Jäschke, “Präsident Wilson...”, *a.g.e.*, s. 75

78 Gotthard Jäschke, “Beiträge...”, s. 2

Sonuçta verilen bu sözler yerine yapılan, Anadolu'nun çeşitli egemenlik alanlarına bölünerek paylaşılması oldu. 17 Mayıs 1919'da barış görüşmeleri sırasında, kendilerine 1918'de verdikleri sözler hatırlatıldığında ise, "unuttuklarını" söylediler.⁷⁹ Böylece Anadolu'nun paylaşılması planı uygulamaya konmuş ve 16 Mayıs'ta İzmir Yunanlılarca işgal edilmiştir. Ermeni Kırımını kovuşturma meselesi bu girişimle önemli bir darbe yemiştir. Çünkü dönemin İngiliz savunma bakanı Churchill'in sözleriyle, "Hak şimdi taraf değiştirmiştir. Adalet şimdi öteki kampa geçmiştir."⁸⁰

İngiliz Yüksek Komiserliği ve genelkurmayının konuya ilişkin takındıkları tutumlar bu tezi kuvvetlendirecek yöndedir. Bu iki kurum da Anadolu'nun parçalanması ile Kırım suçlularının cezalandırılmasının birbirine karıştırılması gerektiğini savunmuşlardır. İzmir'in Yunanlılarca işgaline karşı çıkan Yüksek Komiserlik, daha işgale karar verilmesinden çok önce Paris'i uyarmıştır: "mit etmek isterim ki... Helen Krallığı Ege Denizi'nin doğu kıyılarına yayılmayacaktır. Bu midimiz geçmişteki zulüm idaresinden kurtulmak emellerine duyduğumuz sempatinin şiddetinin eksikliğinden değil, ama bu hareketin ilgili taraflardan hiçbirisinin mutluluğuna hizmet edeceğine inanmamış olmaktan(dır)..."⁸¹ Fakat işgal bu uyarılara rağmen gerçekleşir. İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson, hükümet yetkililerini uyarmanın ötesinde, günlük defterine 10 Mayıs'ta, "Bütün bunlar çılgınca ve kötü şeyler" diye yazar.⁸² 23 Kasım 1919'da Yüksek Komiser Amiral Sir J. de Robeck, raporunda, "Türkler cezalandırılmalıydı, fakat İn-

79 G. Jschke, "Ein amerikanisches Mandat...", *a.g.e.*, s. 222.

80 G. Jschke, "Beitrge...", *a.g.e.*, s. 6.

81 Gotthard Jschke, *Kurtuluş Savaşı*, *a.g.e.*, s. 61.

82 G. Jschke, *Kurtuluş Savaşı*, *a.g.e.*, s. 73.

giliz... çıkarları bakımından bu ceza, büyük çoğunluğu Osmanlı olan vilayetlerin bölünmesi şeklini almamalıydı” der.⁸³ Burada benim ileri sürdüğüm de budur. Cezalandırmada Kırım suçlularının yargılanması değil, fırsatı doğmuş bir paylaşımın gerçekleştirilmesi arzusu öne çıktı. Böylece, iki ayrı olgu (toprak paylaşımı ve Kırım suçlusunu yargılamak), birbirine karıştı. Burada ileri sürdüğüm tez, eğer İtilaf Devletleri, Osmanlı egemenliği konusunda farklı bir politika izleyebilselerdi, sonucun değişik olabileceği yolundadır.

Türk tarafında da başlangıç dönemlerinde burada ileri sürülen tezi güçlendiren eğilimler mevcuttu. Türkler, Paris Barış Görüşmelerinden olumlu sonuç elde edebilmelerinin, Kırım suçluları konusunda atacakları adımlara bağlı olduğunu görüyor ve biliyorlardı. İtilaf Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu hakkında verdikleri kararın değişmesinin ve İstanbul’un “Türklerin” elinde kalmasının ancak suçluların cezalandırılmasıyla mümkün olabileceği fikri o dönemde özellikle İstanbul’da geniş bir kesime egemen olan düşünceydi. Konuya ilişkin, Amasya Protokolleri dışında verilebilecek başka örnekler de mevcuttur.

“Savaş ve Kırım suçlularının yargılanması” konusunda takınılan tavırdaki en önemli dönüm noktası, Sevr Antlaşması’nın hükümlerinin belli olmasıyla birlikte olmuştur. İtilaf Devletleri, cezalandırmadan esas olarak, Osmanlı Devleti’nin egemenlik haklarının ortadan kaldırılmasını anlıyorlardı. Bu nedenle elde kalan topraklar üzerinde Osmanlı Devleti’ni devam ettirmek için mücadele eden Ankara da, kısa sürede, İstanbul’da görülmekte olan savaş ve kırım suçlularının yargılanmaları programına dahil edildi. Nisan 1920’yle birlikte, savaş ve kırım suçlularının davalarının görüldüğü, 1. Divan-ı

83 Sina Akşin, *a.g.e.*, Cilt II, s. 2467.

Harb-i Örfî'de başta Mustafa Kemal olmak üzere Anadolu hareketi önderleri de idam cezasına çarptırılmaya başlandı.

Sevr Antlaşması'nın hükümlerinin Nisan 1920 ile şekillenmeye başlanması, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının idam cezalarına çarptırılmaları ve İstanbul'un antlaşmanın şartlarını yerine getirebilmek için işgal edilmesi, Anadolu hareketinin, savaş ve kırım suçlularının yargılanması konusundaki tutumunu esas olarak değiştirdi. M. Kemal'in, 12 Ağustos 1920'de İstanbul'a yazdığı bir mektup bu konudaki tutum değişikliğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Sevr Antlaşması artık kabul edilmiştir ve bu antlaşmaya göre kırım ve savaş suçluları yeniden yargılanacaktır. Mektup, doğrudan İstanbul'daki idamlar nedeniyle, İngiliz karargâhına iletilmesi isteğiyle kaleme alınmıştır. Mektupta, "Osmanlı Hükümeti... artık hiçbir anlamı kalmamış sürgün ve Kırım iddialarıyla vatan çocuklarını astırmaya devam ediyor" denmektedir.⁸⁴ Böylece bu tür idamların ancak "anlamı olması" koşuluyla yapılabileceği ifade edilmektedir. Anlamsız idamların ise artık durdurulması gerekmektedir.

Göstermeye çalıştığım gibi, eğer Batılı güçler, Kurtuluş Hareketi'nin Misak-ı Millî konusundaki taleplerini ciddiye alsa idi, ama bunun koşulu olarak da "insanlık suçu" işlemiş olanların yargılanması şartını koşmuş olsaydı, bugün çok daha başka bir tarih anlatıyor olacaktık. Bu iki boyutun birbirinin içine sokulmasıdır ki, Kurtuluş Savaşı'na esas damgasını vuran, İnsan Hakları boyutu unutulmaya mahkûm oldu. Kurtuluş Savaşı tarihini, İnsan Hakları ekseninde yeniden ele almanın, dönemin ele alınamayan ve yok sayılan konularını gündeme getirmesi yanı sıra, bugün açısından anlam ve öneminin ne olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur.

84 Mektup Mütareke döneminin ilk sadrazamı Ahmet İzzet Paşa'ya, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletilmesi amacıyla yazılmıştır. Bilal Şimşir, *a.g.e.*, s. 334.

TÜRKİYE'DE KÜRT MİLLİYETÇİLİĞİ: ZİMNÎ SÖZLEŞMEDEN AYAKLANMAYA (1919-1925)

HAMİT BOZARSLAN

Giriş

Bu makale, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılındaki ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalara bir katkı yapma amacını taşımaktadır. Kürt milliyetçiliğinin bu kritik yıllardaki gelişimi bir dizi çelişkiyi içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde zayıf olan bu milliyetçilik, önemli (fakat etkisiz) bir ayaklanmaya (1921'deki Koçgiri ayaklanması) rağmen, Kurtuluş Savaşı'nda da (1919-1922) zayıf kaldı. Fakat daha sonra, cumhuriyet döneminde (1923-1938), güçlü bir muhalefete ve bir dizi ayaklanmaya yol açtı. Geleneksel seçkinlerin milliyetçi mücadeleye yoğun katılımı, bu yeni dinamizmin altında yatan temel nedenlerden biriydi.¹

1 "Geleneksel" kavramını "modernlik"e karşıt olarak değil, toplum tarafından yüzyıllardır meşru olarak kabul edilen, kurumsallaşmış bir düzeni tanımlamak için kullanıyorum. Doğal olarak modernite üzerine yeni yaklaşımların, "geleneksel" kavramının "tipik olmayan" modernleşme örneklerine yol açtığını ve buna karşın, "modernite"nin bazı paradoksal, geleneksel –ilkel anlamında değil– özellikler alabileceğini ileri sürdüklerinin farkındayım.

Kürt siyasetine hızlı bir bakış, bu gelişimin çelişkili karakterini göstermeye yetecektir. Ara dönemde, milliyetçi duygular, hem İstanbul'da hem de Kürt bölgelerinde bulunan Kürt entelektüel seçkinleri arasında yaygındı. Bundan başka, merkezî hükümet ya yoktu (1919-1920) ya da zayıftı (1920-1921). Bu şartlar altında, devlet kurmayı amaçlayan, birleşik bir Kürt hareketi bir dış destek ve meşruiyet kazanabilirdi; buna rağmen, Kürt eşrafının çoğu, Kemalist güçlerle işbirliğini tercih ederek devlet kurmaya çalışmadı. Cumhuriyetin ilanından sonra, Kürtler çok daha güçlü, çok daha merkezî bir devletle karşı karşıya geldiler ve yabancı destek sağlayamadılar. Fakat, bütün bu olumsuzluklara rağmen, merkezî hükümete karşı büyük bir direnişe yöneldiler. 1924'teki Beytüşşebap ayaklanması, daha önce benzeri görülmeyen bir radikalleşmenin ilk işaretiydi. Kemalist yönetimi iki ay boyunca çok güç durumda bırakan ve bastırılması yıllık bütçenin üçte birine mâl olan Şeyh Sait ayaklanması, 1938'e kadar devam eden bir dizi ayaklanmanın ikincisiydi.

Bu büyük direniş geleneksel eşrafın, yani aşiret liderlerinin ve tarikat şeyhlerinin katılımıyla mümkün oldu. Bağımsızlık Savaşı sırasında Kemalist yanlısı bir tutum sergileyen geleneksel Kürt seçkinleri, cumhuriyetin ilanının hemen öncesinde ve sonrasında merkezî devlet tarafından atılan adımlara karşı çıktılar. Devlete karşı olan muhalefetleri, onları Kürt milliyetçiliğine itti. Böylece milliyetçi söylem, Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi, hem Batılılaşmış entelijensiya-mın hem de geleneksel bir elitin siyasî *lingua franca*'sı haline geldi.

Geleneksel eşrafın izlediği bu tutum, Kürt radikalizminin gücünü açıklarken bazı teorik zorlukları da beraberinde getirmekte. Bilindiği gibi, milliyetçilikle ilgili teorilerin çoğu, milliyetçiliğin yükselişini, kendisi de kapitalist ekonominin

ortaya çıkışı veya yayılmasının bir sonucu olan moderniteye, ya da en azından işbölümüne gönderme yaparak açıklamaktadır.² Genel kabul gören bu teorilere dair bazı çekinceLERİMİ başka yerde açıkladım ve milliyetçiliğin, özellikle azınlık türü milliyetçiliklerin başka kökenleri olabileceğini ve farklı modelleri izleyebileceğini ileri sürdüm.³ Geleneksel Kürt seçkinlerinin Türkiye'deki –ve bu dönemde, İran ve Irak'taki– direnişi ve aynı zamanda milliyetçi söylemi benimsemesi, geleneğin, doğrudan milliyetçiliğin olmasa da, milliyetçi direnişin gelişebilmesi için uygun bir kanal olduğunu düşündürmektedir.

Bu makalenin ilk bölümünde, Kürt milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılındaki ve Kurtuluş Savaşı sırasındaki genel bir görünümünü vereceğim. İkinci bölümde, Kurtuluş Savaşı sırasında –aralarında İslâm kardeşliği ideali ve Ermeni devleti kurulma korkusu da bulunan– önemli bazı etkenlerin, Kürt milliyetçiliğinin Kürtler arasında gerçek anlamda etki yaratmasını önlediğini ileri süreceğim. Üçüncü bölümde, cumhuriyetin ilanının, Şerif Mardin'in merkez ile çevre arasında Osmanlı zımnî sözleşmesi diye tanımladığı sözleşmenin sonu anlamına geldiğini savunacağım.⁴ Cumhuriyetin bu özelliği, geleneksel Kürt eşrafının değişen tavrını ve onların ilerideki ayaklanmalara katılımlarını önemli ölçüde açıklamaktadır.

2 Bkz. *Daedalus*'un özel sayısı, cilt 122, no. 3, 1993 ve G. Delannoi ve P.-A. Taguieff (der.), *Théories du nationalisme, Nations. Nationalité, Ethnicité*, Paris, Kimé, 1991.

3 H. Bozarslan, *La question kurde: Etats et minorités au Moyen-Orient*, Paris: Presses de Sciences-Po, 1997 ve "Pour une lecture sociologique des mouvements minoritaires: l'exemple kurde" H. Bozarslan (der.), *Regards et Miroirs. Mélanges Rémy Leveau* içinde, Leipzig: Universitätsverlag, 1997, s. 37-59.

4 Ş. Mardin, *Türk Modernleşmesi. Makaleler 4*, İstanbul: İletişim yayınları, 1991, s. 108.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında ve ara dönemde Kürt milliyetçiliği

Efendiler olarak bilinen Kürt entelektüelleri arasında milliyetçi duygular, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan diğer Müslüman unsurları arasında olduğu gibi, 1880'lerin başından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu duygular, 1837'den başlayarak, Tanzimat dönemi reformlarından sonra marjinalleşen ve daha önce iktidar sahibi olan Kürtler üzerinde de belli bir ölçüde etkili oldu. Örneğin, adını taşıyan bir ayaklanmanın lideri (1880) olan Şeyh Ubeydullah, İngiliz diplomatlarına Kürtlerin "ayrı bir millet" olduklarını ve amaçlarının, Osmanlı ve İran Kürtlerinin birleşmesi olduğunu ifade etmişti.⁵ Yüzyılın sonunda, önceki dönemlerde *emir* olan Botan ailesinin önde gelenleri Bedirhaniler tarafından yurtdışında, *Kürdistan* adında bir dergi basılmaya başlandı.⁶ Milliyetçi duygular, en azından İstanbul'da, entelektüel olmayan Kürtler arasında da kısmen etkili olmuş görünmektedir. Örneğin, Nakşibendiliğin Halidî kolunun müritleri ve İstanbul'un çoğu Kürt olan hamalları "Kürt milliyetçiliğine yakın" olarak bilinmekteydiler ve bu nedenle İstanbullular arasında bir korku uyandırmaktaydılar.⁷ Daha sonra, İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından, İstanbul'da, bazı Kürt dernekleri kuruldu ve bazı dergiler yayınlandı.⁸ Nihayet, son ve önemli bir gelişme de, 1908-1914 döneminde yerel düzeyde çıkan bazı Kürt ayaklan-

5 R. Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion (1880-1925)*, Austin: University of Texas Press, 1989, s. 2.

6 Bkz. M. E. Bozarslan (der. ve çev.), *Kürdistan*, Uppsala: Deng, 2 cilt, 1991.

7 R. Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri (1453-1925)*, İstanbul: Avesta Yayınları, 1998.

8 N. Dersimi'ye göre, 1908 dönemi sonrasında "yaşasın Türk milliyetçiliği" sloganı, benzeri bir başka sloganın ortaya çıkışını açıklamaktadır: "Yaşasın Kürt milliyetçiliği". N. Dersimi, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım* (der. M. Bayrak), Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992, s. 26 ve 38.

malarının, özellikle Bitlis, Barzan ve Soran ayaklanmalarının,⁹ milliyetçilik ve/veya özerklik taleplerini sistemleştirmesidir.

Doğmakta olan Kürt milliyetçiliği, hem Ermeni milliyetçiliğinden¹⁰ hem de İstanbul'un kozmopolit ortamında giderek daha çok saldırganlaşan Türk milliyetçiliğinden etkilendi ve onlara bir karşılık şeklinde gelişti. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Kürt milliyetçiliğinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Celadet Bedirhan, yıllar sonra, Mustafa Kemal'e gönderdiği ünlü mektubunda, Türk milliyetçisi bir cemiyet olan Türk Ocakları'yla ilgili olarak, "size Türkçü yetiştirdiği kadar bize de Kürtçü yetiştiriyordu" diye yazıyordu.¹¹ Diğer birçok tanıklık, 1910'ların egemen akımı olan Türk milliyetçiliğine karşı tepkilerin, aynı zamanda, Kürt milliyetçi duygularını beslediğini doğrulamaktadır.¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında, hem geleneksel Kürt seçkinleri hem de doğmakta olan Kürt entelijensiyası¹³

9 Bkz. Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi-Doğu Bilimleri Enstitüsü ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi*, Bällinge: 1991, s. 81.

10 Bkz. H. Bozarslan, "Les relations kurdo-arméniennes: 1894-1996", H. L. Kiser (der.), *Die armenische Frage und die Schweiz*, Zürih: Chronos Verlag, 1999, s. 329-340. Ermeni milliyetçiliği için bkz. A. Ter Minassian, *La question arménienne*, Roquevaire: Editions Paranthèses, 1983 ve A. Ter Minassian, *Histoires croisées*, Marsilya, Editions Paranthèses, 1997.

11 Emir Celadet Ali Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992 (1933), s. 22.

12 Bkz. Kadri Cemil Paşa'nın (Zinar Silopi'nin müstear ismi) anıları, *Doza Kürdistan. Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları* (der. M. Bayrak), Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1991.

13 Bu entelijensiyanın ortaya çıkış koşulları ve tipik özellikleri için bkz. S. Othman, "Mulahazat Tarikhiyya Howl i Nashat al-Harakat al-Qawmiyya al-Kurdiya" (Historical Observations on the Genesis of the Kurdish Nationalist Movement) *Studia Kurdica*, cilt 1, no. 1, 1984, s. 20-32 (Bu makalenin İngilizce tercümesini bana sağladığı için Dr. Othman'a teşekkür ederim).

Kürtleri ayrı bir halk olarak tanımlamaya çalıştılar.¹⁴ Amaç, hem imparatorluğun doğusunda bir Ermeni devletinin kurulmasını, hem de doğrudan bir Türk yönetimini önlemektir. Bu dönemdeki Kürt milliyetçiliği aslında kültürel bir milliyetçilikti. Siyasî taleplerini sistemleştirdiği 1914'teki Bitlis, Süleymaniye ve Barzan ayaklanmalarında bile, "Osmanlı" özelliğini hiç kaybetmedi. 20. yüzyılın başındaki *Kürdistan* (1898-1902) veya *Kürt Terakki ve Teavün Gazetesi*¹⁵ (1908-1909) gibi Kürt basını, Kürtlüğü, egemenlik ve bağımsızlık taleplerinde bulunmadan, yenilenmiş bir Osmanlı sözleşmesi fikri çerçevesinde anladılar.

Bağımsızlığa yönelik ilk talepler, yıllar sonra, ara dönemde ortaya konacaktı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında Kürt milliyetçileri İstanbul'da bir hayli etkindiler. Örgütleri, *Kürt Teali Cemiyeti*,¹⁶ kültürel-siyasî bir yayın organı olan *Jin* gazetesini¹⁷ çıkardı ve Ehmed-ê Xani'nin Kürtçe destanı *Mem u Zin* ilk kez matbu olarak yayınladı.¹⁸

Kürt Teali Cemiyeti, bir taraftan İstanbul hükümetiyle ilişkilerini sürdürürken, öte taraftan pek çok Kürt şehrinde, özel-

14 Birbirinin ardı sıra gelen hareketlerin analizi için bkz. C. Celil (çev. Elisher), *Ji-yana Rewşenbirt û Siyasi ya Kurdan (Di Dawiya Sedsala 19'a û Destpêka Sedsala 20'a de)*, Uppsala: Jina Nu Förlaget, 1985; K. M. Ahmad (çev. M. Düzgün), *I. Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı*, Stockholm: Kürdistan Yayınevi, 1975.

15 Bkz. M. E. Bozarslan (der. ve çev.), *Kürt Terakki ve Teavün Gazetesi*, Uppsala: Deng, 1998.

16 Bkz. I. Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul: Doz yayınları, 1992. Cemiyet, aynı zamanda, kadın örgütleri gibi bir dizi diğer örgütlerin arkasındaydı.

17 M. E. Bozarslan M. E., (der. ve çev.), *Jin*, ilk olarak, İstanbul'da, 1919'da basıldı; daha sonra, Uppsala: Deng. 5 cilt, 1987-1989'da yeniden basıldı.

18 *Mem u Zin* (1695) Kürt birliği arzusunu ve bir Kürt devleti talebini dile getiren ilk eserdir (yeni bir Türkçe yayını için bkz. M. E. Bozarslan (der. ve Türkçe'ye çev.), *Mem û Zin*, İstanbul: Deng Yayınları, 1999). Bazı Kürt milliyetçileri Ehmed-ê Xani'nin destanını, Kürt milliyetçiliğinin ilk manifestosu olarak değerlendirmektedirler E. Shakely, *Kurdish Nationalism in Mam-û-Zin of Ahmadi Khani*, Uppsala: M. A. Tezi, 1983.

likle Diyarbakır'da açılan Kürt kulüpleriyle yakın ilişkiler kurdu.¹⁹ Aslında, ara dönemin başlangıcında, Kürt vilayetleri Kürt milliyetçiliğinin mesajına hayli duyarlı görünüyordu. Örneğin Ekrem Cemil Paşa, anılarında, Diyarbakır'da, bazı önemli toplantıların birkaç yüz kişinin katılımıyla gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁰ Son olarak, Kürt Teali Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu dışında da etkindi: Eski bir diplomat ve Hürriyet ve İtilaf'ın eski liderlerinden olan, cemiyetin yetkili kıldığı Şerif Paşa, Kürtlerin bağımsızlığını açıkça savunmaktaydı. Şerif Paşa Paris Barış Konferansı'na "Kürt Ulusunun Talepleri"ni sundu.²¹ Daha sonra, Ermeni delegeleri H. Ohanidian ve Bogos Nubar Paşa'yla, imparatorluğun doğu vilayetlerinde Ermeni ve Kürt, iki ayrı devletin kurulması için anlaşmaya vardı.

Marjinal, bağımsızlıkçı bir milliyetçilik

Bu dönemde Kürt milliyetçiliğinin siyasallaşması, M. Hroch'un küçük ulus milliyetçiliğini analiz ederken ortaya koyduğu modelin ikinci aşaması (B aşaması) olarak değerlendirilebilir. Hroch'a göre, önceki dönemlerde akademik çevreyle sınırlı milliyetçi mesaj, bu aşamada, entelektüel çevrelerin sınırlarını aşmakta ve "yurtsever bir ajitasyon"a yol açmaktadır.²² Fakat Kürt hareketi, B aşamasından, Hroch'un modelindeki "kitlesel bir ulusal hareketin ortaya çıktığı" C aşamasına geçişi başaramadı.²³ Aksine, dönemin

19 Göldaş, *op. cit.* s. 65.

20 Ekrem Cemil Paşa, *Muhtasar Hayatım*, Brüksel: Brüksel Kürt Enstitüsü, 1989, s. 30-31. Cemil Paşa'ya göre, Diyarbakır'da kurulan "Kürdistan Cemiyeti" 500'den fazla üyeye sahipti.

21 Cherif Pacha, *Revendications de la Nation kurde*, Paris, 1919.

22 M. Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 23.

23 *Ibid.*

pek çok Kürt entelektüeli arasında bile çok hızlı bir biçimde itibar kaybetti.²⁴ 1919'da Kürt kulüplerini hedef alan Kemalist baskı, şüphesiz, Kürt milliyetçiliğinin marjinalleşmesinin nedenlerinden biridir. Fakat bu dönemde Kemalist hareketin kendisinin de zayıf olduğu düşünülürse, bu savın, tek başına, Kürt milliyetçi hareketinin hızlı çöküşüne ikna edici bir açıklama getirmediği anlaşılr.

Bu çöküşte rol oynayan diğer etkenler arasında, Kürt Teali Cemiyeti'nin tutarlı bir siyasî programa sahip olmaması şüphesiz ki önemlidir. Cemiyet üyelerinden bir kısmı, bir Kürt devleti fikrini savunurken, cemiyetin başkanı Seyyid Abdülkadir'in aralarında bulunduğu bir kısmı ise, İslâm'ın ve halifeliğin müdafaası adına, sınırlı bir Kürt özerkliği ve yenilenmiş bir Kürt-Türk kardeşliğini savundular. Bu tür iç bölünmeler 1920'nin sonlarında örgütü pasifleştirdi ve Kürt milliyetçi etkinliklerini, İstanbul'da bile zayıflattı. Böylece, vilayetlerdeki Kürt kulüpleri, başkentteki ileri gelenlerinden gelecek entelektüel ve moral yönlendirmeden yoksun kaldı.

İkinci bir etken, başlangıçta, hem İstanbul hükümetinin hem de Mustafa Kemal'in (ve daha sonra Ankara hükümetinin) Kürtlüğü, inşa edilmekte olan yeni siyasî oluşumun meşru bir unsuru olarak kabul etmeleri idi. Kemalist liderler, Kürt "makro-etnisite"sini²⁵ açıkça ayrı bir varlık olarak kabul ettiler. 29 Ekim 1919'da Kemalistler ile İstanbul hükümeti arasında yapılan Amasya Protokolleri, Mustafa Kemal'in Kürt şeyh ve ağalarına yazdığı mektuplar, çeşitli ko-

24 E. Cemil Paşa, *op. cit.*, s. 44-45.

25 O. Roy'dan aldığım bu kavramla, (Kurmanclar, Zazalar, Soranlar, Alevîler, Sünnîler, Yezidîler ve Irak ve İran'daki Şîî Kürtlerin içinde olduğu) geniş anlamdaki Kürt grubunu kastediyorum. Bu farklı unsurlar kendilerini Kürt olarak tanımlıyorlar, ayrıca, "dışarıdakiler" tarafından da Kürt olarak tanımlanıyorlar. O. Roy'nın Orta Asya hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. "Ethnies et politique en Asie centrale", REMMM, no. 60, 1991, s. 17-36.

nuşmaları²⁶ ve El-Cezire bölgesi kumandanına yolladığı emirler, müstakbel devlette bir Kürt özerkliği perspektifini açık tutuyordu.²⁷ Daha sonra Kemalist güçler, Büyük Britanya'ya karşı yeni Irak devletinde varlığını sürdüren Kürt muhalefetine belli bir destek verdiler²⁸ ve böylece kendilerini, Batılı işgalcilere karşı, Türk toprakları dışında ve İngiliz işgali altındaki topraklarda bile, Müslüman bütün Kürtlerin savunucuları olarak sundular.

Bir arada değerlendirildiğinde bu etkenler, devlet kurmanın geleneksel Kürt eşrafı ve entelektüellerinin ezici çoğunluğu için bir önceliğe sahip olmadığını göstermektedir. Aslında bu gruplar Kürtlüklerinin farkında olmalarına, Ankara ve İstanbul'daki iktidar sahipleri tarafından da böyle kabul edilmelerine rağmen, sosyal ve "millî" statülerini saptarken, Kürtlüklerini belirleyici bir öge olarak görmemekteydi. "İstiklal Savaşı", "Müslümanlar"ın, "gayri Müslim" işgalcilere veya cemaatlara –Rumlar ve Ermeniler– karşı yürüttüğü bir savaşı. Kürt grubunun "Kürtlüğü" tartışılmaz bir gerçek olarak kabul edilmekteydi; bundan dolayı, "Kürtlük", aidiyetin önemli bir tanımı, hele Kürt nüfusunu Ankara'ya karşı seferber edebilecek siyasî bir ölçüt haline gelmemekteydi. Hatta Kürt elitinin çoğunluğu kendini, Müslüman ve bundan dolayı Osmanlı olarak, daha geniş bir kardeşliğin bir parçası olarak görmekteydi. Aslında, Peresh'in ileri sürdüğü gibi:

26 Bkz. K. Atatürk, *Nutuk*. Cilt III, *Vesikalar*, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1972; A. Mango, "Atatürk and the Kurds", S. Kedourie (der.), *Seventy-Five Years of the Turkish Republic* içinde, Londra ve Portland: Frank Cass, 2000, s. 1-25 ve D. Perinçek, *Kemalist Devrim-4, Kurtuluş Savaşı'nda Kürt Politikası* kitabında ek olarak sunulan belgeler, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

27 Bkz. TBMM Gizli Celse Zabıtları, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, cilt 3, 1985, s. 550-551.

28 Bkz. R. Hilmi'nin anıları, *Anılar. Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, İstanbul: Nu-jen Yayınları, 1995, s. 51.

[Kürt] entelektüel eliti büyük bölümü itibarıyla devletin idarî ve askerî aygıtıyla bütünleşmişti. Emir Kâmuran Bedirhan, dönemin Kürt liderlerini şu sözlerle tanımlamıştı: “Bunların çoğunun bir ayağı Kürt kampında, diğeri de Osmanlı ve Müslüman kampındaydı. Onlar nâzır olmak istiyorlardı.”²⁹

“Ötekinin” adı: Ermeni faktörü

Milliyetçi hareketin zayıflığını açıklayabilecek, daha önce sayılan nedenlerle yakın ilişkisi bulunan üçüncü bir neden, birçok Kürt milliyetçisinin –Kürt Teali Cemiyeti’nin başkanı Seyyid Abdülkadir gibi–³⁰ bir Ermeni devleti kurulması ihtimalinden duydukları korkuydu. Oysa, bir Ermeni devletin kurulması, Kürt devletinin kurulması açısından *sine qua non* (olmazsa olmaz ç.n.) bir şarttı. Kürt devleti projesi, bir Ermeni devletine karşı olması durumunda Avrupa’nın desteğini alamazdı. Bu şartlar altında, Kemalistler tarafından dolayıly veya dolaysız kabul edilen yerel bir özerklik (veya en azından yerel özerklikler) perspektifi, pek çok Kürt milliyetçisine yeterli göründü. Bu nedenle “Kürdistan”ı, Ermeni ve Kürt, iki devlete bölmek yerine, Türklerle işbirliğini sürdürmeye yöneldiler.

Kürtlerin büyük bir çoğunluğu için “Kürtlük”, gerçekte, Müslüman ve Osmanlı aidiyetlerini göstermenin diğeri bir yoluydu. Yüzyıllar boyunca, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde, Kürt olmak, bir gayri Müslim’e, özellikle Ermeni’ye –ve daha sınırlı ölçüde Asurî’ye–

29 Aktaran Perech *La révolte de l’Aghridagh “Ararat”* kitabının “Giriş” bölümü (I. Ch. Vanlı’nın önsözü ve Perech’in sunuşuyla), Cenevre: Editions kurdes, 1986, s. 38.

30 İlgili bazı belgeler için bkz. H. Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Stockholm: Heviya Gel Yayınları, 1990.

karşıt olarak, Müslüman olmak anlamına geliyordu.³¹ Birinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda bu özdeşleşmeyi, sadece kısmen Anadolu'yu, Hristiyan işgalciler tarafından tehdit edilen ümmetin merkezi olarak "algılamanın" sonucu olarak açıklanabilir. Bu, aynı zamanda, Kürtlerin Ermenilerin kırımına yoğun bir şekilde katılmalarının doğrudan bir sonucu olarak da anlaşılmalıdır.³² Gerçekte, Kürt milliyetçiliğinin dinamiklerini gayet iyi bilen Doğu Cephesi komandanı Kâzım Karabekir, Kürtlerin Ermeni karşıtlığına dayalı korkularını, Kürt milliyetçi projelerini değersiz kılmak için kullandı. Anılarında, Kürt-Türk ittifakının özel bir çaba sarf edilmeden, sadece "Kürdistan'ın Ermenistan olma tehdidiyle karşı karşıya olduğu" hatırlatılarak kurulduğunu söyler.³³ Kürt milliyetçileri Ermenilerle bir arada yaşamaya kesinlikle karşıydılar³⁴ (ve pek çoğu yıllar sonra da bu tavrı korudu).³⁵ Bundan dolayı, Ermenilerin Kürtler-

31 Bu tür karşık aidiyet ağları için bkz. Rouben Paşa'nın (Ter Minassian) anıları, *Mémoires d'un partisan arménien*, La Tour d'Aigues., Editions de l'Aube, 1990, G. Meyrier, *Les massacres de Diarbekir. Correspondance diplomatiques du Vice-Consul de France 1894-1896*, Paris: L'inventaire, 2000 (der. C. Mouradian ve M. Durand-Meyrier); H.-L. Kieser, *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei. 1839-1938*, Zürich: Chronos Verlag, 2000 ve J. Verheij, "Les frères de terre et d'eau: Sur le rôle des Kurdes dans les massacres arméniens de 1894-1896" *Annales de l'Autre Islam*, no. 3, 1998, s. 225-276.

32 Birinci Dünya Savaşı sırasında 700.000 Kürt'ün tehcir edildiğini veya topraklarını terk etmeye zorlandığını birçok kaynak belirtmektedir (Bkz. I. Göldaş, *op. cit.*, M. E. Bozarslan, *Jîn*, *op. cit.*). Fakat bu dönemde, Kürtlere yönelik şiddet kullanıldığından bahseden kaynak yoktur. Kadri Cemil Paşa'ya göre: "Bu imha siyaseti, Ermenilere uygulanan yöntemle değil, tüfek, kılıç kullanmadan 'Ruslar sizi katledecek' perdesi arkasında gizlenerek uygulandı", Kadri Cemil Paşa, *op. cit.*, s. 47.

33 K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1960, s. 23.

34 Örneğin, 1925'te idam edilen Dr. Fuat'a göre: "Binlerce Kürt Ermeniler tarafından öldürüldü." H. Kılıçaslan, "Siyasiyên me Nebûn", *Çıra*, no. 1/2, 1995, s. 70-71

35 Örneğin bkz. H. Hisyar, *Ditin û Bîrhaninên min 1907-1985*, Beyrut, 1993, s. 153, 162, 170; K. Cemil Paşa, *op. cit.*, s. 36.

le yakınlaşma girişiminin başarısız olması³⁶ ve İslâm'ın, belki de, "Hıristiyan işgalciler"den çok, en yakındaki "Hıristiyan komşu"ya karşı savunulmasının etkili olması sürpriz olmadı.³⁷

Etnisite ile din arasındaki bu karmaşık ilişki, Kürt milliyetçiliğinin Bağımsızlık Savaşı sırasındaki marjinal statüsünü –hem politik söylem hem de eylem olarak– büyük ölçüde açıklamaktadır. Bu dönemde aşiretlere ve tarikatlere göre, Kürtlüğü savunmak, Kürt milliyetçiliğini değil, İslâm'ı –yani Türk-Kürt Müslüman kardeşliğini– savunmak anlamına geliyordu. Böylece Kürt aşiret reislerinin, şeyhlerin ve eşrafın, Müslüman Kürt-Türk kardeşliği adına, Paris ve Londra'ya, bir Kürt devleti projesini reddettiklerini açıklamak için neden yüzlerce telgraf gönderdiklerini ve bunun mimarı Şerif Paşa'yı neden sert bir şekilde kınadıklarını anlayabiliyoruz.

Koçgiri ayaklanması: Bir istisna

Dersim bölgesinde çıkan Koçgiri ayaklanması (Mart/Nisan 1921),³⁸ ara dönemde Ankara hükümetine karşı en önemli Kürt direnişiydi. Şüphesiz Kürt milliyetçiliği, bu ayaklanmanın başlamasında belirleyici bir rol oynamıştır. Ayaklanmanın liderlerinden biri olan Nuri Dersimi'nin, geçmişte, İstanbul'daki Kürt milliyetçi çevreyle yakın ilişkileri olmuştu. Ayaklanmanın daha başında, "necip Kürt milleti"ni Kemalist hükümetin yönetimine karşı direnişe çağıran bir

36 Bkz. G. Sasoni (çev. B. Zartaryan ve M. Yetkin), *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri (15. yy'dan Günümüze)*, Stockholm: Orfeus Yayınevi, 1986, s. 67; H. Bozarslan, "Les relations kurdo-arméniennes", *art. cit.*

37 K. Karabekir'in gözlemleri için bkz. "Dersim İsyanı ile İlgili İstatistiki Bilgiler" *Kürt Meselesi* içinde, İstanbul: Emre Yayınları, 1994, s. 79-108.

38 Bkz. H.-L. Kieser, *Les Kurdes alévis face au nationalisme turc kémaliste. L'élévité du Dersim et son rôle dans le premier soulèvement kurde contre Mustafa Kemal (Koçgiri, 1919-1921)*, Amsterdam: MERA, 1993.

“Muvakkat Kürt Hükümeti” kuruldu.³⁹ Kürt liderler tarafından Ankara’daki hükümete sunulan talepler, pek çok milliyetçi tema içermekteydi⁴⁰ ve ayaklanmada kullanılan marşlardan biri, açıkça “Kürdistan ordularının” “Moğollar” karşı savaşını ilan etmekteydi.⁴¹

Dersim’de Kürt milliyetçiliğinin etkisini ortaya koyan bu kanıtlara rağmen, Koçgiri ayaklanması yerel nitelikteydi. Bağımsızlık bir yana, geniş bir Kürt özerkliğinden çok, yerel bir özerkliği hedefliyordu. Burada “yerel” ile kastedilen, Dersim bölgesinin, hem Kürtlüğünün hem de Aleviliğinin korunmasıydı.⁴² Aslında, bu iki özellik sayesinde, bu bölge 19. yüzyıl boyunca merkezî devletin kontrolü dışında kaldı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Dersimlilerin çoğu, İttihatçı yönetimle değil, Ermenilerle ve Ruslarla işbirliği yaptı. Hacıbektaş Tekkesi’nin postnişini Çelebi Cemaleddin Efendi’nin, Dersim eşrafını taraf değiştirmeye ikna etmek için yaptığı baskılar sonuçsuz kaldı.⁴³

Ayaklanmanın önde gelen entelektüel figürü olan Nuri Dersimi, Sünnî-Alevî bölünmüşlüğü’nün Kürt milliyetçiliği için esaslı bir tehdit oluşturduğunu biliyordu; fakat aynı zamanda Dersim bölgesinin Alevî özelliğinin de farkındaydı. Anılarında, Kürt Teali Cemiyeti’nin İstanbul’daki bir toplantısından şöyle bahsetmektedir:

39 Bu metin için bkz. B. Öz, *Belgelerle Koçgiri Olayı*, İstanbul: Can Yayınları, 1999, s. 271-5.

40 N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, *op. cit.*, s. 125. Ayrıca bkz. R. Olson, *op. cit.*, s. 30.

41 “Kürdistan’ın orduları/Kahr ettiler barbarları/Vatan için öleceğiz./İstemeyiz Moğolları”, N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde*, *op. cit.*, s. 148.

42 Bkz. B. Öz, *op. cit.*, s. 270.

43 N. Dersimi, *op. cit.*, s. 84. Dersimi’ye göre, eşraf, Osmanlı tarafında savaşmayı, “Kürt milli varlığının kabulü” koşuluyla kabul edebileceği hususunu postnişine bildirdi. Bkz. N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Diyarbakır: Dilan Yayınları, 1992 (1952), s. 98.

Söz aldım ve Alevî-Sünnî Kürtler arasındaki kırıngınlığı gidermek için bir an önce bir heyetin Alevî Kürt bölgelerine gönderilmesini istedim. Alevî bölgelerinde bir Kürt [ayaklanması] durumunda, Sünnî Kürtlerin ilgisiz kalacağını ve Sünnî Kürt bölgelerinde gündeme gelecek millî kurtuluş harekâtında ise Alevî Kürtlerin ilgisiz kalacağını, Türk hükümetinin de bu ayrılıktan yararlanacağını [ifade ettim].

Dersimi, önerisinin, Kürt Teali Cemiyeti'nin Merkez Komitesi tarafından kesin olarak reddedildiğini esefle belirtir.⁴⁴

Alevî liderlerin düşüncelerini şekillendiren bu niteliği, yani Kürtlüğün ve Alevîliğin biraradalığı,⁴⁵ Alevî bölgelerinde daha sonra çıkan Kürt ayaklanmalarında başat etken olmaya devam etti.⁴⁶ Koçgiri ayaklanması sırasında, Nuri Dersimi'nin dile getirdiği korkuları da doğruladı: Ayaklanma, aşiret içi bölünmelerle zayıflamış,⁴⁷ Sünnî Kürtler de sessiz kalmışlardı. Kemalist baskının hem Sünnîler ve Alevîler hem de Kürtler ve Türkler arasında geniş tepkilere yol açtığı doğrudur. Fakat Koçgiri ayaklanması, tecrit edilmiş bir olay olarak kaldı ve Ankara'da kurulan Kemalist iktidar için pek de önemli bir tehlike oluşturmadi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Kürt radikalizmi

Peki, neden 1923'ten, yani cumhuriyetin kurulmasından ve gücünü pekiştirmesinden hemen sonra güçlü bir Kürt dire-

44 N. Dersimi, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, op. cit., s. 103-104.

45 1940'lar boyunca, Suriye'de siyasî göçmen olmak için doldurduğu başvuru formunda Dersimi, "ırkını" "Kürt-Alevî" olarak tanımlamıştır. N. Dersimi, *idem.*, s. 209.

46 Bkz. Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi* içindeki belgeler, İstanbul: Can Yayınları, 1994, s. 194-195.

47 N. Dersimi, *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*, op. cit., s. 177.

nişi ortaya çıktı? Bu değişim sadece, Kemalist hükümetin baskısına karşı bir tepki olarak açıklamak zordur. Gerçekte, 1922 sonlarında açıkça bir Türk milliyetçi politika benimsenmesine rağmen,⁴⁸ bu dönemde Kürtlere karşı sistemli bir baskının olduğunu söylemek güçtür. Ayrıca Kemalist hükümet her ne kadar Kürt-Türk kardeşliği vaatlerini yerine getirmediyse de, Kürt vilayetleri için öngörülen yerel özerklikler olasılığını, en azından 1922-1923'te yok saymadı. 10 Şubat 1922'de TBMM'de, Kürdistan için bir özerklik tasarısı tartışıldı⁴⁹ ve Mustafa Kemal, 1923 gibi ileri bir tarihte İzmit'teki basın toplantısında, Kürdistan için özerklik prensibini değil (bu, kesin olarak karşı çıktığı bir fikirdi), Kürt vilayetlerinin de içinde bulunduğu, Türkiye'nin farklı vilayetleri için yerel özerklikler prensibini kabul etti.⁵⁰ Ağustos 1924'te –Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sadece altı ay önce– bir Kürt delegasyonu Diyarbakır'da devlet temsilcileriyle görüştü ve yerel özerklikle ilgili bazı ılımlı milliyetçi talepleri sundular; bu hareket, devletin misillemesine, şiddet ve baskısına yol açmadı.⁵¹

Her ne kadar 1922-1924 yılları arasında, Kemalist politikada Kürtlere karşı radikal bir değişiklik gözlenmiyorsa da, aynı dönemde, Kürt milliyetçiliğinin belli bir zemin kazandığı söylenebilir. 1922'nin sonuna gelindiğinde, bazı Kürt subaylar Erzurum'da bir araya gelmişti (Onların bu

48 İki yıl sonra, 1924'de hazırlanan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bu özel gelişme hakkında şüphe bırakmamaktadır. Bkz. M. Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 119.

49 Mustafa Kemal'in, kısa bir süre sonra dağılan bu meclisi zor kontrol ettiğini eklemek gerekir. Tasarının metni için bkz. B. Öz, *op. cit.*, s. 324-326; R. Olson, *op. cit.*, s. 166-168.

50 Bkz. Doğu Perinçek, *op. cit.* içindeki belge, s. 356-358.

51 Bkz. O. Aydın, *Kürt Ulus Hareketi 1925*, Wesanê Weqfa Sex Seid, 1994, s. 50; E. Ferid; E. Ferid, "Di Arşiven Sovyetê de Serhildana Şex Seid", *Çira*, 2/8, 1996, s. 8-9.

girişimi daha sonra “Erzurum Hareketi” olarak anılacaktır).⁵² Ankara hükümetine karşı bir Sovyet koruması sağlamak için, Sovyet subaylarına sundukları, içinde “Kürt talepleri”nin yer aldığı bir liste hazırladılar;⁵³ doğal olarak, bir şey elde edemediler. Fakat daha sonra, 1923 yılı içinde, asıl amacı, Kürt bağımsızlığı olan Azadî Cemiyeti’ni kurdular.

Böylece, kısa süren Koçgiri ayaklanmasından hemen hemen iki yıl sonra, Kürt subaylar⁵⁴ yeni bir milliyetçi direnişin asıl itici gücünü oluşturdular.⁵⁵ Cemil Gündoğan’ın haklı olarak ileri sürdüğü gibi, bunların 1924’te Beytüşşebap’ta çıkardığı yerel ayaklanma, Türkiye Kürdistanı’nın diğer taraflarını da içine alması beklenen daha geniş anti-Kemalist bir ayaklanmanın ilk adımı olarak algılandı. Anlaşılan subaylar, Türkiye’deki Kürt ayaklanması ile Irak ve İran’daki Kürt ayaklanmalarının birleşerek ortak bir harekete dönüşmesini istiyorlardı.⁵⁶

Bu genel incelemenin sınırlarını aşan pek çok nedenle, Beytüşşebap ayaklanması başarısız oldu ve Azadî Cemiyeti’nin en önemli liderleri (Halid Bey Cibrani, Yusuf Ziya, Dr. Fuad) yakalandılar ve suçlu bulunarak idam edildiler. Planlanmış olan büyük ölçekli ayaklanma, ancak bu liderlerin yakalanmalarından sonra başladı: 1925 yılının Şubat ayından Nisan’a kadar süren, meşhur Şeyh Sait İsyanı.⁵⁷ Bu isyan, en azından bazı Kürt Nakşibendîlerinin radikal bir

52 H. Hisyar, *op. cit.*, s. 239.

53 Bkz. “Şert u keraren Komita Erzurum e”, E. Ferîd, “Di Arşiven Sovyetê de”, *art. cit.*, içindeki belge, s. 11.

54 Adları için bkz. R. Olson, *op. cit.*, s. 43-45.

55 Bkz. R. Olson’un sunduğu belgeler, *op. cit.*, s. 169-172.

56 Bkz. C. Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, İstanbul: Komal Basım-Yayım-Dağıtım, 1994.

57 M. van Bruinessen, *Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society. Collected Articles*, İstanbul: The Isis Press, 2000, özellikle s. 143-198.

konuma kaydıklarını ortaya koydu.⁵⁸ Şeyh Sait'e atfedilen elyazısı bir mektup, bu radikalizm konusunda şüphe bırakmamaktadır:

Din ve Halifelik bahanesi altında Türkler ve Osmanlılar, 400 yıldan daha uzun zamandır, bizi, adım adım, köleliğe, karanlığa, cehalete ve yokolmaya itiyorlar [...] Aramıza göçmen olarak geldiler. Hile ve komplolarla, ülkemizi işgal ettiler ve yıkıntıya çevirdiler. Kürdistan, tarihinde, hiçbir zaman böyle bir yıkıntı görmedi. Turaniler ve Bozkurtlar, kuku kuşu gibi yuvalarını kurdular. Ellerinizin savaşta titremesine izin vermeyin. Ölümden korkmayın; adaletsizlik, korku, elem, keder ve zulüm dolu bir hayatı kabul etmek herkes için bir utançtır. Özgürlük için ölmek, kölelik içinde yaşamaktan daha iyidir. Açıktır ki, Türkler Kürtlere karşı zalim ve kindardırlar. Sözlerini tutmuyorlar. Onlara öyle bir ders vermeliyiz ki, bütün dünya onların ikiyüzlülüğünü, kan dökücülüğünü ve barbarlıklarını anlasın. Hak ve özgürlük yolunda paylaşılmış bir ölüm, bu insan olmayan yaratıklar arasında yaşamaktan iyidir.

Aynı mektupta, Şeyh Sait Kürtleri, Kürt devlet ve birliğini gerçekleştirmek üzere cesaretlendirmesi için, Ehmed-ê Khanî'ye de göndermede bulunmaktaydı.⁵⁹

Kemalist iktidarın, Şeyh Sait İsyam'nda ilk kurşunlar atılmadan önce, Kürt meselesinin patlamaya hazır özelliğini tamamen göz ardı ettiğini vurgulamak gerekir. Bazı yerel Ke-

58 Kâtibine göre, Şeyh Sait Şeyh Selim'e şunları söyledi: "Şeyh Selim, yüzyıllar boyunca, milletimiz bizi önemsemi ve bizi liderleri olarak düşündü. Onlara ve onların haklarına karşı sorumlu değil miyiz? Bir millet, hukukî anlamda bağımsız değilse, onurunu ve dinini kim koruyabilir? Kürdistan'ın düşmanlarla birlikte sömürebileceğimiz bir bahçe olmadığını bilmek zorundayız", H. Hışyar, *op. cit.*, s. 261-262.

59 *Çarçira*'da basılan Kürtçe orijinali O. Aydın tarafından çevrilmiştir, *op. cit.*, s. 154-157.

malist yetkililerin, Kürt milliyetçiliğinin sosyal temelleri ve canlanan popülaritesinin farkında oldukları doğrudur. Bununla birlikte, Beytüşşebap ayaklanmasının hemen sonrasında bile Ankara'nın, Şeyh Sait İsyam'ndan önce yerel yönetimin yolladığı, büyük tehlikeye işaret eden telgrafların hiçbirini ciddiye almadığı belirtilmelidir. Üç yıl önce Yunanlılara karşı kazanılan zaferin coşkusunun Kemalist yönetimi, kesin bir şekilde, hem halk desteğine sahip olduğuna hem de ülkede radikal bir muhalefetin bulunmadığına inanmaya sevk ettiği açıktır. İngiliz diplomat R. C. Lindsay'e göre, isyan, Kemalist yönetim için, kesinlikle “korkunç bir şok” yarattı; çünkü, ancak ayaklanmadan sonra Kemalist yönetim, “Kürdistan'da bir milliyetçiliğin var olduğunu anladı; fakat, bu, Türk milliyetçiliği değil Kürt milliyetçiliği idi.”⁶⁰

Kürt radikalleşmesinin kaynakları: Türk milliyetçiliğinin kurumsallaşması ve bölgesel Kürtlük bilincinin gelişimi

1923'ten sonraki bu radikalleşme ve Kürt milliyetçiliğinin güçlenmesi için çeşitli nedenler ileri sürülebilir.

Birincisi, geleneksel Kürt seçkinleri, “Türkiye Cumhuriyeti”nin anlamını ampirik kanıtlardan çok, sezgisel bir biçimde anladı. Yeni devletin egemen doktrininin –gerçekte varlık sebebinin– din kardeşliği değil, *Türk* milliyetçiliği olacağının farkına vardılar. Mustafa Kemal'in çeşitli konuşmaları da, bundan böyle Türkiye olarak tanımlanan ülkede, Türk milliyetçiliğinin alacağı egemen konumu netleştirmekteydi.⁶¹ Kürtçe'yi yasaklamaya yönelik bir girişim henüz olmamış ise

60 R. C. Lindsay'den A. Chamberlain'e, B. N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de “Kürt Sorunu”*, Ankara: Dışişleri Bakanlığı, 1975, s. 80.

61 M. Kemal'in Adana'daki konuşması, her ne kadar Arapça konuşan vatandaşlara hedef alsa da, Türk olmayanların asimilasyonunun Türkiye Cumhuriyeti-

de, dil, sadık “vatandaşlar” ile potansiyel hainleri ayırt etmenin *de facto* temel ölçüsü haline gelmekteydi. Hristiyanların sayısal olarak önemli bir grup olmadığı, dinsel açıdan hemen hemen homojenleşmiş bir ülkede, din, “biz” ile “ötekiler” arasında ayırt edici bir özellik olmaktan çıkmaktaydı.⁶² Türkiye’nin meşruiyetini *Müslüman* bir ülke olmasına dayandıranlara karşı yeni rejim, dili, “ulus” ile ötekiler arasında ayırt edici sınır olarak koydu. Türkçe konuşmayanlar, böylece, bir gün, dış düşmanlara “hizmet” edebilecek, potansiyel düşmanlar olarak görüldü.⁶³

Ayrıca, önde gelen Kürt seçkinleri, Kürdistan’ın Türkiye ile Irak arasında bölündüğünün farkındaydı ve bu bölünmeyle, Kemalist yönetimin Kürtlere ihanet etmiş olduğu hissini taşıyorlardı. Bu his, Musul vilayetinin Kürtler için taşıdığı sembolik değerle güçlendi. Gerçekte Kemalist hükümet, bu vilayetin ülkeden koptuğunu 1926’ya kadar resmî olarak kabul etmedi, ancak giderek güney Kürdistan’dan çekilmesi, Kürt topraklarının “düşmanlara” terk edilmesi olarak yorumlandı. Kemalistlerin Musul davasına sahip çıkmaması, gerçekte, kendi kuruluş ilkeleriyle ve Misak-ı Milli’yle tam bir çelişki oluşturunuyordu. Bundan

ti’nin esas amaçlarından biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır: “Milliyetin çok açık vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden önce ve behemehal Türkçe konuşmalıdır. Halbuki Adana’da Türkçe konuşmayan 20 binden fazla vatandaş vardır. Eğer Türk Ocağı buna müsamaha gösterirse, gençler ve siyaset, içtimâî bütün Türk kuruluşları bu durum karşısında duygusuz kalırlarsa, en aşağı yüz yıldan beri devam edegelen bu durum daha yüzlerce yıl devam edebilir. Bunun neticesi ne olur? Herhangi bir felâket günümüzde bu insanlar, başka dille konuşan insanlarla el ele vererek aleyhimize hareket edebilirler.” *Cumhuriyet*, 19.2.1931, M. Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri* içinde, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları 1975, s. 19.

62 Bu varsayımın daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. H. Bozarslan, “Le Mahdisme en Turquie: l’incident de Menemen’ en 1930”, *REMMM*, no. 91-94, 2002, s. 297-320.

63 Aynı zamanda bkz. Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi’nin konuşması, H. S. Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 1987, s. 83.

ötürü, Kürtler arasında neden güçlü bir tepki doğurduğu kolayca anlaşılabilir.⁶⁴ Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra hem –arada sırada İngiliz yönetimine karşı ayaklanan–⁶⁵ Iraklı Kürtlere hem de İranlı Kürtlere⁶⁶ karşı ilginin, Türkiye'deki Kürtler arasında neden arttığını anlamak da kolaydır. Kürtlerin tahayyülünde, üç ülkeye karşı yürütülen Kürt direnişleri, genelde, Yakındoğu'da daha geniş bir Kürt hoşnutsuzluğunun tamamlayıcı parçaları olarak göründü.⁶⁷ Bu durumda şüphesiz ki, Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasında sonra, Türkiye'deki Kürt isyancılar, “doğal olarak”, bu iki ülkedeki Kürt direnişi içinde kendilerine yer aradılar.⁶⁸

Kürt direnişinin kaynaklarından biri: Halifeliğin kaldırılması

Kürt direnişinin gelişmesinde ikinci etken, muhtemelen, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin manevî dayanak olarak İslâm'ı ve Osmanlı'yı bir yana bırakmasıdır. Gerçekte saltanatın kaldırılması, (muhalefetin önemli bir ağırlık taşıdığı) birinci Millet Meclisi'nin dağıtılması ve halka danışılmaksızın cumhuriyet ilan edilmesi, gerek Bağımsızlık Savaşı'nın bilinen amaçlarıyla, gerekse Mustafa Kemal'in Kürt eşrafına verdiği vaatlerle açıkça çelişmektey-

64 Yusuf Ziya Bey'in TBMM'deki konuşması için bkz. *op. cit.*, c. IV, s. 163.

65 Bkz. Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi, *op. cit.*, s. 166.

66 Bkz. R. Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı (*Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları* başlığı altında tekrar basıldı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2 cilt, 1992).

67 Bu his, anlaşılan, sınırların ötesinde de paylaşıyordu. Bazı belgeler için bkz. Malmisaniy, “Çend nivîs ji perîyodîken Kurdî (1908-1963)”, *Çîra*, no. 3/10, 1997, s. 59-95 ve özellikle, 1922'de *Bangi Kürdistan* (Irak Kürdistanı) içinde basılan şiir (s. 82).

68 H. Hişyar, *op. cit.*, s. 224-225.

di.⁶⁹ Daha hilafetin kaldırılmasından önce, hem Kürt bölgelerinde hem de Türkiye'nin başka yerlerinde geniş bir anti-Kemalist tepkinin doğduğu anlaşılmaktadır. 1924'te hilafetin kaldırılması, bağımsızlığın başlangıç projesine ihanetin daha ileri bir kanıtı olarak görüldü. Sadece dindarlar veya tarikat mensupları değil,⁷⁰ –Lütfi Fikri, Hüseyin Cahid gibi– bazı ateistler de hilafetin kaldırılmasını, Osmanlı mirasının sonunu getiren ve Kemalist elitin iktidarı tam olarak tekeline almasını sağlayan son bir adım olarak gördüler.⁷¹

Fakat hilafetin kaldırılmasının, Kürt eşrafı için çok daha büyük bir anlamı vardı: Kürtlüğün daha önce İslâm'la özdeşleşmesini sağlayan ve Kürt-Türk ittifakının tek garantisini oluşturan din kardeşliğinin sonu anlamına geliyordu bu. Halifelik meselesi üzerinde, TBMM'de Kürt mebus Yusuf Ziya ile Mustafa Kemal arasında geçen şiddetli tartışma, Batılılaşmış Kürtlerin de bu tepkileri paylaştığını gösterdi.⁷² Şeyh Sait'in Kürt ulemasına ve aşiretlerine yolladığı mektuplar bu konuda daha da nettir:

Daha önce ortak bir hilafetimiz vardı ve bu, bizim dindar halkımıza, Türklerle aynı topluluğun bir parçası olmanın derin bir hissiyatını veriyordu. Hilafetin ilgasından beri bize kalan tek şey Türk baskısıdır.⁷³

69 Bkz. M. K. Atatürk, *Nutuk*'ün belgeler cildi.

70 Tanıklıklar için bkz. A. Nedim (der.), *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları 1926*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993 ve S. Albayrak, *Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası*, İstanbul: Mizan Yayınevi, 3 cilt, 1994.

71 Bkz. H. Bozarslan, "Au-delà de l'abolition du Khalifat, Laïcité, Etat-Nation et contestation kurde", *Les Annales de l'Autre Islam*, no. 2, 1994, s. 225-235.

72 M. E. Bozarslan, *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunları*, İstanbul: Ant Yayınları 1968, s. 98.

73 Bkz. H. Bozarslan, "Tribus, confréries et intellectuels: Convergence des réponses kurdes au régime kémaliste", S. Vaner, *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran* içinde, Paris: L'Harmattan, 1991, s. 66.

Şeyh Sait başka bir mektupta da şunları yazıyordu: “İslâm, Kürt ve Türk birliğinin temeliydi. Türkler bunu bozdular. Bundan dolayı Kürtler artık, kendi gelecekleri için sorumluluk almalıdırlar.”⁷⁴ Şeyh Sait’e göre, cumhuriyetin ilanından beri, “Mustafa Kemal ve arkadaşları Kuran düzene düşmanlık gösterdiler; Allah’ı ve Peygamberi’ni inkâr ettiler ve hilafeti kaldırdılar”. Bundan dolayı “meşru olmayan” rejimi yıkmak, “her Müslüman için farzdı.”⁷⁵ Torunlarından birine göre, Şeyh Sait, İslâm’a karşı “Türk ihaneti”ni görüp Kürtleri İslâm’ın öncü milletine dönüştürme hedefini benimseyerek hareketi desteklemeye başlamıştı.⁷⁶

Böylece, Kürtlük ve İslâm, bir kez daha, ama bu defa bütününü yeni koşullarda, Kürtlerin önde gelen din adamlarının ve eşrafının zihninde bir araya geldi. Artık Kürtlük, daha önce olduğu şekliyle Türklerle dinsel bir bağ olmaktan çok, Türk karşıtı bir tepki ve milliyetçilik anlamına gelecekti. 1926’da Şeyh Mehdi’nin ve Şeyh Sait’in diğer takipçilerinin mektupları, dinsel araçların, başka yerlerde olduğu gibi Kürdistan’da da,⁷⁷ işbirliğinden muhalefete hızlı bir şekilde dönüşebileceğini göstermektedir.⁷⁸

Ermeni meselesinin (paradoksal) ikinci dönüşü

Kürt tepkisinin üçüncü nedeni, Osmanlı Devleti’ndeki Ermenilerin başına gelenlerin toplumsal hafızada bıraktığı izlerde, diğer bir deyişle suçluluğun kolektif hafızadaki yerinde aranabilir. Makalenin başında söylediğim gibi, Erme-

74 *Ibid.*

75 Aktaran M. S. Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, Ankara: MEB 1961, s. 130.

76 Bkz. K. Fırat, “Röportaj”, *Dava*, no. 8, 1990, s. 8-16.

77 Bkz. M. Gaborieau, A. Popovic, T. Zarcon (der.), *Naqshbandis. Cheminements et Situations actuelles d’un ordre mystique musulman*, İstanbul: ISIS 1990.

78 H. Bozarslan, “Tribus, confréries et intellectuels”, *art .cit.*, s. 68.

ni faktörü, Bağımsızlık Savaşı sırasında Kürt-Türk ittifakını temellendiren başlıca etkenlerden biriydi. Erzurum Kongresi'nde Kemalist liderliğin kabul edilmesinde, Müslüman-Kürt vilayetlerini, Osmanlı topraklarının bölünmesiyle oluşacak bir Ermeni devletine terk edilmesi korkusu etkili olmuştu.⁷⁹ Kürtlerin pek çoğu tarafından hissedilen Ermeni taraftarı gözükmemeye isteği –İslâm'a, dolayısıyla Kürtlere ihaneti ima ediyordu– Kürt kulüplerinin konumunu zayıflatan, hatta Kürt karşıtı konumlara doğru yönelmelerine yol açan bir faktördü.⁸⁰ Kürtlerin ve Türklerin Ermeni karşıtı güçlü bir ittifak kurmaları, İtilaf Devletlerinin Paris ve Londra'da bir Kürt devleti kurulmasını öngören tasarımı rafa kaldırmalarının asıl nedenlerinden biriydi.⁸¹

Oysa Ermenilerin başına gelenler, Kürt toplumsal hafızasında hiçbir zaman silinmeyen derin izler bırakmıştı. Kürtler, Kâzım Karabekir'in bahsettiği üzere (yukarıya bkz.), Kürdistan'ın Ermenistan tarafından yutulma ihtimalinden şüphesiz korktular. Fakat, aynı şekilde, Ermenilerle aynı kaderin kurbanları olma korkusu taşıyordu. Koçgiri ayaklanmasının esas birleştirici noktalarından biri, kesinlikle, "Türk hükümetinin, Ermenileri yok ettiği gibi, Kürtleri de yok etmek istediği" yolundaki korkuydu.⁸² Şu da belirtilmelidir ki, Koçgiri ayaklanması sırasında ve bastırılmasından sonra, Ermeni kırımı konusu, TBMM'de uzun uzun –ve çok açık bir dille– tartışıldı.⁸³ Ayaklanmanın geniş öl-

79 I. Beşikçi, *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi 1919-1925*, Ankara: Yurt Kitap-Yayın 1992, s. 202.

80 M. S. Lazarev (çev. M. Demir), *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Ankara: Öz-Ge Yayınları, tarihsiz, s. 105.

81 *Ibid.*, s. 161.

82 N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, op. cit., s. 140.

83 Bkz. E. H. Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları* (der. Sadi Borak), İstanbul: Çağdaş Yayınları 1982.

çekte bastırılması ve sivillerin katledilmesi –özellikle E. H. Tepeyran'ın anıları bunlara tanıklık eder– bu bastırılmış hatıranın geri dönüşü için gerekli şartları yarattı.⁸⁴

Bağımsızlık Savaşı'nın sonu, bir kez daha, bastırılan bu hatıranın geri dönüşüne işaret eder. Kürt eşrafı, ulus-devlet projesinin kendilerine karşı somut herhangi bir Kemalist önlem alınmadan önce bile, bir ülkeyi zorla ve gerçekte, gerektiği durumlarda katliamla homojenleştirme anlamına geldiğinin farkındaydılar. Kürt bilinci, Ermenilere karşı yapılanlarla travma geçirmişti. 1925'te, Kürt eşrafı ve şeyhleri tarafından imzalanan bir beyanname, aynı kaderle karşı karşıya kalma korkularını açıkça göstermektedir:

Bunlar [Kemalistler] Ermenilere yaptıkları muamelenin aynısını, Kürt *mütenefezzinanına* da [nüfuz sahibi kişilere] yapmak fikrindeler.

Bu bilinen amaca Kürtler, onlara göre, *salabet-i İslâmiye* (İslâm kuvveti) ve *asabiyet-i Kürdiye* (Kürt dayanışması) ile karşılık veriyorlardı.⁸⁵

Aslında, Ermeni katliamlarında yer almayan, fakat Bağımsızlık Savaşı'na katılan bazı Kürtler,⁸⁶ bu bastırılmış hatıradan açıkça bahsedebilmekteydiler. Fakat, tarihin bir cilvesi olarak, Hamidiye Alayları'nın birçok mensubu da anti-Kemalist Kürt muhalefeti içinde yer almaktaydı. Örneğin, Azadî Cemiyeti'nin asıl mimarlarından biri olan Cibranlı Halid Bey, daha önce, Hamidiye Süvari Alayları'na (daha sonra Aşiret Süvari Alayları) dahildi.⁸⁷ İcraatları hak-

84 *Ibid.*, s. 69-84.

85 Metnin tamamı için bkz. M. Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1993, s. 110.

86 Bkz. M. C. Rojbeyanî, "İhsan Nûrî Paşa û Şoreşa Kurd li Çiyaye Agiriyê", *Bergeh*, no. 3, 1990, s. 22-23.

87 Bkz. R. Olson, *op. cit.*, s. 27.

kında ayrıntılı bilgiye sahip olmamamıza rağmen, Cıbranlı Halid'in Birinci Dünya Savaşı sırasında İttihatçı hükümetle işbirliği yapmaya devam ettiğini biliyoruz.⁸⁸ 1908-1914 yılları arasında Ermeni karşıtı hareketlerde önemli rol üstlenen, Birinci Dünya Savaşı yıllarında da etkili olan, daha sonra, Bağımsızlık Savaşı'na katılan diğer Hamidiye liderleri de –Hacı Musa Bey veya Kır Hüseyin Paşa gibi–⁸⁹ Kemalist hükümete karşı olan Kürt muhalefetine⁹⁰ tedricen katıldılar.⁹¹

Bir dönüm noktası olarak 1925 isyanı

Daha önce belirttiğim gibi, Ankara, 1925 Kürt isyanının dinamiklerini ve radikalizmini, Kürtleri direnişe hızla seferber etme potansiyelini göremedi. Aynı zamanda, ayaklanmanın nedenlerini anlamakta yetersiz kaldı, isyanı Türk ulusuna karşı düşmanları tarafından sürdürülegelen komplonun yeni bir aşaması şeklinde sundu. Ankara'daki yeni hükümet, ayrıca, benzer başka yorumlar da getirdi. Örneğin, sosyal

88 Çağdaş bir "Zaza milliyetçisi" tarafından, 1917'de, Dersim'deki Zaza idaresini yıkmakla ve yerine, Türk idaresinin kurulmasına yol açmakla suçlandı. Bkz. E. Pamukçu, *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, İstanbul, 1992.

89 Bkz. Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi, *op. cit.*

90 Nouri Pacha, *La révolte de l'Aghridagh "Ararat"* (Önsöz I. Ch. Vanly, sunuş Peresch), Cenevre: Editions kurdes 1986, s. 120 ve Sureya Bedr Khan, *The Case of Kurdistan Against Turkey*, Philadelphia: Hoyboon – Supreme Council of the Kurdish Government, 1928 (Bazı orijinal belgeleri içeren yeni bir baskı, 1995'te, Sara Editions tarafından, Stockholm'de basıldı).

91 Şeyh Sait'in Birinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle Ermenilerin tehciri sırasındaki tavrı hakkında bilgiye sahip değilim. Fakat 1925'te, hayatta kalan Ermenilere yönelik oldukça paternalist bir konum benimsemiş görünmektedir. Doğrulanmayan bir kaynağa göre, "kendisine, ayaklanmasında yer alan bazı kişilerin, Ermenilere zulmettikleri söylendi. Cevabı, Ermeniler'e ilişkinlerin akıbetleri çok kötü olacaktır, oldu". Aktaran M. A. Hasretiyani, "1925 Kürt Ayaklanması", M. A. Hasretiyani, K. M. Ahmad, *1925 Kürt Ayaklanması* içinde, İstanbul: Medya Güneşi Yayınları 1991, s. 41.

Darwinist Kemalistler, bütün Kürtlüğü, Türklerin devrim, medeniyet, ilerleme ve özgürlük yolunda adımlar atmasını sağlayan pozitif atavizmine zıt, “barbarlık”, “gerilik” ve “gericilik”le şekillenen tamamen negatif bir atavizm olarak açıklamaya çalıştılar. Kemalist yazarlar, memleketin “Doğu” kısmını, Asya despotizminin karanlık, durağan dünyasının bir parçası olarak göstermek için oryantalist yaklaşımlar kullandılar.⁹² Atavistik açıklamaların önemi ne olursa olsun, Kemalist iktidar, Kürt hareketinin milliyetçi özelliğinin kesinlikle farkındaydı. Şeyh Sait ve arkadaşlarını idama mahkûm eden mütalaada, İstiklâl Mahkemesi aşağıdaki iddiaları ileri sürdü:

Ayaklanma, Peygamberin bayrağını yüceltme bahanesi altında gerçekleşti. Oysa, asıl amacı, Türk vatanının bir kısmını ayırmak ve vatanın bütünlüğünü yoketmektir... Ebedi Türk vatanının doğu vilayetlerinde en son ayaklanmayı ateşleyen nedenler ve kaynaklar, Bosna-Hersek'te [...] ateşleyen şeylerle [...] veya Arnavutları Türkleri arkasından [...] vurmaya [...] sevkeden şeylerle aynıdır. Kürt ayaklanmasını çıkartanların sebep ve gayeleri, Suriye ve Filistin'dekilerle aynıdır... Bazılarınız bencillikle, diğerleriniz ecnebi propagandasının etkisiyle veya siyasi hırsla hareket ettiniz. Fakat hepiniz bir nokta üzerinde hemfikirdiniz: bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması. Yıkılan evlerin ve dökülen kanın hesabını darağacında ödeyeceksiniz.⁹³

Kemalist yetkililerin (Renda, Hamdi Bey ve diğerleri), Mehmet Bayrak tarafından kısmen basılan daha sonraki gizli raporları,⁹⁴ Şeyh Sait İsyanı'nın milliyetçi özelliklerinin

92 Bkz. M. Bayrak, *Kürtler*, *op. cit.*

93 *Ibid.* s. 363.

94 Bkz. *Ibid.* ve M. Bayrak, *Açık-Gizli, Resmi-Gayri-Resmi Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1994.

Kemalist iktidar tarafından son derece önemsendiğini açığa çıkarmıştır. Bu raporlarda ifade edilen ortak korku, Kürdistan'ın en sonunda kaybedilmesi idi. Bundan dolayı, Fırat nehrinin batı yakasının savunulması ve Türkleştirilmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin uzun dönemli stratejik amacı olarak belirlenmekteydi.⁹⁵

Ara dönemden 1925 ayaklanmasına: Osmanlı zımnî sözleşmesinin sonu

Fas kabileleri üzerine yazan Ernest Gellner, bir yerde, ilişkilerinin özelliğine bakarak, Berber kabilesine mensup birinin merkezi, bir Berber olarak değil, sadece bir kabile mensubu olarak tehdit edebileceğini ileri sürmüştür.⁹⁶ Bunun aksine, Kemalist iktidar Kürt aşiretlerini hem aşiret hem de Kürt vasıflarıyla ikili bir tehdit olarak algılamakta, dolayısıyla her iki kimliği de bastırmayı hedeflemekteydi. Bu bastırma, Şeyh Sait İsyam'ın sona ermesinden 1938'de Dersim ayaklanmasının sonuna kadar olan dönemde daha geniş tepkilere yol açtı.

Kemalistlerin Kürt bölgelerinde geçen olaylara bakış açısı, 1925 isyanına katılan çok sayıdaki aşiret liderini ve şeyhi harekete geçiren saiklerle tamamen örtüşmemektedir. Şüphesiz, Azadî Cemiyeti'nin çekirdeğini oluşturan Kürt subaylarının amacı bağımsız bir Kürt devleti kurmaktı ve hilafetin kaldırılmasından sonra, belki Şeyh Sait de aynı amacı güttü ve bir Müslüman-Kürt devletinin kurulmasını hedefledi. Fakat, isyana katılanların çoğu için 1925 ayaklanması geleneksel bir Kürt ayaklanmasıydı ve Osmanlı İmparatorluğu zamanında ortaya çıkan pek çok ayaklanmadan

95 Khoybun, *Les massacres des kurdes en Turquie*, Kahire: Khoybun 1928; M. Bayrak, *op. cit.*

96 E. Gellner, "Introduction", E. Gellner ve C. Micaud, *Arabs ad Berbers. From Tribe to Nation in North Africa* içinde, Londra: G. Duckworth 1972, s. 13.

esas olarak farklı değildi.⁹⁷ Diğer bir deyişle, ayaklanma, her ne kadar milliyetçi talepleri ve amaçları açık bir şekilde ortaya koyduysa da, Şerif Mardin'in Osmanlı "zımnî sözleşmesi" diye tanımladığı çerçevede gerçekleşti.⁹⁸

Bu sözleşme, kuşkusuz, devlete karşı şiddete başvurulmasını meşru saymıyordu. Böyle bir hareket ortaya çıktığı zaman şiddetle bastırılırdı. Fakat, farklı Avrupa devlet geleneklerinde olduğu gibi,⁹⁹ Osmanlı devlet geleneği de, ayaklanmayı veya en azından direnişi, kendisine bağlı periferi gruplarının devlet içinde statülerini iyileştirmeye yönelik olarak giriştikleri bir pazarlık ve müzakere kanalı olarak görüyordu. Kürt tarihinde –Şerefnâme'ye kadar giden¹⁰⁰ ve tüm 19. yüzyılı kaplayan–¹⁰¹ birçok örnek, zımnî sözleşmenin, periferi ile merkez arasında yeni güç ilişkilerinin müzakere edildiği, mücadele ve tahakküme dayalı karışık bir oyun olduğunu göstermektedir. Ayaklanma, itaat ve meşruiyet ile haklara ilişkin yazılı olmayan sözleşmenin yenilenmesini sağlayan araçtı.

97 Bu ayaklanmalar için bkz. C. Celil, *Jiyana Rewşenbiri*, *op. cit.*; C. Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler* (çev. M. Demir) Ankara: Öz-Ge Yayınları 1992.

98 Bkz. Ş. Mardin, *op. cit.*

99 Bkz. P. Blicke, *Resistance, Representation and Community*, Londra: European Science Foundation; Oxford: Clarendon Press 1997.

100 1597'de, Bitlis emiri Şeref Han tarafından yazılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde Kürt tarihi için örnek teşkil edecek sınırlı kaynaklardan biri. Türkçe çevirisi için bkz. M. Emin Bozarslan: *Şeref Han, Şerefnâme*, İstanbul: Deng Yayınları 1999.

101 Bu kendine özgü, baskıya dayalı, ama "tahakküm eden" ile "tahakküm edilen" arasındaki bir ölçüde ayrıcalıklı ilişkiler için bkz. B. Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: TKAİ 1987; R. Alakom, *op. cit.*; J. Blau, "Mémoires de l'émir Kamuran Bedir-Khan", *Études kurdes*, no. 1, 73-90; N. Sevgen tarafından yayınlanan belgeler, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri –Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi–*, Ankara: TKAİ, 1982 ve Malmîsanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, Spanga, 1994.

1925 ayaklanmasının arkasında olan Azadî Cemiyeti net bir milliyetçi programa sahip olsa bile, ayaklanmaya katılan Kürt liderlerinin çoğu için amaç, yine de, devletle yeni bir zımnî sözleşmeye varmaktır. Hatta, ayaklanmanın dinî boyutu da, bu amaç doğrultusunda açıklanabilir. Ulus-devletin, yani Türk devletinin reddi, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok-etnili ve çoğulcu dinsel hukukuyla ve mirasıyla garanti altına alınmış toplumsal sözleşmenin bir parçasıydı.

Oysa, 1925 Kürt ayaklanmasına yeni Türk devletinin tepkisi, Osmanlı dönemindeki klasik davranış tarzına uymadı. Gerçekte Mustafa Kemal, Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasını, toplumsal veya etnik huzursuzluğun bastırılması olarak değil, "Türklerin bir mefkûre için ilk savaşı" olarak tanımladı.¹⁰² İsyanı ezmek için kullanılan geniş baskı aygıtı (sıkıyönetim ilanı, umumî bir müfettişliğin kurulması, katliamlar, Kürt dili ve kültürü gibi sembolik kaynakların yasaklanması, sadece ayaklanma liderlerini değil, fakat Kürtlerin tamamını bir bütün olarak aşağılayan karikatürler),¹⁰³ artık devlet ile Kürtler arasındaki tahakküm ilişkilerinin, Kürtlüğün sistemli imhasını, marjinalizasyonunu ve aşağılanmasını içereceğini açıkça gösteriyordu. Ülkede heterojenliğin başlıca unsuru olan Kürtlük, yeni cumhuriyette yok edilecek asıl hedef ilan edildi. Bundan dolayı, 1925'teki ilk asi Kürt gruplarının diğerleri tarafından örnek alınmalarını gözlemlemek şaşırtıcı değildir; çünkü, 1925'ten sonra alınan önlemler, "tarafsız" veya daha önce devlet taraftarı olan aşiretleri, sistemli bir şekilde, devlete

102 M. Kemal, aktaran T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul: 1952, s. 169. Askerî bir rapor, daha sonra, Dersim ayaklanmasının bastırılmasını (1936-1938) "dahili istiklal savaşı" olarak tanımladı. Aktaran F. Bulut, *Belgelerle Dersim Raporları*, İstanbul: 1991, s. 233.

103 Örnekler için bkz. M. van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, Londra ve New Jersey: Zed Books, 1992.

karşı ayaklanmaya sevk etti¹⁰⁴ ve ancak 1938'de sona eren bir ayaklanma dizisine yol açtı.¹⁰⁵

Kürt muhalefedinin iki modelinin buluşması

Musul vilayetinin İngilizlere bırakılması, saltanat ve hilafetin kaldırılması, Türk milliyetçiliğinin kurumsallaşması, Ermeni katliamlarının kolektif hafızadaki yeri ve Kemalist iktidar tarafından alınan baskıcı önlemler... Bütün bu etkenler, modern Türkiye'de, devlete karşı Kürt muhalefedinin iki farklı türünün birleşmesini açıklamaktadır.

Türkiye'de ve aynı zamanda Irak ve İran'da, 20. yüzyılın ilk yıllarında Kürt tarihine özelliğini veren ilk direniş örneği, az çok örgütlenmiş Kürt milliyetçiliğinden etkilendi. Bu milliyetçiliğin ileri gelenleri, aslında, Jakoben, pozitivist ve sosyal Darwinist bir entelektüel geçmişe sahipti. *Jîn* gazetesinin (1919) açıkça gösterdiği gibi, *mütegallibiye* diye tanımladıkları aşiretle ilgili ve dinsel olan her şeye karşıydılar.¹⁰⁶ İttihatçı ve Kemalist elitle, aynı okullarda ve sınıflarda edindikleri aynı dünya görüşünü paylaşıyorlardı. Kürt muhalefedinin bu ilk örneği, devlete *devlet* olduğu için değil, fakat, Kürt değil, *Türk* devleti olduğu için karşı çıkıyordu.

104 Bkz. Haco örneği, M. van Bruinessen, *Agha, Sheikh and the State*, *op. cit.*, s. 83 ve 103 ve Bro Heski Tello örneği, I. Nuri Pacha, *La révolte de l'Aghridagh "Ararat"*, *op. cit.*, s. 74.

105 Kemalist rejimin bir Türk muhalifi olan Rıza Nur, Ağrı ayaklanmasını (1930) aşağıdaki sözlerle değerlendirmektedir: "Bu isyan Şeyh Sait vak'asında yapılan kanlı te'dibin meyvesidir. [O zamana kadar] bu davayı yalnız Bedirhan ailesi yapardı. Kürt halk kitlesi Kürdistan davası bilmezdi. [Fakat şimdi] Kürdistan'ın istiklâli fikri umumileşti ve bütün Kürtlere yayıldı. Kürdistan [yeni] bir Makedonya oldu." R. Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul: Sebül Yayınları, cilt 4, 1968, s. 1604.

106 H. Bozarslan, "Quelques remarques sur le discours historiographique kurde en Turquie" H. L. Kieser, S. Naef, C. Windler, *Konstruktion nationaler Identität und der Umgang mit Geschichte* içinde, *Asien, Afrika, Lateinamerika Wissenschaftliche Zeitschrift* özel sayısı, c. 29, 2001, s. 47-71.

Muhalefetin ikinci örneği, tam aksine, devlete *Türk* devleti olduğu için değil, fakat, sadece *devlet* olduğu için karşı çıkıyordu. Bu devlet, bütün devletlerin yaptığı gibi, sadece vergi toplayan ve asker alan bir devlet değildi; aynı zamanda, hem Türk-Kürt kardeşliği hem de İslâm ve hilafeti korumaya hususlarında sözlerini tutmayan, ihanet eden bir devletti. Ayrıca Türkiye’de devlet, Kürt ayaklanmalarının patlak verdiği diğer iki ÷lke, Irak ve İran’dan daha çok, Kürt toplumsal düzenini –aşiretleri ve tarikatleri– hedef aldı ve halkı tahakküm yoluyla “medenîleştirmeyi” amaç edindi. Son olarak, daha önceki İran-Osmanlı sınırının aksine, yeni Türk devletinin sınırları geçişken değildi; grup mensuplarını farklı devletler arasına bölen engellere dönüşmüşlerdi.

Aslında, özellikle 1925 ayaklanmasının başarısızlığından sonra devlete karşı muhalefete katılan bazı aşiret liderlerinin ve şeyhlerin (örneğin Jirki, Heverkan ve Oramar aşiretleri) milliyetçi saikleri önceleri çok zayıftı. Osmanlı tipi bir devletin idaresi altında, direnişe veya muhalefete geçmeksiz pekâlâ yaşayabilirlerdi.¹⁰⁷ Oysa, Ankara’nın kendilerine karşı aldığı tedbirler, onlara ayaklanma dışında bir seçenek bırakmadı. Muhalefete geçiş sürecinde, milliyetçiliğe, modern olmayan, “geleneksel” bir yol da açıldılar. Daha önce entelijensiyayla sınırlı Kürt milliyetçiliği, onlara hem mücadelelerinin meşruiyet aracını hem de yeni konumlarını açıklayabilecek evrensel bir söylem sağladı. Milliyetçilik, böylece, geleneksel Kürt eşrafına, Osmanlı zımnî sözleşmesinin sona ermesinin anlamını anlamaya ve anlatmaya imkân sağlayan açıklayıcı bir kod oldu. Bu döneme ait günümüze kadar ulaşan belgeler, onların, bu yeni açıklayıcı kod doğrultusunda, iletişim kurma yeteneğini göstermektedir.

107 Bkz. Kinyas Kartal’ın hatıraları, *Erivan’dan Van’a Hatıralarım*, Ankara, 1987.

Devlete karşı muhalefetin bu ikinci türü, Kürt direnişini büyük ölçüde güçlendirdi. Milliyetçi hareketlerin, sadece insan kaynaklarının değil, fakat, muhtemelen, finansal kaynaklarının da çoğu, aşiretler ve tarikatler tarafından sağlandı. Fakat öte yandan, 1925 ayaklanmasıyla birlikte, Kürt muhalefeti, hemen hemen bütünüyle kırsallaşmıştı. Bu kırsallaşma, milliyetçi Kürt seçkinlerini paradoksal bir duruma soktu. Zira, o zamana kadarki özgün yapısı dikkate alındığında, milliyetçi elit dikkate değer bulmadığı kırsal güçleri değil, kentli nüfusu seferber etmeyi amaçlamıştı. Fakat bu elit, Kürt toplumunda “orta sınıfın yokluğundan” da haberdardı.¹⁰⁸ Kent merkezlerinin 1960'lara kadar devam eden sessizliği, milliyetçi elite, mücadelede kırsal dünyanın katılımını kabul etmek dışında bir seçenek bırakmadı.¹⁰⁹

Sonuç

Türk devletine karşı milliyetçi muhalefet ile Türkiye’de devletin merkezîyetçiliğine karşı olan sosyal muhalefetin birleşmesi, en azından kısmen Osmanlı zımnî sözleşmesinin sona erişiyile açıklanabilir. Sözleşmenin temel fikri, Kürtler arasında artık taraftar bulmuyordu. Milliyetçi Kürt entelektüelleri için bunun bir anlamı kalmamıştı; zira, onlar için, *kendi* ulus-devletlerini inşa etmek, bir ulus olarak varlıklarını sürdürmenin ve bu suretle, medeniyete ve evrenselliğe girmenin önkoşuluydu. Bunlar, Türk tahakkümünün her türünü kesin olarak reddetmekteydiler. Sözleşme geleneksel elit için de anlamını yitirmişti, çünkü, devlet onu sadece dikkate almamakla kalmamıştı; aynı zamanda,

108 N. Dersimi, *Dersim ve Kürt Mücadelesine Dair hatıratım*, op. cit., s. 40.

109 Bkz. H. Bozarslan, “Kurds: States, Marginality and Security”, S. Nolutshungu (der.) *Margin of Insecurity: The International Security of Minorities* içinde, Univ. of Rochester Press, 1996, s. 99-130.

icraatıyla, yeni koşullarda zımnî sözleşmenin tekrar müzakere edilmesine olanak tanımamaktaydı. Milliyetçi Kürt entelektüellerinin Türk devletiyle ilişkisi bağlamında böyle bir yorum, geleneksel Kürt seçkinlerinin de büyük oranda katıldığı Ermeni katliamlarını retrospektif bir şekilde yeniden yorumlamayı da mümkün kılabilir. Çünkü Osmanlı zımnî sözleşmesinin sona ermesi, etnik ve mezhepsel farklılıkların devlet tarafından bastırılmasını da beraberinde getirdi. Daha önceki zımnî sözleşmenin yerini alan yeni anlamlar kodu ancak, Kemalist cumhuriyet kurulduktan sonra oluştu. Bu yeni kod kırsal direnişin seferber olması ve devamında, modern Türkiye’de devlete karşı silahlı Kürt muhalefetin büyük ölçekte oluşmasında etkili bir çerçeve işlevi gördü.¹¹⁰

110 Türk dışında herhangi bir kimlik oluşumunu kriminalize eden Türk devletinin otoriter ve milliyetçi özelliğiyle birlikte kırsal güçlerin bu ezici ağırlığı, Kürt milliyetçiliğinin daha sonraki aşamalarında gözlemlediğimiz “akim kalmış modernliği” için önemli bir etken olmuştur. Bkz. A. Vali, “The Fragmentation of Identity and Politics in Kurdish Nationalism”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, vol. XVIII, no. 2, 1998, s. 82-95 ve P. White, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers? The Kurdish National Movement in Turkey*, Londra: Zed Press 2000.

1915-1916 ERMENİ SOYKIRIMI SIRASINDA ERMENİ MÜLKLERİ, OSMANLI HUKUKU VE MİLLİYET POLİTİKALARI

HILMAR KAISER

Ermeni Soykırımı'nın üzerinden seksen yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen tarihçiler, hâlâ kıyımın boyutlarını belgelerle ortaya koymaya ve daha iyi kavramaya çalışıyorlar. Konuyla ilgili mevcut literatür, tamamen inkârâ yönelik çalışmalardan¹ hatıralar ve akademik analizler dahil bir dizi kitaba kadar çeşitlilik göstermektedir.² Inkâr-cı yaklaşımın başta gelen iddiası, Ermeni tehcirinin Osmanlı hukuku sınırları içerisinde alınmış idarî bir önlem olduğudur. Ayrıca, Osmanlı hükümetinin can ve mülk kayıplarını önlemek için tedbirler aldığı ileri sürülmektedir.

-
- 1 Inkârıcı yaklaşımın kökenleri şu çalışmalarda incelenmiştir: Hilmar Kaiser, "Dall'impero alla repubblica: le continuità del negazionismo turco," *Storia, verità, giustizia. I crimini del XX secolo*, der. Marcello Flores, (Milano: Bruno Mondadori, 2001), s. 89-113 ve Idem, "Le génocide arménien: négation 'à l'allemande'," *L'actualité du Génocide des Arméniens. Actes du colloque organisé par le Comité de Défense de la Cause Arménienne*, (Paris: Edipol, 1999), s. 75-91.
 - 2 Kişisel tecrübelerle dayanan mükemmel bir anlatı için bkz. John Minassian, *Many Hills Yet to Climb. Memoirs of an Armenian Deportee*, (Santa Barbara: Jim Cook Publisher, 1986). Hayatta kalanlarla yapılan mülakatlara dayanan bir analiz için bkz. Donald E. Miller ve Lorna Toryan Miller, *An Oral History of the Armenian Genocide*, (Berkeley: California University Press, 1993).

Bu tezi desteklemek için bazı yazarlar bir dizi muvakkat kanun, nizamname ve hükümet emrini kanıt olarak göstermektedir.³

İnkâra çalışan yazarların ikinci temel iddiası, “provokasyon tezi” olarak bilinen iddiadır.⁴ Bu tezi Alman diplomatları Mayıs 1915’te geliştirmişti. İddialarına göre, Osmanlı’nın savaş gücünü tehdit eden ihtilalci bir Ermeni hareketine karşı Osmanlı yönetimi, meşru bir nefsi müdafaa yapıyordu. Ermenilere mezalimi önemsiz gösteren Alman diplomatlarının tezi, masum Ermenilere karşı şiddete başvurulmuşsa da, bunların az sayıda, münferit olay olduğu ve Osmanlı yetkililerinin suçluları cezalandırdığı yolundaydı. Üstelik, bu tür olaylar, Ermenilerin daha önce yaptıkları göz önüne alındığında anlaşılır nitelikteydi ve şaşırtıcı sayılmazdı. Kısaca, ellerinde tersini gösteren çok sayıda kanıt olmasına rağmen, Alman diplomatlar kurbanları suçladılar. Tehcirin meşrulaştırılmasına ilişkin bu gerekçe, küçük de-

3 Örneğin bkz. Türk devlet arşivleri genel müdürünün ifadesi: “Doğu Anadolu’da Ermeni devleti kurma hayaliyle birtakım fesat dernekleri ve partiler kurarak çeşitli vesilelerle olaylar çıkartıp Türk nüfusu katleden Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin cephede bulunmasından yararlanarak düşmanla işbirliği yapmışlar, devlete ihanet etmişler ve savunmasız Türklere her türlü saldırıyı reva görmüşlerdir. Bunun neticesi olarak da, Osmanlı Devleti’ni tehcir kararı almaya adeta mecbur etmişlerdir. Tehcire tâbi tutulan Ermeniler, bilinmelidir ki, devlet aleyhinde faaliyette bulunan Ermenilerdir. Devlete sadakatle bağlı olan Ermeniler ise, hiçbir surette tehcire tâbi tutulmamışlardır.

Tehcire tâbi tutulan Ermenilerin yollarda her türlü ihtiyaçları, emniyetleri ve iskânları sağlanmış[tır].” İsmet Binark, “Önsöz”, Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1994), s. xxi. Yeni çıkan bir yayında, bir yazar katliamlar yüzünden Ermeni kayıplarını 9-10.000 olarak gösterirken, 25-30.000’inin hastalıklardan dolayı öldüğünü yazmaktadır. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), s. 77.

4 Provokasyon tezinin bir değerlendirmesi için bkz. Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Leo Kuper’in önsözü, (Chicago: Chicago University Press, 1992), s. 49, 51, 64, 154, 169-179.

gişikliklerle, günümüzde inkâra dayalı yayınların temelini oluşturmaktadır.⁵

Sözde 'terk edilmiş' Ermeni mülkleri meselesi, bugün Türk hükümeti için bir sorun oluşturmaktadır, çünkü kurbanların torunları bu mülkler üzerindeki haklarında ısrar etmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, hayatta kalan Ermeniler bu meselenin takipçisi oldular.⁶ Hatta bazıları, bu mülklerin müsadereesine ilişkin resmî Osmanlı belgeleri almışlardı.⁷ Bununla birlikte, bugüne kadar nispeten az sayıda çalışma bu meseleye değinmiştir.⁸

Bu makale, tehcir ve müsaderelele ilgili yasal çerçeveyi ve uygulamayı inceleyecektir. Osmanlı Dahiliye Nazırı Talât ve yardımcıları tarafından verilen emirlerin, çıkarılan muvakkat kanunlardan daha fazla ağırlığı olduğu gösterilecektir. Diğer bir deyişle, bu kanunlar ve Osmanlı hükümetinin politikalarının hukukîliği bir kurgudan öte bir anlam taşımamaktadır. 'Provokasyon tezinin' aksine, Ermeni Soykırımı'nın imparatorluğun Türk olmayan topluluklarının imha edilmesine yönelik hükümet politikasının bir parçası olduğu ileri sürülecektir. Önemli bir nokta, Osmanlı hükümetinin bu politikayı Birinci Dünya Savaşı'ndan ve Ermeni Soykırımı'ndan çok ön-

5 Iddianın tamamı için bkz. Kaiser, *Le génocide arménien*.

6 *Confiscation des biens des réfugiés arméniens par le gouvernement turc. Consultation de M. M. Gilbert Gidel, Albert de Lapradelle, Louis Le Fur et André Mandelstam*, (Paris: Imprimerie Masis, 1929).

7 Aris Kalfaian Chomaklou. *The History of an Armenian Village*, çev. Krikor Asadoruian, der. ve önsöz ve sonsöz ekleyip yayına hazırlayan Michael Ekizian, (New York: NY, Chomaklou Compatriotic Society, 1982), s. 148-175.

8 Örneğin bkz. Kévork K. Baghdjian, *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens dit 'abandonnés.'* Yves TERNON'un önsözüyle, (Montreal: 1987); Dickran Kouymjian, "La confiscation des biens et la destruction des monuments historiques comme manifestations du processus génocidaire", *L'actualité du génocide* içinde, s. 219-230; Stepan Astourian, "Genocidal Process, Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", Richard G. Hovannisian, (der.), *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics* (New York, NY, St. Martin's Press, 1992), s. 71-72.

ce benimsemiş olduğudur.⁹ Şu var ki, soykırım sırasında görülen zorunlu müsadere politikası, Osmanlı hükümetinin amaç ve stratejilerinin içyüzünü daha da aydınlatmaktadır.

Osmanlı Hükümetinin gayri Müslim topluluklara karşı örtülü operasyonları, 1914

1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşları, Osmanlı İmparatorluğu açısından hemen hemen bütün Avrupa topraklarının kaybıyla sonuçlandı. Boğazlar'ın Avrupa yakasında nispeten küçük bir bölge Osmanlı egemenliğinde kaldı. İktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (bundan sonra İT) göre, barış sağlanmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin geleceği güvence altına alınmış değildi. Cemiyet, imparatorluğun sınırlara yakın bölgelerinde Türk ve Müslüman olmayan toplulukların varlığını tehlikeli görüyordu, çünkü bu topluluklar, Osmanlı topraklarının daha fazla bölünmesi için bahane olarak kullanılabilirdi. Bundan dolayı, yabancı devletlerin tecavüzde bulunmasını engellemek ve Türk olmayan grupların bağımsızlık hareketlerinin sosyal temellerini zayıflatmak için, İT, itimat etmediği toplulukları zayıflatmak ve imha etmek üzere gizli bir kampanyaya girişti.

Balkan Savaşları sırasında, 1913 yılında, Osmanlı ordusu Doğu Trakya'daki gayri Müslim birçok Osmanlı köyünü yok etmişti. Böylece bu stratejik bölgede gayri Müslim nüfusun ağırlığını azaltmıştı.¹⁰ 1914 yazında da zorunlu iskân politikası yeni bir ivme kazandı. Bu sefer ana hedefler, Ege kıyılarındaki

9 Fikret Adanır ve Hilmar Kaiser, "Migration, Deportation and Nation-Building: the Case of the Ottoman Empire", René Leboutte (der.), *Migrations and Migrants in Historical Perspective. Permanencies and Innovations* içinde, (Brüksel: Peter Lang, 2000), s. 273-292.

10 *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, (Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1914), s. 129-130, 437-449.

Rum köyleri ve çiftlikleriydi. Rum mallarına ve işletmelerine karşı genel bir boykot görünümü altında, yerel İT önde gelenleri ve Osmanlı resmî görevlileri çeteler kurdular, Rum köylülerinin ve arazi sahiplerinin evlerini yakmaya ve onları öldürmeye başladılar. İT bu saldırıları gizlilik içinde örgütledi ve hükümetin yasal çerçeveden ayrılmadığı görünümü vermeye çalıştı. Bu, diplomatik arenada olumsuz tepkilerden kurtulmak açısından önemliydi. Osmanlı yetkililerinin malum olan failleri cezasız bırakması ve faaliyetlerine devam etmelerine göz yumması nedeniyle, Osmanlı vatandaşı olan birçok Rum evini terk etmek ve Yunan adalarına sığınmak zorunda kaldı. Kısaca İT, bölgedeki Rum topluluğuna ağır bir darbe indirdi, bu nüfusun iyiden iyiye azalmasına neden oldu.¹¹

1914 yılının sonbaharında, İT politikası gizli operasyondan açık baskıya dönüştü. Birinci Dünya Savaşı'nın başlama-

11 Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, Tarabya, 25 Haziran 1914 A 12811 Auswärtiges Amt, Berlin – Politisches Archiv (bundan sonra AA-PA), Türkiye 168/11 No. 175; Humbert'ten Wangenheim'a İzmir 25 Haziran 1914 J. No. 2795 Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e ilişik nüsha, Tarabya, 6 Haziran 1914 A 13109 AA-PA Türkiye 168/11 No. 179; Schönberg'den Mutius'a, Tarabya, 9 Temmuz 1914 Mutius'tan Bethmann Hollweg'e ilişik, Tarabya, Temmuz 1914 A 13846 AA-PA Türkiye 168/11 No. 187. Saldırıların örgütleyicilerinden biri, İT İzmir kâtib-i mesulü Celâl'di [Bayar]. Bu iş için cemiyetin kâtib-i umumisi Midhat Şükrü [Bleda] tarafından seçilmişti. İT umumî merkezinin Celâl Bey'i onaylamasından sonra mektup, hemen İstanbul'dan İzmir'e gönderildi. Yıllar sonra Bayar, yapılan eylemlerden ötürü yaklaşık 130.000 Rum'un yer değiştirdiğini söyler. İşinin daha sonra tamamlandığını ve 1923'ten sonra Yunanistan ile Türkiye arasında yapılan nüfus mübadelesiyle uluslararası camia tarafından onaylandığını alaycı bir şekilde ekler. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5 (İstanbul: Baha Matbaası, 1967), s. 1568-1569; Midhat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), s. 55. Rum karşıtı kampanyanın başta gelen diğer bir örgütleyicisi, İT'nin kurucu üyelerinden biri ve o zaman Karesi valisi olan Mehmed Reşit Bey'di. Anılarında, görevini, İzmir bölgesinde şiddet kullanımına izin vermeden başarıyla yerine getirmesinden ötürü övünür. Mehmed Reşit Şahingiray, *Hayatı ve Hâtıraları*, yay. haz. Nejdî Bilgi (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), s. 112-113. Daha sonra Reşit Diyarbakir vilayetinde Ermenilerin imhasını örgütlemekten ötürü kötü bir üne sahip olacaktır ve "kasap" lakabını alacaktır; Waldburg'dan Hertling'e, Pera, 5 Ağustos 1918 A 38036 AA-PA Ruşland 97a/24a No. 223.

sı ve Alman-Osmanlı ittifakının kurulması, yeni bir durum ortaya çıkarmıştı. Artık Osmanlı hükümeti, topraklarındaki yabancı vatandaşlar üzerindeki yetkisini kısıtlayan uluslararası antlaşmaları tek yanlı olarak feshetme gücünü kendinde görüyordu. Kısa bir süre sonra IT, Filistin'deki Siyonist kolonileri ve Rus Yahudi göçmenlerini hedef aldı. Hükümetin operasyondan sorumlu kıldığı kişi, yüksek rütbeli bir polis ve istihbarat memuruydu. Bu operasyon 17 Aralık 1914'de, Yahudilerin tutuklanması ve Yafa'dan sürülmesiyle zirve noktasına ulaştı. Fakat bu sırada, Alman büyükelçisi Hans von Wangenheim ve ABD'li meslektaşları Henry Morgenthau, Osmanlı Devleti'ne müdahale etti. Alman yönetimi müttefikinin bu eyleminin dünya kamuoyunda uyandırabileceği olumsuz tepkiden korktu. Diplomatik baskı amacına ulaştı ve başka tehcirler görülmedi. Ancak, taciz devam etti.¹²

Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesi

1914 sonlarında Harbiye Nazırı Enver Paşa kumandası altındaki Osmanlı Üçüncü Ordusu, doğu cephesinde Rus ordusuna saldırdı. Aşırı soğuk hava ve yoğun kar yağışı Osmanlı askerlerinin çoğunun ölümüne neden oldu. Muhtemelen askerlerin sadece yüzde on kadarı bu seferden sağ olarak kurtulmayı başardı. Bu ağır yenilginin ardından Osmanlı genelkurmayı, baharda bir Rus karşı saldırısı bekliyordu. Fakat, böyle bir saldırıya karşı kullanabileceği asker sayısı kısıtlıydı.¹³

12 Isaiah Friedman, *Germany, Turkey, and Zionism 1897-1918*, (Oxford: Oxford University Press, 1977), s. 197-199, 213, 242. Ruppin'den Lichtheim'a, Yafa, 28 Mart 1915 Actions-Comité to Members'a ilişik (nüsha), Berlin, 30 Nisan 1915, Central Zionist Archives, Kudüs, L 5, 52.

13 Sarıkamış Muharebesi'nin bir değerlendirmesi için bkz. W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields. A History of Wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, (Londra: Cambridge University Press, 1953), s. 240-292. Sefe-

İT'nin Osmanlı toprağının Rus işgaline uğrayacağı yönündeki korkusu, Ermeni Soykırımı'nın zamanlamasında ve uygulanmasında belirleyici bir faktör oldu.¹⁴ İmha, Rus sınırına yakın bölgelerde başladı. Burada tehcir uygulanmadı. Osmanlı ordusu ve Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri Ermenileri, köylerinde veya köylerinden kısa bir mesafe uzaklıkta katlettiler. Bu süreçte, kurbanların taşınır ve taşınmaz mülkleri ya çalındı, ya da tahrip edildi.¹⁵ Bu yüzden kurbanlara yönelik yağmadan Osmanlı yönetimi bir şey elde edemedi. Osmanlı yetkilileri tehcir edilen Ermenileri bir dizi şiddet hareketine maruz bıraktı. Uygun olduğu düşünülen kadın ve çocuklar sistemli bir asimilasyon programının hedefi oldular ve Müslüman hanelerinde kalmaya zorlandılar.¹⁶ Ötekiler son duraklarına, Deyrizor civarındaki çöl bölgelerine gönderildiler. Yol boyunca hâlâ sağ kalan erkek ve kadınların çoğunluğu, Osmanlı ordusu ve Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri tarafından katledildi. Başkaları, yerel yetkililerle yakın bir işbirliği içinde suçlarını icra eden Kürt aşiretleri mensuplarının kurbanları oldu. Pek çok kadın ve çocuk katledilmeden

re katılan birinin tanıklığına dayanan rapor şu kaynakta bulunmaktadır: Wangenheim'dan Bethmann Hollweg'e, Pera, 17 Nisan 1915 A 13937 AA-PA Weltkrieg 11d secr./no 241 ilişik 2 no.lu Paul Schwarz raporu, İstanbul, 15 Nisan 1915.

14 Soykırımın başlangıç safhası için bkz. Hilmar Kaiser, "Governing Myths Revisited", (yayınlanacak). Farklı bir yorum için bkz. Taner Akçam, "The Decision for a Genocide in the Light of Ottoman-Turkish Documents", İdem, *Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish-Armenian Dialogue*, (Toronto: Zoryan Institute, 2001), s. 43-73.

15 Teşkilat-ı Mahsusa için bkz. Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1997). Muş civarındaki katliamlar için bkz. Anahide Ter Minassian, "Un exemple, Mouch 1915", *L'actualité du génocide*, s. 231-252. Van bölgesi için bkz. Rafael De Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, (New York, NY: Scribner's Sons, 1926), s. 59-137.

16 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households As a Structural Component of the Armenian Genocide", Omer Bartov ve Phyllis Mack (der.), *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, (New-York-Oxford: Berghahn Books, 2001), s. 209-221.

önce tecavüze uğradı.¹⁷ Birçoğu da hastalanarak ve yol boyunca karşılaştıkları kötü koşulların etkisiyle öldü. Ölümden kurtulup da Fırat nehri kıyısındaki toplama kamplarına ulaşan ve 1916 yazına kadar hayatta kalanların neredeyse tamamı, Deyrizor Mutasarrıfı Zeki Bey'in talimatlarıyla gerçekleşen büyük bir katliam sonucunda yok edildi.¹⁸

Osmanlı Ermenilerinin tehciri bir düzen içinde gerçekleşti. Tehcir edilen ilk topluluklar, resmî olarak sözde 'iskân bölgesi' olarak tanımlanan bölgeye, Suriye Çölü'ne en uzak olanlardı. Yani Anadolu'nun kuzeyindeki Ermeni köyleri ve mahalleleri ilk sıradaydı. Çöle daha yakın bir konumda olan Urfa gibi bir yerde bulunan topluluğa sıra, nispeten daha geç bir zamanda, Ağustos ve Eylül 1915'te geldi. İki önemli istisna, Adana vilayeti ve komşu kazalarıyla, Rus cephesine yakın bölgelerdi. Adana bölgesinde tehcir erken başladı, çünkü Osmanlı yetkilileri buradaki yerel Ermeni topluluğunun önemli ikmal hatlarına bir tehdit teşkil ettiğini düşünmüşlerdi. Diğer bir neden, Osmanlı genelkurmayının düşman birliklerinin Adana kıyısına çıkartma yapmasından duydukları korku olabilir.¹⁹ 1915 Eylül'ünün baş-

17 Erzurum'dan tehcir edilen Ermenilerin yaşadıkları üzerine bir çalışma için bkz. Hilmar Kaiser, " 'A Scene from the Inferno.' The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, (der.) Hans-Lukas Kieser ve Dominik Schaller, (Zürich: Chronos, 2002), s. 129-186.

18 Suriye Çölü'ndeki toplama ve katliam kampları için bkz. Raymond Kévorkian, "Le sort des déportés dans les camps de concentration de Syrie et de Mésopotamie" *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 2 (1998), s. 7-61; Idem, "Témoignages sur les camps de concentration de Syrie et Mésopotamie", *ibid.*, s. 62-215; Idem, "Autres témoignages sur les déportations et les camps de concentration de Syrie et Mésopotamie (1915-1916)", *ibid.*, s. 219-244. Ayrıca bkz. Hilmar Kaiser (Luther ve Nancy Eskijian'la birlikte), *At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, (Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2001).

19 Zeytun ve Dört Yol'dan yapılan ilk tehcirler, genel tehcir kararından ve soykırım planının icrasından öncedir. Eberhard von Wolffskeel'den Sofie-Henriette von Wolffskeel'e, Bagtsche, 17 Nisan 1915, Eberhard Wolffskeel von Reichen-

langıcıyla birlikte, hemen hemen bütün Ermeni cemaatlerinin varlığı sona erdi. Talât'ın bir sorusuna cevaben, çeşitli yerel yöneticiler Ermenilerin tehcirinde kat ettikleri mesafeyle ilgili bilgi verdiler. Geride, çok az sayıda Ermeni kalmıştı.²⁰

Tehcir Kanunu

Osmanlı hükümeti imha programını gizli tutmaya çalışmasına rağmen, kısa bir zaman sonra, tehcir ve katliamlarla ilgili ayrıntılı bilgiler ortaya çıkmaya başladı. 24 Mayıs 1915'te İtilaf Devletleri, Ermenilere yapılan zulme iştirak eden vatandaşların ve memurların yaptıklarından ötürü şahsen sorumlu tutulacaklarını Osmanlı Devleti'ne bildirdiler.²¹ Bu deklarasyonun Osmanlı yönetimi üzerinde dolaysız bir etkisi oldu.²² 18 ve 23 Mayıs 1915 tarihlerinde bir dizi tehcir emri imzalamış olan Talât Paşa, yaptıklarını daha

berg, Zeitoun, Mousa Dag, Ourfa: *Letters on the Armenian Genocide*, der. ve sunan Hilmar Kaiser, (Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2000), s. 37-41. Adana bölgesi için bir tehcir emri şu kaynakta basılmıştır: Şinasi Orel ve Süreyya Yüca, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983).

20 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 92-99.

21 Arthur Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914-1918)*. *Recueil de documents* (Paris: 1983), s. 29 (Publications de la Sorbonne, Série Documents, 34).

22 Morgenthau Sadrazam Sait Halim Paşa'nın tepkisini hatırlamaktadır: "İngiliz, Fransız ve Rus hükümetleri adına tatsız bir görevim vardı. Bu devletlerin Osmanlı hükümetini yöneten kişileri Ermeni katliamlarından ötürü bizzat sorumlu tutacağına yönelik bir bildiriye ona gönderecektim. Tabii ki bu, İtilaf başarısı durumunda bu devletlerin sadrazama, Talât'a, Enver'e, Cemal'e ve yardımcılarına sıradan katil muamelesinde bulunmaları anlamına geliyordu. Mısır hanedanının mensubuyla bir şekilde utanç kaynağı olan bu mesajı tartışmak için odaya geldiğimde, orada, her zaman olduğu gibi gergin bir şekilde tespih çekerek oturuyordu ve pek de iyi bir halet-i ruhiye içinde değildi. Hemen telgraftan bahsetti; yüzü kızgın bir ifade aldı ve tüm Ermeni ırkına karşı uzunca bir tenkide girdi." Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, NY: Doubleday, Page & Comp., 1918), s. 359.

geniş bir yasal zemine oturtmayı uygun bulmuş olmalı ki,²³ İtilaf Devletlerinin deklarasyonundan sadece iki gün sonra, 26 Mayıs 1915'te, Osmanlı kabinesine bir tezkere gönderdi. Tezkere, Talât Paşa'nın daha önceki tehcir emirlerinin bir özeti idi: Üçüncü Ordu bölgesinde cephe hatlarına yakın olan Ermenilerle, Adana vilayeti ve Maraş sancağındaki Ermeniler tehcir edilecekti.²⁴

Fakat, İT liderleri bir kanun geçirmek için kabine kararını gerekli görmediler. 27 Mayıs 1915'te, hükümet tehcirle ilgili muvakkat bir kanun çıkardı. Kanun sadece dört maddeden ibaretti ve savaş sırasında yönetime ve yönetimin emirlerine karşı muhalefet ve mukavemet edenleri silah gücüyle hemen bastırmak için ordu, kolordu, fırka kumandanlarına, müstakil ordu birliklerine yetki ve sorumluluk veriyordu. Bundan başka, kumandanlar casusluğundan şüphelenilen herhangi bir köy veya kasaba halkını tehcir etme yetkisine sahipti. Kanun Ermenilerden bahsetmiyordu, ama onlara karşı kullanılmak için kaleme alındığı açıktı.²⁵

Osmanlı kabinesinin 30 Mayıs 1915 tarihli kararı

30 Mayıs 1915'te Osmanlı kabinesi, Talât Paşa'nın tezkeresiyle ilgili kararını verdi ve Talât'ın daha önce verdiği emirleri ve yeni tehcir kanununu onayladı. Karar, aynı zamanda, Osmanlı Dahiliye Nezareti'ne bağlı İskân-ı Aşâyir ve Muhâcirîn Müdiriyesi'nin (bundan sonra İAMM) tehci-

23 Bu emirler Yuca ve Orel, *Telegrams*, s. 117-119'da ve *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 32-34'de yayınlandı. İtilaf deklarasyonu ile Osmanlı muvakkat tehcir kanunu arasındaki bağa ilk defa Bayur işaret etmişti. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt 3, kısım 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957; 3. baskı 1991), s. 38-40.

24 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 37-38.

25 Metin için bkz. Yuca ve Orel, *Telegrams*, s. 116-117 ve İdem, *Ermenilerce*, s. 104.

ri düzenlemesini ve tehcir edilenlerin mülklerini emniyet altına almasını öngörüyordu. Ayrıca, kabine Müslüman muhacirlerin iskânı için Ermeni mülklerinin kullanılabilmesi doğrultusunda yetki verdi.²⁶ Ermeni mülklerinin tasfiyesi emrini vermekle Osmanlı hükümeti, tehcirin geçici bir önlem olmadığını kesin bir şekilde ortaya koymuş oldu. Boşaltılan köylere, kasabalara ve semtlere Müslüman muhacirlerin iskânı, Osmanlı hükümetinin imparatorluğun etnik haritasını ilelebet değiştirmeye kararlı olduğunu gösterdi.²⁷

Kabine kararının çıktığı gün, İAMM tehcirin icrasıyla ilgili ilk düzenlemeleri yayınladı. Talimatname, tehcire tâbi tutulanların belirlenmiş bölgelerde öngörülen iskânlarıyla ilgili ayrıntıları göstermektedir. Bu metnin ikinci maddesi ise

26 Karar metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 30-32. 31 Mayıs'ta karar resmî olarak Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezâretlerine iletilti. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990), s. 115-117. 1918 Osmanlı yenilgisinden sonra ve İstanbul'un İtilaf işgali altında olduğu sırada, Ermeni yazar Haigazn Kazarian İngiliz yetkilileri için çalıştı. Ermeni Soykırımı'yla ilgili resmî Osmanlı belgelerini kopyalayabildi. İleriki yıllarda, belgelerin bir kısmı Batı dillerinde yayımlandı. Kazarian'ın bulduğu belgelerden biri, bir kabine kararının kopyasıydı. Bu belge, onayı için Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gönderilmişti. Bkz. Haigazn K. Kazarian, "Unpublished Turkish Document No. 289 on the Deportations", *Armenian Review*, 34, 2 (1981), s. 195-198. Fakat belgenin gerçek numarası 289 değil 270'ti. Kazarian'ın nüshası kabinenin kararından farklıdır. İngilizce versiyonunda belge, iki ek giriş paragrafı içermektedir. Bu paragraflarda tehcirin siyasî önemi daha ayrıntılı değerlendirilmektedir. Ayrıca, tehcirin meseleyi kökten çözeceği ve tasfiye edeceği vurgulanmaktadır. Kazarian'ın nüshasını tartışırken Dadrian, Ermeni gazetesi 'Hairenik'te, 1964'te basılan Ermeni versiyonuna dayanmaktadır. Tezkerenin, 'kökten çözüm' kelimeleriyle soykırım kararını açıklayan 'çok gizli' bir belge olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide. Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, (New Brunswick, NJ-Londra: Transaction Publishers, 1999), s. 123-124, 130.

27 Adanır ve Kaiser, *Migration*. Ayrıca bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001). Dündar, iskân programıyla ilgili bolca malzeme sunmaktadır, ancak programın Ermeni Soykırımı'yla bağlantısını önemsememektedir.

tehcir edilen Ermenilerin tüm taşınabilir mallarını ve hayvanlarını yanlarında götürebileceklerini belirtmektedir.²⁸

10 Haziran 1915 Nizamnameleri

İAMM'nin 30 Mayıs 1915 tarihli talimatları kabine kararının tamamını kapsamadığı için, daha açık nizamnamelere gerek duyuldu. 6 Haziran 1915'te Erzurum'daki yerel yetkililer daha fazla talimat talep etmişlerdi. Tehcirin başlamasından beri, yerel bir komisyon Ermenilerin taşınır mallarını, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in izniyle idare ediyordu.²⁹ Bu talebe cevap olarak, Dahiliye Nezareti valiye, talimatların postalanmış olduğunu bildirdi.³⁰ 10 Haziran 1915'te ise Osmanlı hükümeti yerel yöneticilere, Ermeni mülkleri meselesini ayrıntılı bir şekilde ele alan başka nizamnameler gönderdi.³¹ Bunlar, Ermeni mülklerinin idaresi için özel komisyonlar kurulması koşulunu getiriyordu. Komisyon ku-

28 Metin için bkz. Süslü, *Ermeniler*, s. 113-115. Metnin faksimile bir kopyası ve Fransızca tercümesi için bkz. *Documents sur les Arméniens-ottomans*, Présidence du conseil, Direction générale de la presse et de l'information, t. y., belge No. 1916 (112), s. 90-93. Bu yayın, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*'nin 83. sayısında (1983) yer alan metnin Fransızca tercümesidir. İAMM ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 108-121; Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu*. Bildiriler. 16-20 Mayıs 1994 (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, t. y.), s. 70-81; ayrıca bkz. H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Mahkûs Talihi: Göç* (İstanbul: Kum Saati, 2001).

29 Ayrıntılar için bkz. Kaiser, *A Scene from the Inferno*, s. 152-156.

30 Nezâretten Erzurum vilayetine, 9 Haziran 1915, İAMM 200 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Evrakı, Dahiliye Şifre Kalemi (bundan sonra DH. ŞFR) 53/303; Yuca ve Oral, *Telegrams*, s. 119; İdem, *Ermenilerce*, s. 250. Ayrıca bkz. Kaiser, *A Scene from the Inferno*.

31 Metnin bir kopyası İngilizce tercümesiyle birlikte *Documents*, Başbakanlık, Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, t. y., s. 74-80'de bulunmaktadır. Bu metin, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*'nin 81. sayısında (1982) yer alan belgenin İngilizce tercümesidir.

rulmayan yerlerde mülkî idare nizamnameleri uygulayacaktı. Dahiliye Nezareti komisyonların faaliyetlerini yakından takip edecekti. Aralarında malî ve diğer idarî personelin bulunduğu komisyon üyeleri, nezaretin onayından geçecekti ve İAMM'den maaş alacaklardı. Bu üyeler, gözetimleri altında bulunan para ve mülklerden kişisel olarak sorumluydular. Komisyonların başkanları, merkezdeki yetkililer ile yerel yetkililer arasında irtibatı sağladılar. Faaliyetleri hakkında en az on beş günde bir rapor vermek zorunlulukları vardı. Komisyonlar, tabii ki, Ermeni mülklerini devralan muhacirlerin iskânını kolaylaştırmakla da yükümlüydüler.

Osmanlı hükümeti bütün Ermeni mülklerinin itinalı bir şekilde kaydının tutulması konusunda ısrarlıydı. Her komisyon Ermenilere ait binaları, içindekiler de dahil olmak üzere, mühürlemesi ve koruması için bir ya da birden daha fazla memur tayin etmek zorundaydı. Daha sonra, müsadere edilen taşınabilir mal, türünü, miktarını ve değerini gösterecek şekilde sınıflandırılacak ve kaydedilecekti. Bunların hepsi, önceki sahiplerinin adıyla kaydedilecekti. Sahibin bilinmediği durumlarda ise mal, bulunduğu yerdeki köyün adıyla kaydedildi. Kaydedilen mallar büyük evler, kilise ve okul gibi yerler merkezî depolarda muhafaza edilecekti. Sebzeler gibi bozulabilen gıda maddeleri ile çiftlik hayvanları, hemen açık artırmayla satılacaktı. Açık artırmadan sonra elde edilen gelirler, satılan malın eski sahibi ya da köy adına kaydedilecekti. Hem Emval-ı Metruke Komisyonları hem de yerel yetkililer, bu kayıtların bir nüshasını muhafaza etmek zorundaydı. Kiliselerde bulunan dinsel eşyalar ise satıştan ve açık artırmadan muafı ve tehcir edilenlerin yeni iskân yerlerine gönderilecekti.

Tarlalardaki ürünler de açık artırmada satıldı. Elde edilen gelirler, eski sahibin adına kaydedilmek ve maliyeye aktarılacak zorundaydı. Açık artırmayla satışın gerçekleşmemesi

durumunda ürünün satışı, parayla ödeme karşılığında ürünün değerinin altında satılabilirdi. Yine, açık artırma kayıtlarının iki nüshası, yerel yetkililer ve idarî komisyon tarafından muhafaza edilecekti.

Tarla ve ev gibi taşınamaz mülkler ise köy ve mahalleye göre kaydedilecekti. Daha sonra, sayım sonuçları bir idarî komisyona iletilmek zorundaydı. Hükümet, tehcir başladıktan sonra tehcir edilenlerin verdiği hiçbir vekâletnameyi kabul etmedi. Fakat, bu mülkler hemen açık artırmaya çıkarılmadı; ihtiyaçlarına ve meslekî becerilerine göre muhacirlere dağıtıldı. Yeni sahipler, evlerin, meyva ve diğer ağaçların bakımından sorumluydular.³² Ticarî ürün veren bağ, meyva bahçesi, zeytinlik ve bunlara benzer mülkler için yeni sahibin ödeme yapması gerekiyordu. Ayrıca, muhacirler yeni iskân yerlerine hükümet emriyle gelmiş olduklarını kanıtlamak zorundaydılar. Son olarak, muhacirlerin aldıkları bütün mülkler, iskân tarihi ve yeri ve muhacirlerin geldikleri yerle birlikte ayrıntılı bir şekilde kaydedildi.

Muhacirlerin yerleşmediği boş kalan köylere ise aynı şekilde göçerler yerleştirilecekti. Kent kökenli muhacirler ticarî faaliyetlerini sürdürmeleri için Ermeni kasaba ve mahallelerine gönderildi. Bunlara, mümkün olduğu oranda tarıma elverişli arazi de verildi.

Muhacirlerin iskânında kullanılmayan binalar, işletmeler, çiftlikler ve bahçeler ilgililer için açık artırmaya çıkarılabilecekti. Daha önce olduğu gibi, tüm satışlar ve iktisaplar dikkatli bir şekilde kaydedilmek zorundaydı. Satılamayan

32 Osmanlı hukukunda ağaçlar özel mülkiyetti. Ağaçların ekilmiş olduğu toprak üzerinde de hak iddiası anlamına gelmekteydi. Colin Imber, "The Status of Orchards and Fruit Trees in Ottoman Law", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), s. 763-774. Ayrıca bkz. Stanley Fisher, *Ottoman Land Laws. Containing the Ottoman Land Code and Other Legislation Affecting Land With Notes and an Appendix of Cyprus Laws and Rules Relating to Land*, (Londra: Oxford UP, 1919).

emlak ve tarım arazileri iki yıla kadar kiraya verilebilirdi. Satılan ve kiralanan mülkler, yeni kiracının veya sahibin adına kaydedilmek zorundaydı. Bunlardan elde edilen gelir, daha sonra asıl sahibine bu parayı iletecek olan maliye dairelerine transfer edildi.

Nizamnameler muhacirlerin iskânıyla ilgili ayrıntılı maddeler içerirken, alacaklıların yararına olan ifadeler açık değildi. İzleyen aylarda, çok sayıda yabancı şirket ve banka, borçlularının ortadan kaybolduğunu ve yatırımlarının fiilen boşa gittiğini fark etti. Giderek artan zararlar yüzünden, Alman şirketleri İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne şikâyet dilekçeleri yazdılar. 8 Ağustos 1915'te, yapılan gayri resmî açıklamaların sonuç vermemesi üzerine, elçiliğin hukuk müşaviri Dr. Theodor Weber Talât'la görüştü. Weber Talât'ı, Alman kayıpları karşısında önlemler alınması için uyardı. Talât, kayıpları tartışma konusu yapmadı. Fakat, "Türk un-suru"nun güçlendirebilmesi gibi büyük bir amacın başarılabilmesi uğruna, bu tür kayıpların sineye çekilmek durumunda olduğunu savundu. Bu gizli görüşmede Talât, kanun dışı herhangi bir Ermeni faaliyetinden veya yakın diğer tehlikeden bahsetmedi. Nâzır, tasfiye komisyonlarının alacaklıların menfaatini dikkate alacağını ekledi. Dahası, Osmanlı yönetimi nihaî kayıplar için tazminat teklif etmeye çalışacaktı. Buna karşın Weber, şimdiye kadar tasfiye işiyle ilgili yaşananların pek de umut verici olmadığını söyledi ve Alman elçiliğinin tüm kayıplardan Osmanlı yönetimini sorumlu tutacağını ekledi.³³

Osmanlı hükümetinin açıklaması, ne Alman büyükelçiliğini ne de özel şirketleri tatmin etti. Sonuçta, müteşebbisler elçiliğe yardım talebiyle dilekçe yazmaya devam ettiler. 13 Eylül 1915'te, Osmanlı hükümetinin Alman çıkarları husu-

33 Weber, İstanbul, 9 Ağustos 1915, J. No. Zu 6062 AA-PA Konstantinopel 96.

sundaki aldırılmaz tavrı karşısında öfke duyan elçi vekili Ernst von Hohenlohe-Langenburg, Bâbîâli'ye resmî bir muhtıra gönderdi.³⁴ Muhtıra, tasfiye komisyonlarının Adana, Bursa ve Trabzon vilayetlerindeki faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi veriyordu. Bu komisyonlar, Ermeni mülklerini gerçek değerinin çok altında bir miktarla tasfiye etmişlerdi, muhacirleri ve bazı vatandaşları kayırmışlardı. Sonuç olarak, satışlardan ve açık artırmadan elde edilen gelirler, önemli miktarda zarar eden alacaklıları tatmin etmek için yeterli değildi. Belli ki, Alman diplomatlar, tüm tasfiye kampanyasını başlatan gizli hükümet nizamnamelerinin bir kopyasını elde edememişlerdi.

Olayları değerlendiren Alman elçiliği, Alman ticarî çıkarlarının korunması için bir hükümet müdahalesi istedi. Dr. Weber'in beyanatını yineleyen elçilik, bir kez daha, bütün Alman kayıplarından Osmanlı hükümetini sorumlu tutacağını bildirdi. Elçilik, Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank'ın dilekçelerinin özetlerinden oluşan iki örnek de ekledi. Özellikle Orient Bank'ın dilekçesi Osmanlı görevlilerini paniğe sevk etmiş olmalı. Dilekçe, tasfiye komisyonlarının faaliyetlerinin hukuka aykırı olduğunu belirtiyordu, çünkü tehcir edilen kişilere ait mülkün mecburî satışını meşru kılan bir kanun yoktu. Ancak, bankanın iddiası en uygunsuz zamanda gelmişti, çünkü Ermenilerin çoğu yok edilmiş ve mülkleri müsadere edilmişti.³⁵

34 Hohenlohe'den Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 16 Eylül 1915, J. No. 6358 AA-PA Konstantinopel 96.

35 Ermeni mülkleri meselesiyle ilgili Alman politikaları şu kaynakta daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır: Hilmar Kaiser, "Die deutsche Diplomatie und der armenische Völkermord", *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus: Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert* içinde, (der.) Fikret Adanır ve Bernd Bonwetsch (yayınlanacak).

'Emval-ı metruke' ile ilgili kanun

Alman muhtırasına karşılık, Osmanlı yetkilileri oluşturdukları plana göre hareket etmeye devam ettiler. 26 Eylül 1915'te, hükümet, tehcir edilen kişilerin mülkleri, borçları, kredileri ve bilançolarıyla ilgili muvakkat bir kanun çıkardı. Böylece, kanun, tıpkı 27 Mayıs 1915 kanunu gibi, geriye dönük uygulamalar için çıkarılmış oldu. Kanunun uygulanması için Evkaf ve Şeriye, Dahiliye, Adliye ve Maliye nezaretleri görevlendirildi.³⁶ Özel komisyonlar, 27 Mayıs 1915 kanununa göre tehcir edilmiş olanların ve şirketlerinin varlıklarını, borçlarını ve kredilerini tasfiye edecekti. Diğer bir deyişle, tasfiye komisyonlarının varlığı artık alenî bir şekilde onaylanıyordu. Kanuna göre, Maliye Nezareti, vakıflar haricinde bütün mülklerin kaydını tutacaktı. Bu durumda vakıf mülklerinin kayıtlarını, Evkaf ve Şeriye Nezareti tutacaktı. Resmî olarak, satışlardan elde edilen bütün gelir, satılan mülkün sahibi adına paraları emniyet altına alacak olan Maliye Nezareti'ne aktarılmak zorundaydı. Ancak, sahipler 'mevcut durum'un sona ermesinden sonra paralarını talep edebilirlerdi. Böylece, ödeme bilinmeyen bir zamana ertelendi. Mülk haklarının tartışmalı olduğu durumlarda, sahibin müdahale hakkı yoktu. Sorunu, kendisini temsil eden devlet görevlilerine bırakmak zorundaydı. Gizli nizamnamede olduğu gibi, dinsel eşyalar sahiplerine gönderilecekti. Tehcirden on beş gün önce yapılan mülk transferleri ise kanun dışı ilan edildi.

Kanun, aynı zamanda, Evkaf ve Şeriye ve Maliye nezaretlerine kaydedilmiş olup da dinsel vakıf kategorisine giren binaların ve toprağın müsadereyi yolunu resmî olarak açmış oldu. Bu mülkler muhacirlere dağıtıldı.

36 Kanun için bkz. Daehnhardt'tan Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 2 Ekim 1915 J. No. 2280 AA-PA Konstantinopel 99 copy.

Alman müdahalesi kanunun bir an önce çıkmasında etkili olmuş görünmektedir. Bundan sonra sıra, alacaklıların haklarına geldi. Bunlar, taleplerini kişisel olarak, iki ay içinde, tasfiye komisyonlarına sunacaklardı. Ülke dışında yaşayanların dört ay zamanı vardı. Talepte bulunanlar, komisyonun bulunduğu yere gelmek zorundaydı. Komisyonlar, taleplerin geçerliliğini kontrol edecek, borçlunun mevduatlarının ve borçlarının bir bilançosunu çıkaracak ve onları devletin en yüksek hukuk görevlisinin makamına ileteceklerdi. Daha önemli olan, davalarını kazanmış olanlar, bu kanuna dayanarak müsadere edilmiş mülkleri talep edemeyeceklerdi. Kanunun geriye dönük uygulanabilme özelliği düşünülürse, bu madde, hükümetin kabul etmediği bütün talepleri fiilen geçersiz kılmış oldu. Davalarını kaybetmiş olanlar ise, on beş gün içinde karara itiraz edebilirlerdi. On beş gün sonra mahkeme davayla ilgili kararını vermiş oluyordu. Bu karar nihaî karardı. Kanun, ayrıca, yeterli para olmaması durumunda ilk olarak öncelikli borçların ödeneceği hükmünü getiriyordu. Bundan başka, kanun tehcir edilenlerin mülkleriyle ilgili daha önce verilmiş mahkeme emirlerini de hükümsüz ilan etti. Komisyonlar, sonuçlanmamış bütün davaları çözecekti.

10 Haziran 1915'teki nizamnameyle karşılaştırıldığında, yeni kanunun tasfiye komisyonlarının faaliyetlerinde herhangi bir önemli değişiklik getirmediği görülür. Alacaklıların takip etmek zorunda kaldıkları prosedürlerle ilgili yeni düzenlemelerin, komisyonlar herhangi bir talebi reddedebildiğinden, pratikte pek önemi yoktu. Tekrar etmek gerekirse, muhacirlerin iskânıyla ilgili geniş düzenlemelerden pek bahsedilmiyordu. Kısacası kanun, komisyonların gerçek politikalarını açıklamıyordu. Bu, Osmanlı hükümetinin hukuk dışı politikasını örtbas etme ve yasal hak sahiplerinin ve onların alacaklılarının taleplerini önleme girişimiydi.

Yeni muvakkat kanuna Alman tepkisinin olumsuz olması

şaşırtıcı değildi. İstanbul'daki Alman Konsolosluğu'nda, hukuk uzmanları Alman Büyükelçiliği'nin ve AA'nın kullanması için bir rapor hazırladılar.³⁷ Rapor, İstanbul'daki işadamlarının kanunu keskin, fakat doğru bir ifadeyle "yağmanın meşrulaştırılması" olarak tanımladıklarının belirtmektedir. Mülklerin büyük bir çoğunluğu tahrip edilmiş veya alacaklıların el koyması engellenecek hale getirilmişti. Ermeni mülklerinin çoğu Türk muhacirlere veya diğer Türklere dağıtılmış olduğundan, tasfiye gelirleri çok küçük olacaktı ve tehcir edilenlerin borçlarını kapatmada yetersiz kalacaktı. Rapor doğru bir şekilde, Ermeni mülklerinin tasfiyesine yönelik işlemlerin, hukukla ortak noktası sadece dış görünüş olan formaliteler olduğunu belirtmektedir. Yeni kanunla, yabancı alacaklıların çıkarlarının korunmasının istenmediği açıktır. İstenen, Osmanlı hükümetinin Ermenilere yapılan "pervasız zulüm"le ortaya çıkan zararların sorumluluğundan kurtarılmasıydı.

Avusturya-Macaristan Ticaret Odası da benzer sonuçlara vardı. Kanunun fiilen borçluların ve alacaklıların haklarını ortadan kaldırdığını belirtti. Alacaklıların veya mirasçılarının, çıkarlarını korumak için bir temsilci gösterme hakkı yoktu. Sonuç olarak, mülkleri üzerindeki bütün denetimi kaybetmişlerdi. Alacaklıların, kararları ve komisyonlar tarafından çıkarılan bilançoları protesto etme hakları yoktu. Komisyonun malları açık artırmaya çıkarması, gerçek değerinin elde edilmesi mümkün olmayacağından, ne alacaklıların ne de borçluların yararınaydı. Özetle, ticareti düzenleyen Osmanlı kanunlarının hükümleri artık Ermenilere uygulanamazdı.³⁸

37 Konstantin Freiherr von Neurath'tan Bethmann Hollweg'e, Pera, 5 Ekim 1915, J. No. 8102 AA-PA Konstantinopel 99.

38 Avusturya-Macaristan Ticaret Odası'ndan Avusturya-Macaristan Elçiliği'ne, n. p., 8 Ekim 1915 ilişik kopya Neurath'tan Bethmann Hollweg'e, Pera, 28 Şubat 1916 J. No. 2280 AA-PA Konstantinopel 99.

8 Kasım 1915 Nizamnamesi

8 Kasım 1915'te, Osmanlı hükümeti, 26 Eylül 1915 tarihli kanunun icrasıyla ilgili nizamname çıkardı.³⁹ Osmanlı yetkilileri, açıkça, önceden varolan nizamnameler hakkında sessiz kalmayı tercih ettiler. Yeni nizamnamenin icrasından, Dahiliye, Maliye ve Adliye nezaretleri sorumluydu. Yeni nizamname tasfiye komisyonlarının çalışmasında görülen pek çok kuralı basitçe tekrarlarlarken, yeni metin özellikle Ermeni gayri menkûllerine ilişkindi. Yeni nizamname, Ermeni mülklerinin kaydıyla ilgili daha ayrıntılı talimatlar içeriyordu. Şüphesiz, bu değişiklik geçmiş aylardaki müsadere sırasında kazanılan deneyimleri yansıtıyordu. Böylece, komisyonlar, taşınabilir malları mümkün olduğu kadar gerçek değerinden satmak için, açık artırmanın yapılacağı uygun bir zaman seçmek zorundaydılar. Tablolar ve dinsel eşyalar kaydedilecekti ve güvenli bir şekilde depolanacaktı. Yeni nizamname, böylece, bu eşyaları sahiplerine ulaştırmak iddiasından vazgeçiyordu. Maarif de Ermeni yağmasından bir pay almayı başarmıştı. Artık maarif yetkilileri Ermeni okullarını, manastırlarını ve herhangi bir okulun demirbaşlarını kullanma hakkına sahipti.

3 Aralık 1915'te, Dahiliye Nezareti son olarak komisyonların ve yerlerinin bir listesini duyurdu.⁴⁰ Duyuru, tehcir edilen kişilere karşı alacak iddiasında bulunanlar içindi. Bundan başka, Osmanlı yetkilileri artık, bu iddiada bulunanların her borçludan talep ettiklerine ilişkin ayrı bir dilekçe vermelerinde ısrar ediyordu. Bu, pek çok borçlunun

39 Konsolosluktan Kurt Ziemke'ye, İstanbul, 13 Kasım 1915 AA-PA, General Konsulat Konstantinopel (bundan sonra GK-K), Regelung der Vermögensverhältnisse verschickter Personen.

40 Josef Martens'ten Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 10 Aralık 1915 J. N. 11331 AA-PA, GK-K, Regelung der Vermögensverhältnisse verschickter Personen No. 461 kopya.

aynı yerde oturmuş olduğu durumlarda da geçerliydi. Bir başka engel olarak Osmanlı yetkilileri, kabul edilmeden önce her dilekçenin doğruluğunun onaylanması şartını getirdi.

Yeni kanun ve nizamnamelerin fiilen önemsiz olduğunu, Osmanlı yetkililerinin kendileri bile, dolaylı bir şekilde kabul ettiler. Tasfiye komisyonlarını resmî olarak oluşturma da muvaffak olamadıkları zaman, yetkililer kendi kurallarını uygulamaya yanaşmadılar. 1916 Mart'ına gelindiğinde, Alman Büyükelçiliği'nin bu komisyonların ne zaman görevlerine başlayacağına dair bilgisi yoktu.⁴¹

Müsaderenin uygulanması

Yeni kanun ve nizamnameler, Osmanlı hükümetinin gerçek niyetlerinin tamamını kesinlikle ortaya koymuyordu. Bu niyetler gizli muhaberatta kendini gösteriyordu. Dahiliye Nezareti, çok kapsamlı ve kesin emirlerle yerel yetkililere niyetlerini açıkladı. Müsaderelerin başta gelen amaçları arasında, Müslüman şirketlerin kurulması vardı. Dolayısıyla müsaderelerin içinde yer alan çeşitli idarî kurumların prosedürlerde belli bir esneklik göstermeleri bekleniyordu. Müsadere edilen taşınmaz Ermeni mülkleri uygun bir değerle satılmak

41 Vilayet merkezlerinde ve kasabalarda 33 komisyon kuruldu: Adana (Adana ve Mersin için); Cebel-i Bereket; Kozan; Mudanya (Mudanya, Karacabey ve Kermasti (Mustafakemalpaşa için); Gemlik (Gemlik ve Orhan Gazi için); Bilecik (Ertuğrul kazası ve ona bağlı yerler için); Yozgat (Yozgat, Kırşehir ve Boğazlıyan için); Ankara (Ankara, Keskin ve Çorum için); Samsun (Samsun, Bafra, Çarşamba, Trene (Terme için); Ordu (Ünye, Fatsa ve Tirebolu için); Trabzon (Sivas, Amasya, Hacıköy ve Gümüşhane için); Merzifon (Merzifon ve Havza için); Tokat; İzmit (İzmit, Yalova ve Karamürsel için); Adapazarı (Adapazarı, Kandıra ve Geyve için); Eskişehir; Sivrihisar (Sivrihisar ve Mihaliçcik için); Kayseri; Develi; Halep; Maraş; Antakya; Konya; Erzurum; Bitlis; Mamuret-ul Aziz; Diyarbakır; Niğde; Afyon. Daha sonra Rodosçuk (Edirne vilayeti için), İstanbul ve Urfa ilave edildi. Mertens'ten Bethmann Hollweg'e, İstanbul, 18 Aralık 1915 J. No. 11331 AA-PA Konstantinopel 98 No. 401; Weber, İstanbul, 25 Mart 1916 AA-PA, GK-K, Regelung der Vermögensverhältnisse verschickter Personen.

zorunda olmasına rağmen, ihtiyaç durumunda, uygun potansiyel müşteriler hükümet yardımı bekleyebilirlerdi. Böyle durumlarda hükümet, ödemeleri erteleyecek ve hesapları daha ileri bir tarihte görecekti.⁴² Uygun müşteriler, tehcir edilen kişilerin yaptıkları ticareti devam ettirebilecek olan kimselerdi. Ermeni mülklerini devralmak için özellikle genç Müslümanlar teşvik edildi. Birtakım senetler karşılığında, uygun fiyatlar ve şartlar elde edebiliyorlardı.⁴³ Bazı durumlarda, Ermeni imalathanelerinin ve depolarının Müslüman şirketlere ucuz fiyatlarla ve destek sağlanarak aktarılması, üretimin devamı için en iyi yol olarak düşünüldü.⁴⁴

11 Ağustos 1915'te, Talât yerel yetkililere gönderdiği bir telgrafta, yabancı şirketler meselesine değindi. Ermeni mallarının israfından şikâyet etti. Ayrıca, muhtekirler fırsatları kullanarak uygun diğer müşterilerin çıkarlarına zarar veriyorlardı. Bundan dolayı, yabancılar veya bilinmeyen kişiler, hiçbir koşul altında tehcir bölgelerine sokulmayacaktı. Böyle kişiler mevcutsa, hemen gönderilmeliydi. Mülklerin istenmeyen kişiler tarafından satın alınmasına derhal son verilecekti. Talât, Ermeni mülklerinin tasfiyesinden yabancıların yararlanmaması gerektiğini vurguladı.⁴⁵ Müsadere edilen Er-

42 Nâzırdan Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Bursa, Sivas, Trabzon, Mamuret-ul Aziz, Konya vilayetlerine, İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Kayseri, Afyon, Niğde, Maraş kazalarına, Adana, Halep, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbakır, Canik, İzmit, Karesi tasfiye komisyonlarına, 24 Ağustos 1915, İAMM, İstatistik Şubesi, DH.ŞFR 55/184.

43 Safvet'ten Ordu Tasfiye Komisyonu'na, 7 Şubat 1916, İAMM 89 DH.ŞFR 60/277.

44 Talât'tan Edirne, Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuret-ul Aziz, Konya vilayetlerine, İzmit Eskişehir, Niğde, Afyon, Urfa, Maraş, Karesi, Canik kazalarına ve tasfiye komisyonlarına, 16 Mayıs 1916, İAMM, İskân Şubesi, 209 DH.ŞFR 64/39.

45 Talât'tan Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Musul, Van vilayetlerine, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Afyon, Maraş, Eskişehir, Niğde kazalarına, Adana, Halep, Maraş, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Erzurum, İzmit

meni mülklerini satın alma yasağı gayri Müslim Osmanlılara da uygulandı. 6 Ocak 1916'da, Talât Osmanlı ekonomisinin sadece Müslüman bir ekonomi olacağını kesin bir şekilde ifade etti. Ermeni mülklerinin Müslüman ellere geçmesi gerekliliğini bildirdi. Bu amaca ulaşmak için hükümet, Müslüman şirketlerin sayısını artırmak niyetindeydi. Sınırlı sayıdaki potansiyel Müslüman sanayiciyi ve büyük ölçekli girişimciyi hesaba katarak hükümet, anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etti. Yeni şirketler, yabancı sermaye kontrolü altına girmekten korunmak zorundaydı. Bu nedenle hükümet onları denetleyecekti. Ayrıca, yeni şirketleri sadece saygın kişiler yönetmeliydi; bu sayede, gelecekte başarılı olmaları sağlanabilecekti. Bu amaçlar doğrultusunda, Ermeni mülkleri bireysel müşterilere ve şirketlere ucuz bir fiyatla aktarılmalıydı. Zanaatkârların ve köylülerin satın alabilmeleri için, ano-

tasfiye komisyonlarına, 11 Ağustos 1915, IAMM, DH.ŞFR 54-a/388. Bursa'daki Avusturya-Macaristan temsilcisi yerel Ermeni nüfusun tehciriyle ilgili 16 Ağustos 1915'te bilgi verdi. Borçluların ortadan kaybolmasından ötürü yabancı şirketlerin zarar göreceği beklentisi içindeydi. Fakir Ermeniler ev eşyalarını satmaya çalışırken, zengin sınıflar evlerini dayalı-döşeli kiralamak istiyorlardı. Ev eşyaları için yerel Müslüman nüfusun ödediği fiyatlar çok düşüktü. Ermeni depolarında müsadere edilen ve komisyonlar tarafından satılan veya açık artırma çıkarılan mallar değerinin % 25'ini ancak getirdi; [Ludwig Trano'dan] Elçiliğe, Bursa, 16 Ağustos 1915 No. 441/P kopya, [Pallavicini'den Buriàn'a] ilişik, Jeniköj, 24 Ağustos 1915 No. 69/P Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Viyana (bundan sonra HHStA), PA XII 209; Trano'dan Elçiliğe, Bursa, 19 Ağustos 1915 No. 453/P kopya, Pallavici'den Buriàn'a ilişik, Jeniköj, 27 Ağustos 1915 No. 70/PB HHStA PA XII 209. Bu çalışmada kullanılan Avusturya-Macaristan belgeleri Artem Ohandjanian tarafından derlenmiş ve yayınlanmıştır: *The Armenian Genocide. Documentation*, cilt 2, (Münih: Institut für armenische Fragen, 1988). Mersin'deki Amerikan konsolosluğu durumu şöyle özetlemektedir: "Tehcir edilme beklentisine giren Ermeniler bütün gayri menkûllerini yok fiyatına satıyorlar". Nathan'dan Morgenthau'ya Mersin, 7 Ağustos 1915 No. 467 kopya Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, ilişik, İstanbul, 15 Ağustos 1915, United States - National Archives, Record Group 59 (bundan sonra US-NA, RG 59), 867.4016/124. Bu çalışmada kullanılan Amerika Ulusal Arşivleri ve Kongre Kütüphanesi belgeleri şurada yayınlanmıştır: Ara Sarafian (der.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1-3, (Watertown: MA, 1993-1995) (Archival Collections on the Armenian Genocide).

nim şirketlerden küçük hisseler çıkaracaklardı. Yabancılar tarafından alınmasını engellemek için de, hisse sahiplerinin adları kaydedilmek zorundaydı. Yeni şirketler özel veya anonim girişimler olacağından, hayır kurumlarını destekleme amaçlı şirketlerin kurulması istenmedi ve buna uygun yasaklar getirildi. Projenin önemini belirterek merkezî hükümet, bu konuyla ilgili kat edilen mesafeyi sürekli rapor etmeleri için yerel yetkililere talimat verdi.⁴⁶

Gizli nizamnamelere uygun bir şekilde, özel ve ortak Ermeni mülkleri Osmanlı hükümetinin iskân programının maddî temelini oluşturdu. Başlangıçta, müsadereyi ve iskân sürecini Talât'ın vekili Ali Münif Bey⁴⁷ idare etti. 14 Haziran 1915'te, Ali Münif, tehcirin ilk aşamada uygulanacağı bölgelerdeki yerel yetkililere mesaj gönderdi. Boşaltılan Ermeni köylerinin bir listesini istedi. Ayrıca, yerel yetkililerden ekilebilir toprakla ilgili, toprağın kalitesi ve verimliliği dahil olmak üzere, bilgi vermeleri bekleniyordu. Buna eşdeğer bilgi, tehcir edilen Ermenilerin sayısı, gerçek mülkleri, arazilerinin büyüklüğü ve değeri, muhacirlerin nerelere iskân edilmiş olduklarıydı.⁴⁸ Aynı şekilde, Ermeni okulları ve içlerindeki demirbaşlar kaydedilmeliydi.⁴⁹ 22 Haziran 1915'e

46 Ali Münif'ten Sivas vilayetine, 20 Temmuz 1915, IAMM 66 DH.ŞFR 54-a/54; Talât'tan Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Bursa, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Konya, Edirne vilayetlerine, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Afyon, Eskişehir, Niğde, Kütahya, Maraş kazalarına, Rodosçuk, Adana, Osmaniye, Kozan Yozgat, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Maraş, Antakya, Bursa, Gemlik, Bilecik, Diyarbakır, Sivas, Merzifon, Tokat, Samsun, Ordu, Trabzon, Konya, Mamuret-ül Aziz, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Sivrihisar, Kayseri, Develi, Niğde, Afyon, Urfa tasfiye komisyonlarına, 6 Ocak 1916, IAMM 813 DH.ŞFR 59/239.

47 Ali Münif için bkz. Kaiser, *Dall'impero alla repubblica*, s. 98-103.

48 Ali Münif'ten Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır vilayetlerine, Maraş kazasına, 14 Haziran 1915, IAMM DH.ŞFR 54/15.

49 Ali Münif'ten Adana, Halep, Maraş komisyonlarına, Adana, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Halep, Bursa vilayetlerine, Maraş, Kayseri, Karesi kazalarına, 22 Haziran 1915, IAMM 316 DH.ŞFR 54/101.

gelindiğinde, Bursa vilayeti, Kayseri ve Karesi sancakları tehcir bölgelerine eklenmişti. 24 Haziran 1915'te, Ali Münif, tehcir edilenlerin sayısı ve gidecekleri yerlerle ilgili bir rapor istedi.⁵⁰ Kısa bir süre içinde, pek çok Ermeni evi savaş bölgelerinden gelen Müslüman muhacirlere dağıtıldı.⁵¹ Diğer yeni gelenler, Suriye'den göç ettirilen Arap aileleri gibi, siyasi nedenlerle tehcir edilen Müslümanlardı.⁵²

Dahiliye Nezareti, iskân programını koordine etmek için gittikçe daha fazla yeni veriye ihtiyaç duyuyordu. 20 Tem-

50 Ali Münif'ten Adana, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerine, 24 Haziran 1915, Bab-ı Ali, IAMM BOA, DH.ŞFR 54-137. Adana'daki yetkililer istenen bilgiyi göndermek için pek acele davranmamış görünmektedir. Bu, Ali Münif'in 10 Temmuz 1915'te onlara konuyu hatırlatmasından anlaşılmaktadır. Ali Münif'ten Adana vilayetine 10 Temmuz 1915, IAMM 37 DH.ŞFR 54-374.

51 Talât'tan Erzurum, Aydın, Bitlis, Beyrut, Suriye, Konya, Musul, Van vilayetlerine, Mersin, Bolu, Teke, Cebel-i Lübnan, Zor, Çanakkale, Afyon, Kütahya, Menteşe, Maraş sancaklarına, 19 Haziran 1916, IAMM, İstatistik Şubesi Gen. 6773 Spec. 296 DH.ŞFR 65/36; Talât'tan Niğde sancağına, 12 Temmuz 1916, AMMU İskân Şubesi DH.ŞFR 65/192; Kalfaian, *Chomakhlou*, s. 169. Peter'dan Morgenthau'ya, Samsun, 10 Temmuz 1915 Çeviri, Library of Congress, Morgenthau Papers, Reel 7/619. Nathan'dan Morgenthau'ya, Mersin, 30 Ekim 1915, No. 501 kopya Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na ilişik, İstanbul, 16 Kasım 1915, No. 634 US-NA, RG 59, 867.4016/238; savaşın başlangıcından beri Harput'ta Amerikan Konsolosluğu'nda çalışan Amerikan Konsolosu Leslie A. Davis'in raporu, Port Jefferson, NY, 9 Şubat 1918, US-NA, RG 59, 867.00/803; Zeytun, Nisan 1915'te ilk Ermeni topluluklarının ilk tehcir edildikleri yerlerden biriydi. Kasabaya hemen Makedonya'dan gelen Müslümanlar iskân edildi. Jackson'dan Morgenthau'ya, Halep, 12 Mayıs 1915, No. 267 kopya Jackson'dan Lansing'e ilişik, Halep, 12 Mayıs 1915 US-NA, RG 59, 867.4016/72.

52 Nezâretten Konya, Bursa, Ankara, Sivas vilayetlerine, Kayseri kazasına, 27 Aralık 1915, EUM DH.ŞFR 59/107; Nezâretten Cemal Paşa'ya, 16 Nisan 1916, IAMM İskân Şubesi 17 DH.ŞFR 63/11. Müsadere edilen Ermeni evlerinin hepsi IAMM'nin kullanımına ayrılmamıştı. Bursa'da İT mensupları Ermeni evlerini kendi adlarına kaydettiler. Tapu memurları, Ermenilerle, mülkleri kendileri üzerine veya İT adına hiçbir ödeme yapmaksızın alan İttihatçılar arasında sözlü yapılan sözleşmeleri kabul etti. Trano'dan Elçiliğe, Bursa, 19 Ağustos 1915, No. 453/P kopya Pallavici'den Buriân'a ilişik, Jeniköj, 27 Ağustos 1915, No. 70/PB HHStA PA XII 209; [Trano]'dan Elçiliğe, Bursa, 23 Ağustos 1915, HHStA PA XII 209 No. 464/P kopya Pallavici'den Buriân'a ilişik, Jeniköj, 31 Ağustos 1915, HHStA PA XII 209 No. 71/PB.

muz 1915'te nezaret, imparatorlukta bir nüfus sayımı yapılması ve toprak sahipliğinin genel olarak incelenmesi için emir verdi. Bir ay içinde bütün toprak mülkiyetinin bir kaydı, istatistiği ve ayrıntılı haritaları yapılacaktı. Çalışma, idarî yapıyı köy düzeyine kadar, köylerde ve kasabalarda ikamet edenlerin milliyetini, geçmişteki ve şimdiki servetlerini göstermek zorundaydı.⁵³ 2 Temmuz 1916'da Talât, yabancı yatırımın ve çiftliklerin yüksek bir yoğunlukta bulunduğu bölgelerde gayri Müslimlere ait büyük toprak mülkiyetinin incelenmesi için emir verdi.⁵⁴

Komisyonlar iskân sürecini denetlemekle ve merkezî hükümete düzenli bir şekilde rapor vermekle görevlendirildi. Öncelikli işlerden biri, üretimi mümkün olduğu kadar eski düzeylerine çıkarmaktı.⁵⁵ Muhacirlerin durumuna gelince, mülk edinmeleri Osmanlı vatandaşlığını kabul etmelerine bağlıydı. Pek çok muhacir bunun uygun bir şey olmadığını hissetmiş olmalıydı ki, Talât, 3 Eylül 1916'da, Osmanlı vatandaşları olmayanların bütün malları iade etmelerini ve gönderilmelerini emretti.⁵⁶

İmparatorluğun batı vilayetlerinde yeni yerleştirilenler,

53 Nezâretten Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Bursa, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuret-ül Aziz Musul, Van, Yemen vilayetlerine, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Kudüs, Çanakkale, Menteşe, Teke, Kayseri, Mersin, Niğde, Maraş, Eskişehir, Kütahya, Afyon kazalarına, ve Medine'ye, 20 Temmuz 1915, EUM Gen. 397 DH.ŞFR 54-a/51.

54 Talât'tan Bursa, Aydın, Adana, Edirne vilayetlerine, Menteşe, Antalya, Mersin, Karesi ve İzmit sancaklarına, 2 Temmuz 1916, IAMM, İstatistik Şubesi 56 DH.ŞFR 65/140.

55 Ali Münif'ten Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz, Sivas, Bursa, Trabzon vilayetlerine, Maraş, Kayseri, Canik, İzmit, Karesi ve Urfa kazalarına, Adana ve Halep Emval-i Metruke Komisyonlarına, 13 temmuz 1915, EUM Gen. 384 DH.ŞFR 54-442.

56 Talât'tan Adana, Ankara, Konya, Sivas, Bursa vilayetlerine, İzmit, Eskişehir, Kayseri, Niğde, Ertuğrul, Afyon sancaklarına, 3 Eylül 1916, AMMU Spec. 445 DH.ŞFR 67/178.

çoğunlukla, Türkleştirme çabasıyla doğu bölgesinden teh-
cir edilen Müslüman Kürtlerdi. Doğu vilayetlerinde, Diyar-
bakır, Urfa ve Hüsn-i Mansur civarındaki kazalar gibi geniş
bölgeler, "Türkleştirme bölgeleri" olarak tayin edildiler. Ye-
ni iskân edilen diğer bir grup, Rus ordusunun işgal ettiği
bölgelerden gelen Müslüman göçmenlerdi.⁵⁷

Ermeni mülkleri açık artırmada satılarak elde edilen ge-
lir, Müslüman nüfusun giysi ve diğer eşyalar gibi günlük
hayattaki eksiklerini tamamlamak için de kullanıldı.⁵⁸ Ayırı-
ca İAMM, tehciri ve Ermeni mülklerinin tasfiyesini düzen-
lediğinden, mülkleri tehcirin maliyetini karşılamak amacıy-
la da kullandı. 2 Ekim 1915'te, Sivas'taki yetkililer, Müslü-
man arabacıların tehcir sırasında uğradığı zararların Erme-
ni mülkleriyle karşılanması için yetkili kılındı. Mülk dege-
rinin yetersiz kalması durumunda, İAMM üstünü tamamlama
vaadinde bulunuyordu.⁵⁹ Fakat Ermeni mallarının bü-
yük bir kısmı açık artırmaya hiç çıkarılmadı veya satılmadı.
Osmanlı ordusunun, buğday, sabun ve tıbbî malzeme ihti-
yacını karşılamak için kullanıldı.⁶⁰

Doğal olarak, Ermeni mallarının düşük değerle aktarımı,
yerel Müslüman çevrelere, hükümetin planlarından farklı
yollarla çıkar sağlama fırsatları yarattı. Bazı Müslüman şir-

57 Adanır ve Kaiser, "Migration, Deprtation". Ayrıca bkz. Dündar, *İskân Politikası*.

58 Nezâretten Adana, Erzurum, Ankara, Bitlis, Canik, Halep, Bursa, Sivas, Trab-
zon, Mamuret-ül Aziz, Konya vilayetlerine, Urfa, Eskişehir, İzmit, Karesi, Çan-
akkale, Maraş, Niğde, Afyon kazalarına, Bursa, Adana, Halep, Sivas, Canik,
Diyarbakır, Erzurum, Mamuret-ül Aziz, Karesi komisyonlarına, 29 Ağustos
1915, İAMM 502 DH.ŞFR 55/330.

59 Nâzırdan Sivas vilayetine, 2 Ekim 1915, İAMM 705 DH.ŞFR 56/254.

60 Ali Müniften Adana, Ankara vilayetlerine, İzmit, Eskişehir, Karesi, Afyon san-
caklarına, 13 Ağustos 1915, İAMM İstatistik Şubesi 454 DH.ŞFR 54-a/390;
Hamid Bey'den vilayetlere 25 Ağustos 1915, İAMM İstatistik Şubesi DH.ŞFR
55/210; Mutasarrıftan komisyon başkanına, 25 Ağustos 1915, Kalfaian, *Cho-
mahlou*, s. 151. Daha geniş bir ihtiyaç maddesi listesi, *Ibid.* S. 155'te yayınlan-
mıştır; Burhaneddin'den valiye, 13 Eylül 1915, Kalfaian, *Chomaklou*, içinde, s.
161; Ali Hamdi, 23 Eylül 1915, Kalfaian, *Chomaklou*, içinde, s. 171.

ketler, Ermeni mallarını, açıkartırma yönteminden kurtularak ucuza elde etmeyi başardılar. Daha sonra, bu şirketler malları üçüncü kişilere satarak önemli kârlar sağladılar.⁶¹ Kayseri'de, aceleyle kurulmuş bir Müslüman şirket Ermenilere ait dükkânları ve içindeki malları toptan 200 Türk lira-sına satın aldı. Kısa bir süre sonra bu mallar 10.000 liraya satıldı.⁶² Bursa'da, yerel IT teşkilatı ve bazı mensupları, Ermeni ev ve toprak sahiplerini, zorla tapu dairesine götürdüler. Orada mallarını hiçbir zorlama olmadan sattıklarını ve teklif edilen fiyatın yeterli olduğunu ilan etmek zorunda bırakıldılar. Bu ilan üzerine Ermeni mal sahibine, eline içinde para olan bir torba verilirdi. Mal sahibi, paranın toplamını saymak ve tam olduğunu ilan etmek, odadan çıktığı zaman ise parayı torbaya geri koymak ve memurlara geri vermek zorundaydı.⁶³

Trabzon'daki Avusturya-Macaristan konsolosu Ernst von Kwiatkowski, müsaderenin yerel memurlarla ilgili kısmını soygun olarak niteledi. Ermenilerin hayatı gibi, Ermeni malları da korumasız bırakılmıştı. Subaylar, memurlar ve polisler yağmanın içindeydiler. Üst düzey bir Osmanlı yetkilisi Kwiatkowski'ye, Ermenilere ait mücevherlerin ve paranın yarısından fazlasının ortadan kaybolduğunu söylemişti. Trabzon'da askerler yüzük ve diğer mücevheratı satarken, sadece 1200 lira, 7500 ruble, biraz

61 Talât'tan Tasfiye Komisyonlarına, 16 Şubat 1916, IAMM Gen. 955 DH.ŞFR 61/31.

62 Talât'tan Kayseri kazasına, 9 Şubat 1916, IAMM DH.ŞFR 60/275. Benzer olaylar Kayseri bölgesi için daha Ağustos 1915'te kaydedilmişti; Kalfaian, *Chomak-lou*, s. 157. Kayseri'deki muhtekirin listesi için bkz. Ahmet Rifat Çalika, *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları*, (yay.haz.), Hurşit Çalika, (İstanbul, 1992), s. 35.

63 [Trano]'dan Elçiliğe, Bursa, 23 Ağustos 1915, HHStA PA XII 209 No. 464/P kopya Pallavicini'den Buriân'a ilişik, Jeniköj, 31 Ağustos 1915, HHStA PA XII 209 No. 71/PB.

mücevher ve birkaç halı müsadere edilmişti. Giresun'da yetkililer Ermeni mallarını resmî olarak sadece toplam 102 liraya müsadere etmişlerdi; gerçek değer ise yaklaşık 10.000 lira olarak hesaplanmaktaydı.⁶⁴ Edirne'de zengin Ermenilere, toplanmadan ve tehcir edilmeden önce 30 dakika süre verildi. Tehcir edilenler, 40 kuruştan daha fazla olmamak üzere para ve bir-iki giysi alabileceklerdi. Daha sonra, yerel görevliler boşaltılan evlerde partiler düzenlediler ve ne istedilerse aldılar. Kalan ve daha az değerli olan eşyalar açık artırmaya çıkarıldı. Orada bulunan Avusturya-Macaristan konsolosu Artur Ritter von Nadamlenzki, Osmanlı yetkililerinin büyük bir ganimet elde ettikleri sonucuna vardı.⁶⁵

Müslüman şahısların yaptığı ihtikâr, Osmanlı hükümetinin karşı karşıya kaldığı tek sorun değildi. İleride kendilerini bekleyen şeyi anlayan Ermeni mülk sahipleri, malları başkalarına aktarmak yoluyla, ne kadarını kurtarabilirlerse kurtarmaya çalıştılar. Bazen, bu işlemin anlaşılmasında için takma isimler kullanıldı.⁶⁶ Genellikle, Ermeniler mallarını Osmanlı vatandaşı olmayan diğer Ermenilere aktarıyor gibi görünmekteydi.⁶⁷ Bu tür aktarmaları ve satışları önle-

64 Kwiatkowski'den Buriân'a, Trabzon, 4 Eylül 1915, HHSStA PA XXXVIII 368 Z.54/P.

65 Nadamlenzki'den Pallavicini'ye, Edirne, 29 Ekim 1915, Z. 95/P kopya, Nadamlenzki'den Pallavicini'ye, Edirne, 2 Kasım 1915, HHSStA PA XII 463 Z. 97/P kopya Pallavicini'den Buriân'a ilişik, İstanbul, 7 Kasım 1915, No. 93/PB. HHSStA XII 463. İzmit'te Ermeni evlerinin yağmalanması için bkz. "Bericht eines Missionars", İzmit, 1 Eylül 1915, Diözesanarchiv Wien, Maria Empfängnis Verein II, fasc. 8.

66 Hamit'ten Adana vilayetine, 8 Eylül 1915, IAMM İstatistik Şubesi DH.ŞFR 55-a/171; Mutasarrıftan komisyon başkanına, 18 Ağustos 1915, Kalfaian, *Chomaklou* içinde, s. 159.

67 Nezâretten Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuret-ül Aziz, Van, Konya vilayetlerine, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Afyon, Maraş, Eskişehir kazalarına, Halep, Adana, Sivas, Trabzon komisyonlarına, 28 Ağustos 1915, IAMM 499 DH.ŞFR 55/280.

mek amacıyla, Trabzon'daki yerel yetkililer, böyle faaliyetlerde bulunacak olan Ermenilerin divan-ı harpte yargılanacağını ilan ettiler.⁶⁸ Osmanlı yetkililerinin el koymasından kaçınmanın diğer bir yolu, değerli eşyaları Amerikan misyonerlerine ve konsoloslara vermektir. Planları, tehcir edilenlerin mallarının daha sonra gittikleri yerde posta yoluyla almalarıydı. Tehcir edilenin ölmesi durumunda, mallar ülke dışındaki yakınlarına gönderilebilirdi.⁶⁹ Kısa bir zaman sonra Osmanlı hükümetinin Ermeni mallarının sahiplerine postalanmasını yasaklaması şaşırtıcı değildi.⁷⁰ Bu yasaklama, resmî suç niyetinin açık bir ifadesiydi. Yetkililerin, tehcir edilenlerin mallarının satışlarından elde edilen gelirleri yasal sahiplerine teslim etmek niyetinde olmadıklarını kesin bir şekilde gösteriyordu. Aksi takdirde, Ermeni mallarının postalanmasıyla ilgili yasaklamanın bir anlamı olmazdı.

Yabancı sigorta şirketlerinin poliçeleri bulunan Ermeni varlıkları daha karışık bir soruna yol açtı. Osmanlı yetkilileri, bu varlıklara sahip olmak için yabancı şirketlerin işbirliğine ihtiyaç duydu. Diğer bir deyişle, Osmanlı hükümeti,

68 Morgenthau'dan Dışişleri Bakam'na, İstanbul, 26 Temmuz 1915, US-NA, RG 59, 867.4016/105. Buna rağmen Ermeni topluluğu mallarının bir kısmını emniyet altına almaya çalıştı. Heizer'den Morgenthau'ya, Trabzon, 7 Temmuz 1915, kopya Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na ilişik, İstanbul, 20 Temmuz 1915, US-NA, RG 59, 867.4016/103.

69 Davis'ten Morgenthau'ya, Mamuret-ül Aziz, 30 Haziran 1915, No. 62 Hoffman Philip'ten Dışişleri Bakanı'na ilişik, İstanbul, 17 Şubat 1916, No. 970 US-NA, RG 59, 867.4016/269; Heizer'den Morgenthau'ya, Trabzon, 25 Eylül 1915 kopya, Kongre Kütüphanesi, Morgenthau Papers, Reel 7/718; Peter'dan Morgenthau'ya, Samsun, 4 Aralık 1915, No. 355 Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na ilişik, İstanbul, 4 Ocak 1916, No. 805 US-NA, RG 59, 867.4016/259; Bertha B. Morley, *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha Morley*, (der.) Hilmar Kaiser, (Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1999), s. 11, 32.

70 Nezâret'ten Sivas, Trabzon, Mamuret-ül Aziz vilayetlerine, Canik kazasına, 27 Haziran 1915, IAMM DH.ŞFR 54/202; Yüce ve Orel, *Telegrams*, s. 119; Idem, *Ermenilerce*, s. 252.

isteklerini mütemadiyen reddetmekte olduğu yabancı şirketlerden bir tür yardım istedi. 11 Ocak 1916'da, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyette bulunan yabancı sigorta şirketlerine bir genelge yolladı. Şirketlere, varlıklarının, borçlarının, ipoteklerinin ayrıntılı bir listesini vermelerini istedi. Ortaya çıkan çekişme, ABD büyükelçisi Henry Morgenthau'yla Talât'ı karşı karşıya getirdi. Talât'ın taleplerine büyük bir tepki gösteren diplomat, Talât'ın isteğini reddetti.⁷¹

Osmanlı yetkilileri, Adana vilayetinde yerel Rumlara da Ermenilere karşı uygulanan yöntemleri uygulamaya çalıştılar. Merkezî hükümet Rum mülkleriyle ilgili bilgi istemişti. Bu bilgiyi sağlamakta yavaş davranan yerel yetkililer, merkezdeki yetkililer harekete geçmeden önce, zengin Rum tüccarlarının ve sanayicilerinin mülklerini hızlı bir şekilde müsadere etmeye çalıştılar. Bu girişim, Yunan hükümetini harekete geçirdi. Hemen, Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulundu ve Tarsus'taki müsadereler durduruldu. Merkezî

71 Federal Sigorta Şirketi'nden Asfazadour'a, Zürih, 10 Mart 1916, Beylerian, *Les grandes puissances* içinde, s. 175-176. New York Hayat Sigortası Şirketi'nin yazışmalarının bir kısmı şurada yeniden basıldı: Shavarsh Toriguan, *The Armenian Question and International Law*, 2. baskı, (La Verne, CA: La Verne UP, 1988), s. 136-145. Amerika büyükelçisi Morgenthau anılarında olayı şöyle anlatmaktadır: "Bir gün Talât, belki de hayatımda duyduğum en hayret verici ricada bulundu. ... Talât'ın söylediği şeydi: 'Amerikan hayat sigortası şirketlerinden Ermeni polişe sahiplerinin tam bir listesini bize göndermelerini istemenizi diliyorum. Şu an hepsi fiilen ölmüş durumdalar ve parayı almak için mirasçı bırakmadılar. Tabii ki, bunların hepsi yasal olarak devlete geçmeli. Şimdi bunların sahibi devlettir. Yapacak mısınız?' Bu çok, çok fazlaydı ve sükknetimi kaybettim. 'Benden öyle bir liste alamayacaksınız' dedim ve onu bırakıp gittim". Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 339. Varolan kanıtlardan habersiz olan Heath Lowry, meseleyi Morgenthau'nun icadı olarak sunmaya çalışmaktadır. Heath W. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, (İstanbul: Isis Press, 1990), s. 41-47. Lowry'nin hikâyesinin ardındaki hikâye için bkz. Roger W. Smith, Eric Markusen ve Robert Jay Lifton, "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide", *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (1995), s. 1-22.

hükümet yerel yetkililere, müsaderenin sadece siyasî nedenlerle ertelenmek zorunda olduğunu bildirdi.⁷² Yerel yetkililere güvenmeyen Dahiliye Nezareti onlara, tasfiye komisyonunun işine karışmamaları gerektiğini hatırlatmayı gerekli gördü. Bu iş kesinlikle idarî ve malî görevlilerin işiydi. Muktedir yerel çevreler açıkça nüfuzlarını kullandılar ve müsadereden merkezî hükümetin kabul edemeyeceği yollarla çıkar sağladılar.⁷³

Sonuç

Gerek tehcir kanunu gerekse emval-ı metrukeyle ilgili kanun geriye dönük uygulama için çıkarılmıştı. Bu kanunlar, Osmanlı yetkililerinin yaptıkları kanun dışı eylemler için bahaneler sağlamaya yönelikti. Bu tür bahane oluşturma, gelecekte Osmanlı'nın müttefiki Almanya'dan ve İtilaf Devletlerinden gelecek talepler düşünülerek gerekli görüldü. İtilaf Devletlerinin ve Almanya'nın protestolarının Osmanlı politikaları üzerinde bir etkisi oldu, fakat Osmanlı Devleti'nin yok etme ve müsadere kampanyasını durduramadılar. Söz konusu protestolar, bu politikaların kurgusal bir yasalık kazanması sonucunu doğurdu.

Her iki kanun da, Osmanlı yetkilileri tarafından verilen gerçek emirleri yansıtmaz. Bu emirler, etnik haritayı kökten

72 Nâzırdan Adana vilayetine, 1 Temmuz 1915, İAMM 36 DH.ŞFR 54/264. Ayrıca bkz. Ali Münif'ten Adana vilayetine, 29 Temmuz 1915, İUDM DH.ŞFR 54-a/165. 22 Aralık 1915'te, Emniyet-i Umumi Müdüriyeti Adana'daki yerel yetkililerle birlikte orada ne kadar Rum'un yaşadığını, ne kadar imalathane, dükkân ve okulları olduğunu araştırdı. Ayrıca, siyasî görüşlerini, ekonomik durumlarını ve liderlerinin kim olduğunu sordu. Rumlara karşı alman önlemlerin ertelenmiş olmasıyla ilgili duyurunun sadece bir özür olmadığı açıklı. Safvet'ten Adana vilayetine, 22 Aralık 1915, EUM Spec. 125 DH.ŞFR 59/62.

73 Ali Münif'ten Adana Komisyonu'na, 22 Haziran 1915, İAMM 2 DH.ŞFR 54/105.

değiştirmeyi amaçlayan kapsamlı bir planı göstermektedir. Daha 30 Mayıs 1915'te, Osmanlı hükümeti, imparatorluğun Ermeni nüfusunu mülksüzleştirmeye ve ganimeti bir demografik programı finanse etmek için kullanmaya yönelik bir kampanyayı resmî olarak başlatmıştı. Bu kararla dönüşü olmayan bir noktaya varılmıştı. Fakat değiştirilecek olan, sadece ülkenin etnik haritası değildi. Osmanlı hükümeti bu fırsatı, Müslüman bir ticaret ve sanayi sınıfı yaratmak için kullanmaya karar verdi. İdeal durumda, hükümetin onayladığı kimseler, tehcir edilen öncellerinin ekonomik rolünü üstlenecekti.

Tüm devlet kurumları bu planın gerçekleştirilmesi için uğraştı. Merkezî hükümetin pek çok nezaretinden vilayetlerdeki yetkililere ve köylerin ileri gelenlerine kadar herkes Ermenilerin özel ve ortak mülklerini aktarmada işbirliği yaptılar. Program başarılı oldu. 27 Şubat 1917'de, Avusturya-Macaristan istihbaratı, Halep valisinin Ticaret Nezaretine yolladığı yıllık bir raporu ele geçirdi.⁷⁴ Vali, merkezî hükümetin emirlerini başarılı bir şekilde yerine getirdiğini ifade ediyordu. 1915'te ticaretin % 80'i Hristiyanların elindeyken, şimdi % 95'inin Müslüman denetimine geçeceğini tahmin etmekteydi.

Osmanlı hükümeti, amaçlarına ulaşmak için kendi kanunlarını görmezden gelmekte tereddüt etmedi. 23 Kasım 1916'da İAMM'nin müdürü Şükrü, Diyarbakır'daki yerel yetkililere, tehcir edilmemiş olan Ermenilerin mülklerinin tasfiyesini, benzer durumda olan, yani tehcir edilmemiş olan diğer gayri Müslimlerin ise mülklerini ellerinde tutabileceklerini bildirdi.⁷⁵ Diğer bir deyişle, Ermeni mülkleri her ne şekilde olursa olsun tasfiye edilecekti. Açıkça, Dahiliye

74 İstihbarat Raporu, İstanbul, 27 Şubat 1917, No. 47 HHStA PA XL 275.

75 Şükrü'den Diyarbakır vilayetine, 23 Kasım 1916, AMMU, İskân Şubesi Gen. 1089 DH.ŞFR 70/79.

Nezaretî'ne bağlı bir müdürün basit bir emri, Osmanlı kanununun koyduğu sınırlamaların üstesinden gelmeye yeterliydi. Böylece son analizde, Ermeniler bütün şartlar altında kanunî haklarından yoksun bırakılmışlardı. Osmanlı hukuku tam bir kurguya dönüşmüştü.⁷⁶

76 Christian Gerlach'ın önemli çalışması çok geç çıktığından, bu makalede yararlanamadım. Christian Gerlach, "Nationsbildung im Krieg: Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah* içinde, s. 347-422.

**TÜRKLÜK VE OSMANLILIK ARASINDA:
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE'DE
"MİLLİYET" ARAYIŞLARI YA DA "ANASIR MESELESİ"**
NESİM ŞEKER

Birinci Dünya Savaşı sona erdiği zaman, millet, milliyet, milliyetperverlik, anasır vb. kavramlar etrafında dönen tartışmalar Osmanlı topraklarında pek yeni sayılmazdı. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı düşünce dünyası ve siyasî ortamı bu tartışmalara artan bir şekilde sahne olmaya başlamıştı. Ancak, savaş sonrası ortamda bu çerçevedeki tartışmalar farklı bir boyut kazandı. Tartışmalara farklı boyut kazandıran etkenler oldukça fazlaydı. En başta, Birinci Dünya Savaşı sonunda dünyanın siyasî haritası değişmişti; daha önemlisi, imparatorluklar çökmüştü. İkinci olarak, savaş sonrası siyasî yapılanmada gözetilecek ilke, self-determinasyon ilkesiydi, yani ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme hakları olduğu yolundaki ilkeydi. O zamanın koşulları içerisinde bu ilke, genelde çöken imparatorlukların sınırları içerisinde, özelde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde millî meşruiyete dayalı yeni ve daha küçük siyasî varlıkların ortaya çıkması anlamına geliyordu.¹

1 Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte gündeme yerleşmeye başlayan self-determinasyon ilkesi ve buna bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nden özel-

Oysa, savaş sonrasının yoğun siyasî ikliminde Osmanlı Devleti açısından tartışmalara farklı boyut kazandıran sadece bu etkenler değildi. Bunlardan daha önemli ve daha etkili bir etken vardı ki, o da savaş sırasında İttihat ve Terakki'nin izlediği etnik yeniden yapılandırma politikasıydı.² Savaş sonrası ortamda, Osmanlı siyasî varlığının sorgulanmasına yol açan temel nedenlerden biri de buydu. Bundan dolayı, tartışmalarda temel kaygı yeni koşullar altında Osmanlı Devleti'nin varlığını nasıl sürdüreceği ve barış sürecinde izlenecek yolun saptanmasıydı; hedef de İttihat ve Terakki ve onun savaş sırasında özellikle Ermenilere karşı izlediği politikaydı. Tartışmaların başlıca iki merkezi vardı: Meclis-i Mebusan³ ve İstanbul basını. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından Meclis-i Mebusan'ın kapanmasına kadar (21 Aralık 1918) olan dönemde, tartışmalar her iki

likle Ermenilerin ve Rumların toprak talepleri İstanbul basınında bir şaşkınlığa ve paniğe yol açmış görünmektedir. 13 Aralık 1918 tarihli *İkdam* gazetesinde söz konusu talepler, "Hakikat, Hep Hakikat, Yalnız Hakikat" başlığı altında şu şekilde değerlendirilmiştir: "...Fakat içimizde garip garip emeller zuhur etti. İstanbul, İzmir, hatta Konya Türklere çok görülüyor; bir Kilikya'dan bahsediliyor; Kürtlerle mâli yerlere Ermenilik şekil ve rengi verilmek isteniliyor... Şu emellerin tervici için 'tehcir' ve 'taktil' vakaları da o kadar mübalağa ediliyor ki her sayfası bir roman halini alıyor..."

- 2 İttihat ve Terakki'nin izlediği etnik yeniden yapılandırma politikası "demografi mühendisliği" olarak da tanımlanabilir. Türklerin belli bir alanda diğer etnik gruplar üzerinde nüfus hâkimiyetinin sağlanmasıyla birlikte, ekonomik ve siyasî açıdan da güçlendirilmesini amaçlayan bu politika genellikle "Türkleştirme" olarak tanımlanmıştır. "Demografi mühendisliği" kavramı ve bunun işleme yöntemleri için bkz. Milica Z. Bookman, *The Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World*, (Londra: Frank Cass, 1997). İttihat ve Terakki'nin bu politikası içinde Ermeni tehciri özel bir yer tutmaktadır. Bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999). Oysa, bu politika Osmanlı Devleti'nin gayri Müslim unsurlarıyla sınırlı kalmamıştır. Bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).
- 3 Ermeni meselesi ile ilgili Meclis-i Mebusan'da yer alan tartışmalar için bkz. Ayan Aktar, "Son Osmanlı Meclisi ve Ermeni Meselesi: Kasım-Aralık 1918", *Toplum ve Bilim*, 91 (Kış 2001-2002), s. 142-165.

tarafıta da benzer bir seyir göstermiştir. Öne çıkan konular, İttihat ve Terakki'nin unsurlara karşı izlediğı yıkıcı politika, İttihatçıların yargılanması ve cezalandırılması gerekliliğı, Müslüman ve Türk mebusların ve yazarların bir savunma refleksiyle olup biten kötü şeylerden sadece İttihatçıların sorumlu olduğı; Ermenilerin ve Rumların maruz kaldığı İttihatçı politikalarından Türklerin de zarar gördüğü ve olup bitenlerle Türklerin ve Müslümanların büyük bir çoğunluğunun ilgisinin olmadığı ve bundan dolayı, tüm bir ulusun cezalandırılmasının büyük bir haksızlık olacağı vb.'dir. Meclis kapandıktan sonra tartışmaların sürdüğü yer olarak basın kalmıştı. Basındaki tartışmalar da gittikçe İttihatçıların izlediğı politikadan uzaklaşarak, gelecekte devletin hangi çerçevede yapılanması gerektiğine odaklanmıştı. Yeniden yapılanma ile ilgili tartışmaların merkezinde ise "anasır meselesi" yer alıyordu. Tartışmaların cevap vermeye çalıştığı sorular başlıca iki taneydi: Devletin kapsamı içinde hangi unsurlar yer almalıydı ve devlet nasıl tanımlanacaktı? Bu sorulara cevap arayışı çerçevesinde, 1918 başlarında ve özellikle 1919 yılı boyunca, basında Osmanlılık ile birlikte Türk milliyetçiliğı, İttihatçıların savaş sırasında izlemiş oldukları Türkleştirme politikaları, Ermeni sorunu, Rumların durumu ve Kürt meselesi yoğun bir şekilde tartışıldı.

"Anasır meselesi" üzerindeki tartışmalarla bağlantılı olarak, eşzamanlı gelişen iki akımdan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan topraklar içinde Türklerin ve Müslümanların birlikteliğini öne çıkaran "Türk birliğı" akımı; ikincisi de, aynı topraklar içinde Hristiyan ve Müslüman, farklı etnik grupların ve mezheplerin birlikteliğini, modern ve seküler bir vatandaşlık bağıyla sağlamayı savunan "Yeni Osmanlılık" akımıdır.

“Hariçteki ve dahildeki düşmanlara karşı” Türk birliği arayışı

Basında Türk milliyetçiliği temelinde bir Türk birliği arayışı, mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra, özellikle Ermenilerin ve Rumların gösterilerinin yoğun olduğu ve savaş suçlusu İttihatçıların tutuklanmalarının birbirini takip ettiği bir zamanda başladı.⁴ Arayış, vatanın Türk ve Müslüman nüfusunun, dahildeki ve hariçteki düşmanlara karşı birliğini sağlamayı amaçlamıştı. Basında, bu arayışın başını *Yenigün* ve *Tasvir-i Efkâr* çevreleri çekti. Zaman zaman, *Vakit* ve *İkdam* da bu arayışa destek verdi.

Yenigün gazetesinin sermuharriri olan Yunus Nadi [Abalıoğlu] “dahilden ve hariçten gelen darbelerin kâffesi bizim millî varlığımızı, Türk mevcudiyetini hedef ittihaz eylemiş bulunuyor” diyerek, Türk milletinin birliği ve içten ve dıştan gelen darbelere karşı bir vatan cephesinin kurulması gerekliliği üzerinde duruyordu.⁵ Ardından, harp sırasında işlenen cürüm ve cinayetlerin takibinden daha önemli olan şeyin, tehlikede bulunan millî varlığın korunması olduğunu belirtiyordu. Bunu sağlamak için de Türk birliği şarttı.⁶ Aslında, mütarekenin ilk günlerinde başlayan ve 1919’un ilk aylarında da devam eden Rum ve Ermeni azınlıkların Os-

4 İttihatçıların yoğun bir şekilde tutuklanmaları Ocak 1919’un sonlarında gerçekleşti. 29/30 Ocak’ta, aralarında Hüseyin Cahit [Yalçın], Kara Kemal, savaş dönemi İzmir valisi Rahmi, Emanuel Karasu, İttihat ve Terakki’nin kâtib-i umumisi olan Mithat Şükrü [Bleda] ve İsmail Canbulat gibi parti içinde etkili konuma sahip kişiler tutuklandı. *Yenigün*, 1 Şubat 1919. Fakat tutuklanmalarının sadece savaş suçlarıyla ilgili olmadığı anlaşılıyor. Savaş sonrası ortamda mücadelelerini devam ettirmek yönündeki faaliyetleri de tutuklanmalarının bir nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Yunus Nadi, “Tevkifata Dair”, *Yenigün*, 1 Şubat 1919.

5 “Türk Birliği”, *Yenigün*, 22 Kânunisani (Ocak) 1919; “Vatan Fırkası”, *Yenigün*, 23 Kânunisani (Ocak) 1919.

6 “Birleşme Meselesi”, *Yenigün*, 26 Kânunisani (Ocak) 1919.

manlı egemenliğinden kurtulmak istemini gösteren “hoşnutsuz” tavırları, Türk birliği arayışını bir tepki olarak şiddetlendirdi. Bazı yazarlar, bu tür gösterilerden, “Osmanlı saltanatının beka ve itilâsını olanca samimiyetiyle isteyen bir tek unsurun, Türk ve Müslüman” unsurunun kaldığı sonucunu çıkarmışlardır.⁷ Rum ve Ermeni azınlıklarının, bazı durumlarda, Osmanlı yönetimine karşı birlikte hareket etmeleri, Yunus Nadi ve *Tasvir-i Efkâr* sermuharriri Ebüzziyazâde’nin [Velid Ebüzziya] Türk birliği çağrısını sütunlarına sürekli taşımalarına neden oldu.⁸ Yunus Nadi, Osmanlı vatanında en ziyade tehlikeye maruz bulunan keyfiyetin yalnız Osmanlılık olmadığını, onunla beraber bilhassa Türklük olduğunu ve Türklüğün bu memlekette ekseriyeti teşkil ettiği için Osmanlılığın şirazesini muhafazadaki mevkisinin dün olduğu gibi bugün de, yarın da pek mühim olduğunu ve onu korumak için “her şeyden ve herkesten evvel Türklerin o acîb ve âmik gaflet ve dalâletten sıyrılarak derhal Türk birliğini tesis ve ilân ettirmeleri” gerektiğini yazdı.⁹ Daha sonra, “Türklük ve Milliyetçilik” başlıklı bir yazısında, memlekette başta Rum ve Ermeni unsurları olmak üzere bütün etnik grupların milliyetçi olduklarını, gerçekte bütün dünyanın milliyetçi olduğunu ve bu hususta sadece Türklüğün geri kaldığını belirterek, Osmanlı mülkünde on milyondan fazla Türk nüfusu temsil eden Türklüğün de kendi haklarını savunması ve bu düşünceyle birleşmesi ve çalışması gerektiğini vurguladı.¹⁰ Türklerin, etrafla-

7 Yunus Nadi, “Türk Birliği İçin”, *Yenigün*, 10 Şubat 1919; Ahmet Emin, “Milliyetperverlik Siyasî Bir Moda mıdır?” *Vakit*, 10 Şubat 1919.

8 Ebüzziyazâde, “Onlar İttihad Ederken”, *Tasvir-i Efkâr*, 24 Kânunisani (Ocak) 1919; Yunus Nadi, “Varlığımızın Müdafaası”, *Yenigün*, 27 Kânunisani (Ocak) 1919; ayrıca, “Türk Birliği”, *İkdam*, 20 Şubat 1919.

9 “Millî Vahdete Doğru”, *Yenigün*, 30 Kânunisani (Ocak) 1919.

10 *Yenigün*, 5 Şubat 1919.

rim çeviren düşman unsurlar [Rumlar ve Ermeniler] arasında siyasî varlıklarını korumaları için, millî bir siyaset izlemeleri ve Türk birliğini vücuda getirmeleri gerekiyordu.¹¹

Türk birliği arayışı, esas olarak, Rum ve Ermeni unsurlarının tavırlarına karşı bir tepki olarak gelişmişti. Oysa, uzun vadede, iki temel üzerine kurulmaya çalışıldı. Birincisi, gerek basının gerekse millî mücadele önderliğinin üzerinde daha önemle durduğu ve daha etkili bir şekilde ifade edilip bir sonuca ulaşan Türklerin ve Kürtlerin birlikteliği vurgusuydu. Bunun ön plana çıkmasının esas nedeni mütarekeden hemen sonra ortaya çıkan *Kürdistan Teali Cemiyeti*'nin Kürtlerin millî haklarını arama yönündeki faaliyetleriydi. İkincisi ise, Hristiyan unsurlara duyulan tepkiyle ilintili olan, Türk ve Müslüman nüfusun hem birlikteliğini hem de her alanda gelişmesini sağlayacak, ancak 1919'dan sonra pek bahsi geçmeyen bir cemaat teşkilatının kurulması esasıydı.

Türklerle Kürtlerin birlikteliğini simgeleyen iddia, onların "din kardeşi ve kader ortağı" olduklarıydı. 1919 yılının sonlarına doğru, Erzurum'da yayımlanan ve milliyetçi hareketin yöresel sözcüsü durumundaki *Albayrak* gazetesi, İstanbul'da, birtakım şahısları Kürt sorununu ortaya atmakla suçladı. Bu şahısların Kürtleri Türklerden ayırmaya çalıştıklarını iddia etti. Yazı, "Kürdistan teşkilinden bahsetmenin Ermeni istilâsını hazır eylemekten başka bir mânâ ifade edemeyeceğini" ileri sürerek bunu yapmaya çalışanları ağır bir dille eleştirdi.¹² Bunun ardından, dönemin liberal şahsiyetlerinden ve Kürt asıllı olan Lutfi Fikri [Düşünsel], 1919 sonbaharında milliyetçi ilkeler üzerine kurulan *Millî Türk Fırkası* kurucularını, Kürtleri kışkırtmakla suçladı. Onları İttihatçı zihniyetini devam ettiren fırka olarak gördüğünü

11 "Millî Siyaset Türklük Meselesi", *İkdam*, 22 Şubat 1919.

12 "Kürdistan Meselesi Var mıdır?", *Vakit*'te aynen yayınlanmıştır, 16 Teşrinisani (Kasım) 1919.

yazdı.¹³ Buna karşılık, Kürt cemiyetlerinin Kürt ve Türk ittihadını bozacak hiçbir teşebbüste bulunmamalarını tavsiye etti. Yazı şöyle devam ediyordu:

“Sulh konferansından hakkımızda bir karar çıkıncaya kadar bütün Kürtlerin yekzeban ve yekdil bütün subhaları biz Osmanlı Devleti’nden ayrılmak istemeyiz olmalı.”¹⁴

Ardından, başka bir yazısında “Osmanlılık artık öyle bir surette tecelli ve inkişaf edecektir ki o daire dahilinde Kürtlerin-Kürtlüğün bütün makbul ve meşru mutalebat-ı milliyelerinin tatmin edilmemesi mümkün olamaz” diyordu.¹⁵

Eski Osmanlı devlet adamlarından Şerif Paşa, Paris’te Ermeni delegasyonu, Kürtlerin temsilcisi olarak 20 Kasım 1919’da bir antlaşma imzaladığında, Türk basınında ona ve Kürdistan Teali Cemiyeti’ne karşı tepkiler yağdı. Bu tepkilerde, Şerif Paşa’nın Kürtleri temsil edemeyeceği ve Kürtlerin Osmanlı saltanat ve hilafetinden hiçbir şekilde ayrılmayacakları belirtiliyordu.¹⁶ Tam o sırada *Yenigün*, hükümeti Şerif Paşa’ya antlaşma için yetki veren Kürdistan Teali Cemiyeti’ni kapamaya çağırırdı.¹⁷ *Sabah* gazetesinin sermuharri olan Ali Kemal ise, dolaylı olarak, Kürtlerle ilgili son gelişmelerin sorumlusu olarak Anadolu’daki milliyetçi hareketi gösterdi. Ona göre, “bu davayı halletmek için en kestirme tarîk bu zavallı mülkü İttihat ve Terakki gibi âfetlerden ilelebet kurtararak bir hüsn-i idareye mazhar kılmaktır. Aksi takdirde, yakında, Çerkezler ve Gürcüler de ayrılacaklardır.”¹⁸ Tartışmaya, *Alemdar*’dan Refi Cevat [Ulunay] da ka-

13 “İttihat ve Terakki”, *Sabah*, 8 Teşrinisani (Kasım) 1919.

14 “Türk-Kürt Meselesi”, *Sabah*, 17 Teşrinisani (Kasım) 1919.

15 “Osmanlılık Karşısında Kürtler”, *Sabah*, 24 Teşrinisani (Kasım) 1919.

16 *Vakit*, 22 Şubat 1920; *İkdam*, 26 Şubat 1920.

17 *Yenigün*, 26 Şubat 1920.

18 “Osmanlılık Bir Camia Idi”, *Peyam-ı Sabah*, 25 Şubat 1920.

tıldı. Kürtlerin "camia-i Osmaniye'nin en cari, en kavi bir unsurunu teşkil ettiğini ve bu devletin anasır-ı esasiyesinden olduklarını belirterek, "camia-i Osmaniye'den ayrılma-larının katiyen gayri caiz olduğunu", ancak geniş bir adem-i merkeziyete aklının erdiğini yazdı.¹⁹ Gerçekte, bu dönem Türk basınının büyük bir çoğunluğunun bu konudaki eğilimi böyleydi.

Türk birliği arayışının ikinci temel aracı, Müslümanların konumunu gayri Müslim unsurlara karşı her alanda güçlendirmek için örgütlenmek hedefini taşıyan cemaat teşkilatının kurulmasıydı. Mütarekenin ilk günlerinde, *Vakit*'te Ahmet Emin [Yalman] Müslümanların bir cemaat teşkilatı kurmaları gerektiğinden bahsetmişti. Ona göre, bu teşkilat memlekette hiçbir desteği olmayan topluluğun kendine güvenmesini sağlayacaktı. Ayrıca, sosyal yardımlaşma, aile teşkilatının korunması ve eğitim konularında, bu teşkilatın faydaları olacaktı. Osmanlı arazisi dahilinde, Müslümanlar dışında, bütün unsurların cemaat teşkilatına sahip olduklarını ve bu sayede, bu unsurların mevcudiyet ve kuvvetlerini muhafaza ettiklerini belirten yazar, bundan ötürü, her şeyden evvel düşünülecek şeyin, cemaat teşkilatını ihya etmek, böylelikle, müttehit bir kuvvet haline gelmek olduğunu yazıyordu.²⁰ Benzer şekilde, Ebüzziyazâde teşkilatın sosyal, siyasi, idarî ve buna benzer bütün konularda başarı sağlamak için gerekli olduğunu ifade ediyordu: "Millî gayelere vusul için teşkilattan başka bir yol yoktur."²¹ Teşkilatın amacını açıkça gösteren ve burada bir kısmını aktarmaya değer bir başka yazısında şöyle diyordu:

19 "Kürt Meselesi", *Alemdar*, 1 Mart 1920.

20 "Cemaat Teşkilatı", *Vakit*, 28 Teşrinisani (Kasım) 1919 ve 9 Kânunievvel (Aralık) 1919.

21 "Cemaat-i İslâmiye Teşkilatı", *Tasvir-i Efkâr*, 9 Kânunievvel 1919.

“...Cemaat-i İslâmiye teşkilatına bugün her zamandan ziyade muhtacız. Bu ihtiyacımız, yalnız yaşamağa azmetmiş her millet gibi bütün efratla bir emele hizmet etmek gayesinin husulünü temin mecburiyetinden değil, fakat anasır-ı muhtelifeye malik olmak itibarıyla daima pek hususî şerait içinde bulunan memleketimizde anasır-ı aslî olan İslâmların manen olduğu kadar maddeten mevcudiyeti muhafaza eylemek zaruretinden ileri gelir... Cemaat teşkilatına, terbiye-i siyasiye, vahdet-i fikriye, inkişaf-ı millî, marifimizin terakkisi, millî ve dinî kuvvetlerimizin hüsn-i istimali, iktisadiyatımızın tahlis ve takviyesi, ticaret-i milliyemizin tesis ve ihyası, ahlak-ı umumiyyemizin muhafaza ve tasfiyesi, aramızda uhuvvet ve meveddet hislerinin husule gelmesi, millî mesailde her kime karşı olursa olsun hukukumuzun müdafaası velhasıl bir kelime ile yar u ağyara karşı şerefli ve kuvvetli bir mevcudiyet iraesî için şidetle muhtacız...”²²

Kısaca, mütareke sonrasında Türk ve/veya Müslüman birlikteliğine dayanan birlik arayışı, temelde, millî varlığa karşı başlıca tehdit olarak görülen Rumlara ve Ermenilere karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Aslında bu tepki, Birinci Dünya Savaşı sonrası ortamının bir özelliği değildir. İttihat ve Terakki'nin henüz kendisini “Türk” olarak gören bir grubun yönetimi altına girmemiş olduğu bir dönemde, imparatorluğun Müslümanlarını “Ermeni ve Balkan Hristiyanları tehditlerine” karşı birleştirmeye çalışan bir düşüncenin izlerini taşımaktadır.²³ Buna ek olarak, İslâm, bu arayış içinde, Türkleri ve Kürtleri birbirine bağlayan ve böylece, Kürt milliyetçiliğini zayıflatan bir bağ olarak yer almak-

22 “Yine Cemaat-i İslâmiye Teşkilatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 14 Kânunievvel 1919.

23 Bkz. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, (Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 169-170.

tadır. Ayrıca, bu düşünce içinde İslâm'ın, cemaat dayanışmasını sağlama yoluyla Müslüman nüfusun maddî refahını ve manevî gelişmesini sağlayacak güçlü bir araç olabileceği tasavvuru vardır.

“Maziyi silmek, geleceği kurmak”: Yeni Osmanlılık arayışı

Bu arayış, öncelikle, İttihatçıların, savaş sırasında izlemiş oldukları “Türkleştirme” politikasının yoğun eleştirisiyle başladı. Eleştirilerin temelinde yatan nokta, bu politikanın “Osmanlılık” bağını zayıflattığı ve Ermeni ve Rum azınlıklarının devletten soğumalarına yol açtığıydı.²⁴ Bu akıma göre “Osmanlılık” yeni koşullar altında tekrar inşa edilmeliydi. Arayışın temel çıkış noktası, geçmişte, İttihatçıların yanlış politikaları sonucunda kötü şeyler yaşandığı, ancak bu politikaların iflas ettiğiydi. Buna göre, mazi silinebilir, gelecek kurulabilirdi.

“Yeni Osmanlılık” arayışı içinde bulunanlar iki grup oluşturdu. Birincisi, İttihat ve Terakki'nin ve onun çizgisinde devam ettiğini düşündükleri milliyetçi hareketin ezeli muhalifleri olan *Alemdar*, *Sabah* ve *Peyam-ı Sabah* çevreleriydi. Bu grup, geçmişte yaşananlarla ilgili olarak İttihatçıları sorumlu görüyordu. Soruna yaklaşımları açısından duygusal

24 Bu eleştirilerde, İttihatçılar tarafından Ermenilere ve Rumlara karşı izlenen ‘imha’ politikasının Osmanlılık ilkesine ağır bir darbe vurduğu belirtiliyordu. Refi Cevat, “Osmanlılık ve Mesuliyete Teşrik”, *Alemdar*, 18 Kânunisani (Ocak) 1919; Ahmet Emin, “Sulh Hazırlığı II”, *Vakit*, 22 Teşrinisani (Kasım) 1918. Ayrıca, İttihatçıların diğer unsurlara karşı izledikleri “cahilâne ve tecavüzkar tegalüb siyasetinin gerek Arnavut meselesinin ve gerek Arap ve Kürt meselelerinin siyasi şekillerini adeta yoktan var ettiği” belirtiliyordu. Ahmet Emin, “Kürtler ve Kürdistan”, *Vakit*, 14 Ağustos 1919. Gerçekte, “İttihatçıların yaptıkları milliyetperverlik değil, sadece separatizm yani ayrılık siyaseti idi”. Refi Cevat, “Nasyonalizm ve Separatizm”, *Alemdar*, 27 Teşrinisani (Kasım) 1919.

diye tanımlanabilirlerdi, çünkü tek çare olarak İttihatçıların yönetimden uzaklaştırılmasını görüyorlardı. İyi bir hükümet, bunlara göre, bütün sorunları çözebilirdi. Bu yaklaşımı en iyi temsil eden yazarlar Refi Cevat ve Ali Kemal'dir. Refi Cevat şöyle yazıyordu: "Bizim için yapılacak şey evvelâ bu serseri ellerin [İttihatçıların] şirazesinden çıkardıkları idare yolunu mihver-i lâyıkhına irca etmektir. Bu da Osmanlılık cereyanına vâsi bir saha ihzar etmekle olur."²⁵

İkinci grup, aslında kendini milliyetperver olarak tanımlayan *Vakit*, *İkdam* ve *İleri* gazetelerinden oluştu. Mütarekenin imzalanmasının hemen ardından, bu gazetelerde çıkan yazılarda, ortak bir vatan, bu vatanın birliği ve bu vatan içerisinde yaşayan anasırla birlikte yaşama vurguları ön plana çıkmıştı. Bunlar, yeni koşullar altında tekrar inşa edilecek olan Osmanlı yönetimi altında bütün azınlıklarla birlikte yaşama konusunda hemfikirler. Bunu sağlamak için azınlıklara zamanın gerektirdiği birtakım haklar verilmeliydi. *İkdam*'a göre milliyet iki türlüydü:

Biri *milliyet-i amme* ki bu ancak Osmanlılıktır. *Milliyet-i amme* ve *milliyet-i resmiye* ırk, lisan, mezhep, kavmiyet, renk kuyudatının fevkindedir. Şu vatan üzerinde sâkin bulunup da aynı padişaha bağlı olan her fert bu milliyeti haizdir. *Milliyet-i ammenin* muvacehesinde bir de *milliyet-i hususiye* var. Türklük, Rumluk, Ermenilik gibi. Bu iki nevi milliyet İsviçre'de nasıl birbirleriyle bir tenakuz teşkil etmiyorsa bizde de, tabiiyat-ı maslahat icabı olarak, tebâyün etmemek lazımdır.²⁶

Azınlıkların, kendi devletleri için, Anadolu'da toprak taleplerine karşı *İleri* gazetesi *mülk-i müştereke*'nin bölünme-

25 "Osmanlılık ve Mesuliyete Teşrik", *Alemdar*, 18 Kânunisanı (Ocak) 1919.

26 *İkdam*, 17 Teşrinievvel (Ekim) 1918.

sinin hiçbir gruba fayda sağlamayacağını ileri sürüyordu. Buna göre, telif-i anasır, bütün unsurların haklarını gözeterek bir hükümetin kurulmasıyla sağlanmalıydı.²⁷

Ahmet Emin, *Vakit*'te, yapılacak barış antlaşmasının hazırlığı çerçevesinde, "maziye tasfiye etmek" ve "istikbali kurmak" için neler yapılması gerektiğini ayrıntılı olarak yazmıştır. Ona göre, ilk adım devletin asrileştirilmesi, vatandaşlık bağının değiştirilmesiydi. Bu bağ dinsel değil siyasi olmalıydı. Aynı zamanda millî olmalı ve memlekete samimi bir şekilde bağlı olan herkesi kapsamalıydı. Bunun için, devletten "teokrasi mahiyetini tamamıyla refetmek" gerekiyordu.²⁸ Anasır meselesini çözmek için iki şey yapılmalıydı. Birincisi, yani maziye tasfiye etmek için ise üç şey yapılmalıydı:

İlk olarak, "Amerikalıların ve diğer İtilaf Devletlerine mensup bîtaraf ve âdil zevatın iştirakiyle tahkik komisyonları teşkil ederek Ermeni meselesinde medenî nokta-i nazardan cürümünü sabit olanları, Müslüman olsun Ermeni olsun bulup cihan medeniyetini memnun edecek bir suretle cezalandırmak."

İkincisi, "Tehcir edilen Ermeni ve Rumların yurtlarına iadesi ve istirahatlarının temini meselesiyle iştigal[i] tamamıyla Amerika Salib-i Ahmer'ine tevdi etmek."

Üçüncüsü, "Tehcir edilenlerin mal ve mülkünü gâsıblardan alarak iade ve zayi olanları tazmin etmek."

Maziye bu esaslar çerçevesinde tasfiye ettikten sonra istikbali kurmak için aşağıdaki öğeleri içeren program bütün dünyaya ilan edilmeliydi:

1- "Memalik-i Osmaniye'de yaşayan vatandaşlar arasında müsavâtı hiçbir şey ihlâl etmeyecek ve devlet kuvveti

27 M. R., "Telif-i Anasır", *İleri*, 30 Nisan 1919.

28 "Sulh Hazırlığı I-II", *Vakit*, 21-22 Teşrinisani (Kasım) 1918.

bütün vatandaşların hukuk ve istirahatını düşünür ve bütün unsurların iştirakiyle iş görür bir kuvvet olacaktır.

2- Din, hars, fikir ve içtihat hususunda istedikleri yola gitmekte bütün vatandaşlar serbesttir...

3- Idare-i mahalliye de ahaliye vâsi hak ve salahiyetler verilecektir...

4- Ekalliyetlerin hakk-ı intihabını teyid için Kanun-i Esasî'ye intihab-ı nisbî esasları vazedilecektir.

5- ...Muayyen bir müddetle bir kontratla devlet hizmetine ecnebi mütehassısları alınacak ve bunlara umur-ı idariyede kavanin-i devlet dairesinde vâsi bir teftiş ve icra salâhiyeti verilecektir..."²⁹

Türk mü, Osmanlı mı?

1919 Ekim'inde Türk milliyetçiliğini temel alan *Millî Türk Fırkası*'nın kurulması, iki ana akımın sözcüsü durumunda olan kişileri, devletin tanımlanması ve vatandaşlık konularında, karşı karşıya getirdi. Bu partinin kurulması, *Vakit* ve partinin yayın organı olan *İfham* gazeteleri arasında, gelecekte kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'ne de taşınacak önemli bir tartışmaya sahne oldu.

20 ve 21 Ekim 1919'da, *Vakit*'te, Ahmet Emin, "Türkçülük ve Memleketçilik" başlıklı iki makale yazdı. Bu makalelerde, memleketin milliyetler meselesi konusunda hangi temellere oturması gerektiğini açıkladı. Açıkça, toprağa dayalı bir vatandaşlık kavramını öne sürdü. Ona göre, memleketin istikbali ancak şu esas üzerine kurulabilirdi:

"Devletin bilcümle tebaası siyasî nokta-i nazardan Osmanlı namını haiz olmalı ve devlet müessesatının her biri Osmanlı namını taşımalıdır. Osmanlılık, Osmanlı vatanına

29 "Sulh Hazırlığı II", *Vakit*, 22 Teşrinisani (Kasım) 1918.

samimi bir merbutiyet ve bu vatana merbut olanlar arasındaki her nevi menafi-i müştereke mânâsına gelmelidir... Bundan sonrası için vuzuh ve samimi bir vaziyet husule gelmelidir.”

Bunu yapmak için, Türkler bir Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasına destek vermeli ve 12 Şubat 1919'da Sadrazam Tevfik Paşa'nın beyannamesinde kabul edildiği gibi, mültecileri içine alacak arazi ilavesini sağlamalıydı.³⁰ Bundan sonra, kendini Osmanlı vatanına bağlı hissetmeyen Ermeniler, Ermeni Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmak için davet edilmeliydi. Rumlar için de benzer bir durum söz konusuydu. Bunlar, Yunanistan'daki Türklerle mümkün olduğu derecede mübadele edilmeli ve Ermeniler gibi, kendisini Osmanlı vatanına bağlı hissetmeyenler Yunanistan tabiyetine geçmeliydiler.³¹ Osmanlı Devleti'nin tebaası olarak kalacaklar, “Osmanlı”nın yeni mânâsıyla Osmanlı olacaklardır. Kendi deyişiyle,

“Bu mânâ, devlet tabiyeti hududunu her medenî memlekette olduğu gibi dine, ırka, harsa değil, araziye izafetle çizmekten ve dinî, ırkî, harsî tesanüt haricinde sırf siyâsî bir tesanüt tanımaktan ibarettir.”³²

30 Beyannameye göre, Osmanlı hükümeti Kafkasya'dan Kilikya'ya uzanan Büyük Ermenistan fikrini reddediyor ve çözüm olarak iki seçenek üzerinde duruyordu. Birincisi, *Vilayet-i Sitte*'de Osmanlı egemenliği altında Ermenilerin azınlık ve özgür gelişme haklarının güvence altına alınmasını ve savaş öncesinde burada yaşayan Ermenilerin iskânının sağlanmasını öngörüyordu. İkinci seçenek ise, Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırlarının Kafkasya ve Zor bölgesinde bulunan bütün Ermeni muhacirlerini içine alacak şekilde genişletilmesini öneriyordu. (Sınırların genişletilmesi somut bir biçimde ortaya konmamıştır.) Bu çözüm kabul edilirse, Ermeni devleti sınırları içerisinde bulunan Müslümanlar, Osmanlı topraklarında iskân edilecekti. Yani, bir tür mübadele yapılacaktı. “Hükümetimizin Sulh Konferansına Gönderdiği Mühim Muhtıra”, *Sabah*, 3 Mart 1919.

31 “Türkçülük ve Memleketçilik II”, *Vakit*, 21 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

32 “Ekalliyetlerin İstikbâli”, *Vakit*, 29 Kanunievvel (Aralık) 1919.

Ahmet Emin, memleketi ve memleket insanlarını “Osmanlı” olarak tanımladığı için, *Ifham*’da Hamdullah Suphi [Tanrıöver], Ahmet Ferit [Tek] ve Ahmet Refik [Altınay] gibi Millî Türk Fırkası’nın önde gelenleri tarafından ve dönemin diğer Türk milliyetçisi gazetesi olan *Türk Dünyası*’nda Ali Canip [Yöntem] tarafından eleştiri yağmuruna tutuldu. Eleştirilerinde, toprak milliyetçiliği yerine, daha çok etnik milliyetçiliğe kayan bir kültürel milliyetçiliği savundular. Yazılarında, dil, din ve emel birliği vurgusunu yaptılar.³³ Memleketin insanlarına “Türk” ve memlekete “Osmanlı” yerine “Türkiye” demeyi tercih ettiklerini farklı yazılarda belirttiler.

Partinin kurucularından Ahmet Ferit, “bilfiil ortadan kalkmış Osmanlı İmparatorluğu’ndan geriye kalan toprakların boydan boya Türk olduğunu” ifade ederek bu topraklarda bir “Türk vatani” istediklerini yazarak şöyle devam etti:

“Anasır-ı Hristiyanıye bir tarafa bırakıldıktan sonra bütün geri kalanlar bizce [Fırka’ca] Türk’türler.”

Ahmet Emin’e hitaben

“bundan böyle Türkiye’de biz bir millet görmek arzusundayız. Yoksa tabirler arkasında saklanmış belki menfaatperest, riyakâr, herhalde gayri samimi bir kalabalık istemiyoruz”

diyerek açık bir dille imparatorluğun Hristiyan azınlıklarının bu topraklarda yerinin olmadığını belirtti.³⁴ Ahmet Emin, cevabında “Osmanlı” yerine “Türk” sözcüğünün kullanılmasının tehlikelerini açıkladı. Temel vurgusu şu idi:

33 Örnek olarak bkz. Hamdullah Suphi, “Türkçülük ve Memleketçilik”, *Ifham*, 21 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

34 “Türk Milliyeti”, *Ifham*, 22 Teşrinievvel (Ekim) 1919; “Osmanlılık, Türklük”, *Ifham*, 26 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

“İstikbale ait vatandaşlık çerçevesini o kadar geniş bir surette çizmeliyiz ki vatana merbut olan bilcümle efrat bunun içinde rahatça yer bulabildikten başka yeni gelebileceklerle de yer kalabilsin. Bu maksat için çizilebilecek çerçeve ancak Osmanlılık çerçevesi olabilir.”

Yazar, bundan sonra şöyle devam ediyordu:

“Sıfat-ı tabiyet, bugüne kadar siyasî bir mânâyı haiz olmayan Türk kelimesiyle ifade olunacak olursa yüz binlerce kıymetli Osmanlı tebaası, devlet çerçevesinin haricinde, adeta sınıf-ı tâbi mevkiinde kalacaktır. Sonra devlet bir Türk devleti olursa milyonlarca Kürt’ün her tarafta ayrı bir uzviyet teşkil etmesi lazım gelir...”³⁵

Bunun hemen ardından, Ali Canip, *Türk Dünyası*’nda Ahmet Emin’in görüşlerini “Tehlikeli Nasihatler” olarak nitelendi. Yazısında, Osmanlılığın sahte bir çerçeve olduğunu ve buna sadece “biçare Türkler”in inandıklarını, öteki unsurların sadece kendi millî gayeleri için çalıştıklarını, bundan dolayı bir Osmanlı milletinin olamayacağını iddia etti.³⁶ Ali Canip’in bu görüşlerini destekleyen Ahmet Refik, Osmanlılığın Wilson Prensipleri’nden sonra külliye iflas ettiğini, Osmanlı’nın bir millet adı olmadığını belirtmişti. Bunun nedenini de şöyle açıklıyordu:

“Osmanlı namı altında toplanan heyet, kendisini idaresi altında tutan Türk hanedanı felakete uğrar uğramaz düşmanlara iltihaka hazırlanan unsurları ihtiva eylemiştir... [Bundan dolayı] memleketçilik nazariyesi ancak tabiyet temin eder; fakat millet vücuda getiremez.”³⁷

35 “Siyasî Türkçülük”, *Vakit*, 23 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

36 *Türk Dünyası*, 25 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

37 “Türk mü Osmanlı mı?”, *İfham*, 26 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

Ardından, Ahmet Emin, “Türk” kelimesinde mutlak surette din ve ırk mânâsının mevcut olduğunu, bundan dolayı, bu kelimenin Osmanlı vatandaşlığı gibi gayet vâsi bir mânâ ile ifade olunamayacağını öne sürdü. Ona göre,

“bizde de hayat-ı siyasiye için Osmanlı kelimesi kullanılacak olursa din ve hars farkları gözetilmeyerek memlekete merbut olan bilcümle efrat ve bu hayatta bilcümle Kürt vatandaşlarımız bu umumî isim altına toplanabilir. Türkler nasıl kendi harslarıyla meşgul olurlarsa Kürtlerin de Kürt harsının inkişafına çalışmaları tabii görülür. Fiilen mevcut adem-i tecanüsün siyasî hayatta bir zemin-i ihtilaf ihdas etmesine böylece set çekilir.”³⁸

Kürtlerle ilgili Ahmet Emin’in yazdıklarına karşılık Ahmet Ferit, Türk milliyetperverliğinin savunma amaçlı olduğunu ve asıl hedefin Türk’ün kendini bilmesini sağlamak olduğunu yazmıştır. Hiçbir millete karşı tecavüzkâr olmadıklarını belirttikten sonra

“Kürdistan hâkimiyet-i Osmaniye altında bırakılacak ise biz milliyetperverler, Kürtlerin yalnız tekâmûlat-ı harsiyelerine değil, hatta tekâmûlat-ı idariye ve siyasiyelerine de taraftar olacağız”

diye yazmıştır.³⁹

Yukarıdaki tartışmadan da açık olarak anlaşılabileceği gibi, milliyet arayışı etrafında tartışılan esas sorun, mütareke döneminin ilk günlerinde açıkça ifade edil(e)meyen Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından oluşacak yeni ulus-devletin kurucu ideolojisi olarak işlev görecektir milliyetçiliğin teritoryal bir milliyetçilik mi, yoksa etnik ve

38 “Siyasî Vatandaşlık III”, *Vakit*, 29 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

39 “Niçin Tecavüze Uğruyoruz?”, *İfham*, 14 Teşrinisani (Kasım) 1919.

dinsel öğelerin içinde karışmış veya harmanlanmış olduğu kültürel bir milliyetçilik mi olacaktıydı. Sorunun cevabı Anadolu'da gelişen ve 1919'un sonlarında epey güç kazanmış olan milliyetçi hareketten bağımsız değildi. Hareket güçlenip Osmanlı merkezine ve işgalci güçlere meydan okuyacak duruma geldiğinde, ikinci seçenek daha ağır basmaya başladı.

1919'un sonlarına doğru, İslâm örtülü Türk milliyetçiliğinin, yeni Osmanlılık arayışını bastırdığı görülmektedir. Milliyetçilik karşıtı olanlar hariç yeni Osmanlılığı savunan yazarlar, Anadolu'da gelişen milliyetçi harekete destek vermeye başlamışlardır. Daha ileri bir aşamada ise, Türk basınının belli başlı yazarları arasında, Ermeni ve Rum azınlıklarının 1919 yılının sonlarında yapılan seçimleri boykotu,⁴⁰ 1920 Ağustos'unda ortaya çıkan Sevr Antlaşması'nın Anadolu'yu siyasî olarak etnik temelde yapılandırması, 1921'deki Pontus ayaklanması gibi gelişmelerin de etkisiyle, *memlekete sadık olmayan milletlerin tasfiyesi* fikri egemen olmaya başladı. Bu fikir, millî mücadelenin kayda değer bir sonucu olacaktır. Zira, 1923'te yapılan nüfus mübadelesi antlaşması gereği Anadolu Rumlarının büyük bir çoğunluğu Yunanistan'a gitmek zorunda kalmış, Ermeniler de ya Ermenistan'a ya da başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır.

Lozan'da Türk ulus-devletinin kuruluşu resmî olarak onaylandığında, Türklük ve Müslümanlık temelinde bir milliyetçiliğin benimsenmesi güçlü bir olasılık olmaktan henüz çıkmamıştı. Ancak, cumhuriyetin ilanından sonra

40 Ermenilerin ve Rumların seçimleri boykotu, ayrılıkçılık yönünde diğer bir işaretle olarak yorumlandı. "Ayrılıkçı emellerini" göstermelerinden ötürü ağır bir şekilde eleştirildiler. Örneğin, Yunus Nadi, "Türkler ve Gayri Müslimler I-II", *Yenigün*, 17-18 Teşrinievvel (Ekim) 1919; "İntihabatta Gayrimüslimler", *İkdam*, 19 Teşrinievvel (Ekim) 1919.

iktidar sahipleri tarafından benimsenen anlayış, yukarıda anlatılan iki akımın bir karışımı olarak görünmektedir: Etnik tonları baskın, dinî örtüyü üstünden atmakta kararlı, kültürel ve seküler bir Türk milliyetçiliği.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında nüfus kompozisyonunda değişikliklere yol açan gelişmeler, 1850-1950 arasında Avrupa'da görülen genel tabloya

uygun düşmektedir. Milliyetçilik bu dönem boyunca demografi mühendisliğini biçimlendiren temel faktör olmuştur. Erik Jan Zürcher'in hazırladığı bu derleme, ulus inşası sürecinde etnik politikaların mantığını ve işleyişini gösteren makalelerden oluşuyor. *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna etnik politikaların ve etnik çatışmaların damgasını vurduğunu gösteriyor. Fikret Adanır'ın, Touraj Atabaki'nin, Taner Akçam'ın, Hilmar Kaiser'in, Hamit Bozarslan'ın ve Nesim Şeker'in makaleleri konuyu farklı boyutlarıyla ele alıp inceliyor: Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadeleleri; Kafkasya ve İran'da Pantürkist girişimlerin ve milliyetçi hareketlerin etkisi; Ermeni tehciri; Kürt sorunu; devlet politikalarının rolü... Bakış açılarında önemli farklılıklar taşıyan makaleler, Türkiye'nin deneyiminin benzersiz olmadığını göstererek karşılaştırmalı değerlendirmeler için zemin hazırlıyor. Günümüzü de etkileyen bir tarihsel sürece değişik perspektifler getiren bu kitabın ufuk açıcı tartışmalar yaratacağını umuyoruz. ■

İLETİŞİM 1055
ARAŞTIRMA
İNCELEME 174

ISBN 975-05-0296-5

